

9337
2

ქართულ მაჰმადიანთ დიდი
გადასახლება ოსმალეთში

მუსკაჯირი-ევიზრასია

გამოცემული

იაკობ ალექსანდრეს-ძე მანსვეტაშვილის საფასით.

შერიფ ბეგი ხიმშიაშვილი—1878 წ. რუსეთის გენერალი,
ეს ურჩევდა ქართ. მაჰმდ. ოსმალში ნუ სახლდებიო.

ქართულ მაჰმადიანთ გადასახლება
ოსმალეთში

მუკაჭირი ემიგრაცია

წ. ჭიჭინაძისა

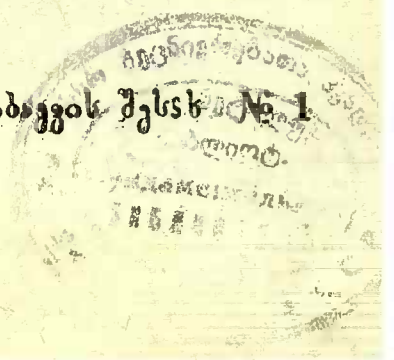
გამოცემული

თაკობ ალექსანდრეს-ძე მანსვეტაშვილის საფასით

თფილისი

ელექტრო-მბეჭდავი სტამბა არ. ტერესელოძის, გაბაევის შესახებ № 1

1912

ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლება.

მ უ ჰ ა ჯ ი რ ი

ან უ

ქართველთ გადასახლება—ემიგრაციის სპარსეთს-აღმადეთს

მუჰაჯირი—ოსმალური სიტყვა არის—ქართულად ნიშნავს სამშობლოდამ წასვლას-გადასახლებას, დამატებით ჩვენ ვუწოდებთ ემიგრაციას, რადგანაც ეს საგანი რასაც ჩვენ ვეხებით გახლავს ქართველ მაჰმადიანთ დიდი გადასახლება ოსმალეთის ყოფილ საქართველოდამ შორეულს აღმოსავლეთის სხვა და სხვა კუთხეებში. წინათვე ვიტყვი, რომ ამ შავზელ არშით გარემოვლებულ ქართველ ტომის ძეთა უბედურების ბევრი რამ ამბები არ ვიცით, ბევრზედ ბევრი და მასთან მრავლად გულის და სულის შემაწუხებელი ცნობები ჩვენთვის მკვდარია, დაკარგულია ყველა ის რაცკი ოსმალეთის შორეულს ადგილებში ქართველთ გადასახლებულნი დიდს სულის სატანჯველს წუთებს იტანდნენ.

ამას ვერაფერ ანუსხავს, რადგანაც ჩვენ მათი განწირულების და ტანჯვის მნახველნი არა ვართ და მათი მნახველნიც ჩვენთან არ მოსულან, არავის რა უამბნია მათის ტანჯულის ცხოვრების შესახებ. მეტად ბევრმა და ერთობ დიდმა რიცხვმა ქართველ მაჰმადიანებისამ დალია სული შორეულს ოსმალეთის კუთხეებში. უსიხარულოდ, ბევრი ოჯახი გამოესალმა მთლად ამ წუთიერ ქვეყნის სინათლეს. ყოველივეს ეს მოხდა ჩვენის სჯულის თავი კაცებისაგან, მათის რჩევით, ქადაგებით და ოსტატურის მტრობით. მათ დაღუბეს აუარებელი რიცხვი

ქართველ მაჰმადიანების და მოაცილეს თავის სამშობლოს. ასეთ მოშორებულთ ცნობები თუმცა არა ხშირად და არც მრავალთაგან მოთხრობილი, მაგრამ მაინც ხანდისხან ვტყობულობდით ქართველ მაჰმადიანთ მწარე ბედს ოსმალეთის შორეულს მიწა-მამულზედ, გვესმოდა ისიც, თუ იქ ქართველ მაჰმადიანები რა სინანულში იყვნენ შთავარდნილნი და როგორის ცხარე ცრემლებით მოსტირდნენ თვისგან დატოვებულ საქართველოს, თავიანთ უმეცრებით გაოხრებულ სახლ-კარს.

ამას ჩვენ ადვილად ვამბობთ და ვწერთ, თორემ იგი ადვილი საქმე არ არის. კაცისგან სამშობლო ქვეყნის დატოვება და უცხო, უცნობ ადგილას გადასახლება არ უნდა გახლდეს ადვილი დასათმობი, მაგრამ რაკი გარემოებამ მოიტანა ეს და დაიძრა ერთი წყობა ქართველთა და წავიდა, მას მიჰყვა მეორე წყობა, მესამე და რამდენიმე ხნის განმავლობაში ერთ თავად განუწყვეტლივ გადასახლება სწარმოებდა. საკვირველი იყო და თან მეტად საოცარი ის გარემოება, რომ 1877 წ. ომის შემდეგ, ქართველ მაჰმადიანებმა ისე გულგრილად იწყეს სამშობლოს დატოვება და საცალა გადასახლება. ამის წინააღმდეგი ბევრნი იყვნენ ჩვენში, ესენი მათში დიდად მოქმედებდნენ, მაგრამ სამწუხაროდ მათი გამგონიკი არვინ იყო. ამ გადასახლების დიდი წინაღმდეგნი თვით ქართველ მაჰმადიანებშიაც იყვნენ, მაგრამ ესენიც ვერას აწყობდნენ, რადგანაც გარემოება სასტიკათ აიხვეწა, აქ ფანატიკებმაც მომართეს ბასრი ენა და საბრალო ქართველ მაჰმადიანებს დაუწყეს ქადაგება და წაქეზება გადასახლებისათვის.

ბოროტი ენების წყალობით, ქართველ მაჰმადიანები მიეცნენ გადასახლების სამზადის 1877 წლიდამ, ეს მის მეტეც არ შეწყვეტილა. მოგეხსენებათ, რომ ქართველობა ძველადვე მიჯაჭული და მიბმული იყო თავის მიწა-მამულზედ. ქართველი ვერ სთმობდა თავის სამშობლოს ადვილად, სხვაგან ვერსად სახლდებოდა. გადასახლება ქართველის კაცისათვის ერთობ ძნელი საქმე იყო. იგი შინ მოკვდებოდა, გაწყდებოდა და

საყოველთაოდ კი თავის სამშობლოდამ ფენს არსად დასძრავდა, სამუდამოდ არსად წავიდოდა, რადგანაც მისი პაპის ქვეყანა და მათი ხსოვნა შეკავშირებული იყო მთელს მის ადამიანურ ღირსება და ცხოვრებასთან. სულ ამისი მაგალითებით იყო აღვსილი ძველად ქართველთ ვითარება, რომ მთელ ოსმალეთისაგან აღებულს საქართველოში, ქართველთ იკისრეს ქუდზედ კაცის ძახილი, დიდი სისხლის ღვრა, მერე მაჰმადის სჯულის მიღებაც, მხოლოდ იმ პირობით კი, რომ საქართველოდამ მათ ფეხი არ მოეცვალოდ—ისე, ეს როგორც მოუხდათ კახელებს და ბერდუჯელთ, საიდგანაც ბორჯომა შაჰაბაზმა გიორგი მოურავის გეგმით საქართველოდამ სპარსეთში გადაასახლა 100 ათასი ქართველი. ზოგი ძველი მწერლის ცნობით ასოცი ათასი, ზოგის თქმით ნაკლები. ორივე შემთხვევაში 100 ათასზე ნაკლები კი არა, რაც დაიხოცა ის სხვა იყო, ასე რომ გიორგი მოურავის და შაჰაბაზის წყალობით საქართველოს მარტოდ კახეთის და ბერდუჯის მხრიდამ დაეკარგა ორასი ათასი ქართველი კაცი. ქართველთ მაშინ მეტი გზა არ აქვდათ, დასტოვეს თვისი სამშობლო, დაემორჩილნენ შავს ღრად წოდებულს ხანას და გაჰყვნენ მტერს სპარსეთში, რას იზამდენ, ერთზედ ათი მოდიოდნ და სრულიად გაწყვეტას ისევ ის არჩიეს, რომ დიდის მწუხარებით და ტანჯვით დამორჩილებოდნენ თავის მტერს, სისხლის ცრემლმფრქვეველნი გაჰყოლოდნენ უცხო ქვეყანაში თავის მოსახარ მტერს, დიდ სულის და გულის საქენჯ წუთებს გაივლიდნენ იმ დროის აყრილ და დაწიოკებულ ქართველნი.

ასეთი იყო ჩვენი წარსული, ასეთი იყო ძველი ქართველი და იგი თავის ხრიაკ კლდეებსაც კი არა სცვლიდა სხვათა შესამჩნევ აღვლილებზედ. ცნობილი იყო მთელს აღმოსავლეთში, რომ ქართველი თავის მამულის დიდი ერთგულია და ამიტომაც იგი ადვილად ვერ დასთმობს თავის ქვეყანასაო. სულ ეს მიზეზები გახლდათ მის უმთავრეს საგნად გამხდარი, რომ XVII საუკუნის შემდეგიდან ოსმალ-სპარსთა ასეთ პოლიტი-

კას დაადგენენ: სამცხე გავათათროთო, ქართლი ამოვწყვიტოდ
და კახელნი სპარსეთში გადავასახლოთო. ყველა ესენი გამო-
წვეულ ჰყო ქართველ კაცის თავ განწირულმა მამულის შეი-
ლობამ, სამშობლო ქვეყნის ადვილად არ დათმობამ. დღეს კი
ეს ისე აღარ არის და 1877 წ. ქართველ მაჰმადიანი ემორჩი-
ლებოდა შევბედს და საქართველოდამ სახლდებოდა იქით,
რასაც მათი წინაპარნი მკაცრად ერიდებოდნენ, ესეთი საქცი-
ელი ქართველის კაცის იყო საკვირველი და თან მეტად სამ-
წუხარო. როგორ, განა ქართველ კაცს ისე უნდა გარდას-
ცვლოდა გული, რომ მას თავის სამშობლო ადვილად დაე-
ტოვებინა? ამას განა მოიფიქრებდა ვინმე, არავინ, მაგრამ უკა-
ნასკნელ კი სულ სხვა აღმოჩნდა და ქართველი გამოსჩნდა
რომ რასაც მისი წინაპარნი ერიდებოდნენ და ვერ ბედავდნენ
ადვილად, რისთვისაც იგინი სწყდებოდნენ და რჯულსაც იცე-
ლიდნენ, სწორედ იმ საუნჯეს მათი შთამომავალნი გულ გრი-
ლად უმზერენ და ამიტომ შავს დროს ემორჩილებიან, თა-
ვიანთ მტრებს თვით თავიანთის ნებით, თავიანთის სურვილით
მისდევდნენ საცალა გადაკარგულს შამს, ღიარბეჭირს, ქურთის-
ტანს და მისირსაც კი, განა ეს ეკადრებოდათ ქართველ მაჰ-
მადიანებს რომ იგინი თავიანთ კოპწია საქართველოს სტოვე-
ბდნენ და სხვაგან, უცნობს ადგილას მირბოდნენ, რასაკვირვე-
ლია რომ ეს მათგან დიდი შეცდომა იყო და ამათ არც არა-
ვინ აპატივებს, მაგრამ რა გამოვიდა და რაღა დროს, როცა
უკვე დიდი მსხვერპლი შეიწირა, დიდი რიცხვი მოისპო და და-
ილუპა უცხო ალაგას, დანადგლიანებულნი და მწარედ მგოდე-
ბელნი თავის მამა-პაპის სახლ-კარზედ.

ღმერთმა ჰკითხოს იმ პირთ და იმ მტრებს, ვინც საბრა-
ლო ქართველ მაჰმადიანებში გადასახლების სიყვარულს ნერ-
გავდენ და მით სთესდენ ქართველ მაჰმადიანთ დალუპვის და-
საწყის. სანატრელია აქ მხოლოდ ის, რომ ეს გარემოება გა-
ხდეს საყურადღებო საგნად აწინდელ ქართველ მაჰმადიანთა
და მათ ამ სამწუხარო საქმეებს ჯეროვანი ყურადღება მიაქ-

ციონ. უამისობა მათგან არ შეიძლება და ის რაც 1877 წლის ქართველთა მაჰმადიანთ წებატიებათ, იმას მომავალში ამათ არავინ აპატიებს, ამისთვის მათ მწარედ დასწყევლიან. ამას ჩვენ მიტომ ვამბობთ აქ, რადგანც ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ქართველ მაჰმადიანთ შორის, დღესაც არიან თითო-ოროლა ისეთი ბოროტი პირები, რომელნიც თავიანთ გესლო-ანის ენით ქართველ მაჰმადიანებს ოსმალეთში გადასახლე-ბას ურჩევენ, მით აბრიყვებენ კიდევაც მრავალთ, თავიანთ მამა-პაპეულს მიწა-მამულს აცილებენ და მით ჰლუბავენ სამუ-ღამოთ, საყოველთაოდ. ასეთის საქმეებით ცხადათ მტკიცდე-ბა ის, რომ დღევანდელი ქართველთა მაჰმადიანთ უმეტესი ნაწი-ლი ღრმა საღათას ფანატიკურს ძილით არის დაძინებული და ამ ძილს მათი მტრები უფრო ავრცელებენ, თავიანთ საძაგელს რჩევას სარწმუნოებრივის სასწაულითაც მოსავენ. სამგლოვია-როს განმარტემით თავს არავის შევაწყენთ. დავიწყებთ ისევ გადასახლების მაგალითების და ცნობების მოყვანას, განსჯა და დაკვირვება მკითხველისთვის მიგვინდვია.

ქართველთა გადასახლება იწყება იმ დღიდან, როცა საქარ-თველოს სამეფო სამად გაიყო, ერთი სამეფო სამ სამეფოდ განსქდა და ხუთ სამთავროდ. ერთ მეფობას თავისი ძალა დაეკარგა. ამის დაკარგვით ქართველ თავად-აზნაურებსაც ფრთები შეესხათ, ყოველ მათგანს თავი ხელმწიფედ და მთავრად მიაჩნდა, თავის საბრძანებელში ყველა მეფე იყო და მისი მოყმენიც ქვეშევრ-დომნი, მონანი. ამ გარემოებამ მათ გონება გაულალა, გალა-ლებულთ გონებამ ბოროტებაც დაიწყო, მათში რალაც მანქა-ნებით გამოიჩქვა მათ ყმათა გაყიდვის საქმეც. ამ გა-რემოებას მუსულმანთა ტომნი გაფაციცებით უმზერდენ.

გლებ-კაცობა თავის მებატონის ყურ მოჭრილი ყმა იყო, იგინი მათ ისე ჰყვანდათ დამორჩილებული, რომ მასზედ უსასტიკესი და უბოროტესი სხვა აღარა იქნებოდარა. ყმას მებატონე საითაც წაიყვანდა, ესეც მისდევდა მას ყელზედ თოჯ მობმული. მიჰყავდა ოსმალეთში გასაყიდათ და ესეც მისდევ-

და, ასევე სპარსეთში და სხვა ქვეყნებში, ყველგან ყმა მებატონეს მონურად ემორჩილებოდა, რადგანაც პირველი: მას თავის ბატონი პატრონად მიაჩნდა და მეორე არცა ჰქონდა მისი მოსაზრებაც, რომ ყმას შესძლებოდა რამე ადამიანური უფლება ჰქონოდა, რომ მას თავისი ბატონის წინაშე ხმა ამოეღო და ეთქვა, რომ ბატონო, თქვენ მე ნუ მყიდით, მე ხომ თქვენი ცხვარი არა ვარ, ან კიდევ სხვა ასეთი. გლესს არ ჰქონდა ამის მოსაზრება და მებატონეც სარგებლობდა მათის ასეთის ველურობით.

გალაღებულ მებატონეთ ვაჭრობას ოსმალ-სპარსნიც კაის თვალთ უმზერდენ და მათს აღებ მიცემის ხელს ბაჯალლო ოქროებით მოსავდენ. დაბრძავებულ მებატონეებს ოქროები ახარებდა და ტილა თათრის შთამომავალთ ქართველ სახიერ ქალ-ვაჟთ შეძენა. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ საქართველო ჯერეთ თათრის ტომის მფლობელობის ქვეშ არ იყო შესული, რომ ქართველთ ქალ-ვაჟთა გასყიდვის საქმე კარგ წესად დაიდო. ნელ-ნელა ამ უბედურებას კარგად შეეჩვივნენ ქართველ მებატონენი, ადვილ სავაჭრო საქმეთ გაიხადეს ეს, ოსმალ—სპარსთაც გზა გაეხსნათ თვისი ტომის გამშვენების წინაშე. მათ საქართველო გაიცივნეს ცოცხალ კაცთა სავაჭრო კუთხეთ, სადაც იგინი ამით ბევრს რამეს ჰპოვებდენ. უკანასკნელ იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ ჩვენთვის რა საჭირო არის, რომ ბაჯალლო ოქროებს ვაპნევთ ქართველ ქალ-ვაჟების სყიდვაში. ჩვენ ეს კუთხე მთლად დავიმორჩილოდ და მაშინ ხომ ყოველივე ჩვენი იქნებაო. ამ აზრის იყვნენ ოსმალ-სპარსნი ქართველებზედ, ამიტომაც დაუწყეს მათ საქართველოს განადგურება, ამ განადგურებაში რამდენათაც იგინი იღვწოდნენ, არა მათზედ ნაკლებ თვით ქართველი გმირებიც თარეშობდენ.

ტყვის, თუ ყმის გაყიდვის, ანუ გაყიდვ-გამოყიდვის საქმეს თან დაჰყვა ქართველ ძეთა საქართველოდამ გადასახლება. ამ გადასახლების გეგმას ოსმალთ-სპარსნი კარგის

კირკიტის ჭკუით არკვევდენ და როგორც ამზადებდენ საქართველოს დაპყრობას, ისევე აწესრიგებდენ ქართველთ ძეთ-გადასახლების სამზადის და მის პირობებსაც. ქართველთ გადასახლება სპარსეთში ძველადგანვე სწარმოებდა. ოსმალეთში კი ეს არ იყო. ბიზანტიის დამხობის (1453 წ.) შემდეგ კი, რაკი ოსმალნი საქართველოსაც მოადგნენ ასაკლებათ, მაშინ ამათაც იწყეს ამის სამზადისი და განიზრახეს საქართველოს დაჭერა და მერე ქართველთ გადასახლება ოსმალეთში. ქართველთა გადასახლება ოსმალეთში იწყება იმ დროდამ, როცა ქართველ ერმა დაკარგა თავის უფლება, როცა სამცხე-საათაბაგო გახდა ოსმალთს საფაშალიკოდ ესე იგი მის ხანა იწყება XVII საუკუნის დამდეგიდამ, ანუ 1627 წ. როცა ათაბაგობა მოისპო და ახალციხეში ფაშობა იქმნა დადგენილი. მუსულმანთაგან ქართველ გადასახლებას აქენდა ორ ნაირი აზრი: პირველი იყო ის, რომ საქართველოს იმ ადგილებში სადაც ოსმალთს ფლობა იყო დამკვიდრებული, რომ იქ ქართველთ ტომის რიცხვი შემცირებულიყო, მათ მაგიერ სხვა ტომის, ანუ მუსულმანნი გამრავლებულიყვნენ. ესევე გარემოება ხდებოდა მის ძალათაც, რომ ოსმალთს საქართველოს ადგილებზედ საკმარისად მოისპობოდა მათ მთავრობის მოწინააღმდეგეთ რიცხვი. ამის ოსტატობას ოსმალეთი არამც თუ შარტოდ იმ დღიდან მიეცა, როცა სამცხე სრულიად დაიმორჩილეს და თვის საფაშალიკოთ გამოაცხადეს, არამედ ესენი მისდევდნენ ქართველ გადასახლებას კარგის მადით თვით იმ დღიდანაც კი, როცა საქართველოს ნაწილი სამცხე-საათაბაგო მათ მეხარკეთ გახდა ესე იგი 1580 წლიდამ.

მეორე ნაირი აზრი ამათი შეეხებოდა იმ გარემოებასაც, რომ იგინი ამ ქართველთ გადასახლებით ავსებდნენ მაელს ოსმალეთს, მის საშვალეებით კარგად ამშვენებდენ თვის ტომის ძეთა რიცხვს, ამისთანა ოსტატობით განაშვენეს მათ თურქთა ტომის რიცხვი ძველს ბიზანტიის სამეფოში, დასართავია ამის გარემოებაც, რომ ასეთ გამშვენების გარდა, ქართველთა

ძეთა რიცხვი უადვილესად გადაჰყვანდათ ისლამზედ და ესეც ხომ დიდი საქმე იყო მათი სჯულისთვის. ამის შესახებ ქართველ მაჰმადიანებში ზეპირ ლაპარაკიც იცხან, ზეპირ ცნობები გვაცნობს, რომ ქართველთ გარდასახლების საქმე, ანუ ქართველთ ძეთა წაყვანის ტრფიალება ოსმალეთში ისე წასულა წინ, რაც თითქმის მთელს საოსმალოში ძველადვე აშკარა სავაჭრო საქმედ გამხდარა.

ოსმალოს სახელმწიფოს გაძალუანებამდე, საქართველოზე მეტად დიდი გავლენა აქვდა სპარსეთს, ესენიც ისევე ეტრფოდნენ ქართველთ შვილებს, როგორც ოსმალნი, აქ განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ ოსმალთა ქართველთ შვილებზედ ნავარდობა იწყეს ბიზანტიის იმპერიის დამხობის შემდეგ და სპარსელებს კი ბევრად უწინარეს აქვდათ ქართველთ შვილებზედ ეს დაწყობილი. რადგანაც სიტყვამ აქ სპარსეთიც მოიტანა, ამიტომ უწინარეს ავსუხსავთ იმ ცნობებს, რაც კი სპარსთაგან ჩვენს კარზედ მოყენებულ უბედურებას შეეხება და მის მერ შევეხებით ოსმალთაგან ჩვენის სამშობლოდამ ქართველთ გადასახლებას.

სპარსელებს ქართველთ შვილებთა შეძენის მაღა ძველადგანვე აქვდათ, ესენი ამისთვის ხმარობდენ ყოველ ძალას, რომ ქართველთ შვილები მრავლად შეეძინათ. ამის მაღა მათ იმდროსაც კი აქვდათ გახსნილნი, როცა საქართველოს ერთ მეფობა გაძლიერებული იყო, თუმცა მაშინ ესენი ვერას აწყობდენ, მაგრამ განვლო დრომ, საქართველოს მოველინათავის დარღვევის დასაწყისი, აქ გათახსირდა ქართველობა, დაეცა, დანაწილდა, ამ დროს სპარსთაც წამოყვეს თავი და დაუწყეს ქართველთ მძლავრება, აოხრება, ხალხის მოტაცვა, გადასახლება და სხვანი, რაცკი მათთვის სარგებლიანი საქმე იყო და ჩვენის ტომისთვის კი დასაღუბი.

სპარსნი ქართველთ ძეთა ტრფიალებით დიდათ იყვნენ განღვიძებულნი. ამისთვის იგინი ხმარობდენ ყოველ ნაირ ღონისძიებას, რომ რაც შეიძლება მრავლად წაეყვანათ ქარ-

თველთ ძენი სპარსეთში. თვით ჩვენ მებატონებმაც კი თავი-
ანთ ყმათა შვილების დასყიდვა მათის წინადადებით ისწავლეს,
მათ ასწავლეს ამათ ეს დასალუბი საქმე, ამ სენის ვრცელების
მეთაურობა პირდაპირ მათ ედებათ კისერზედ, ქართველ მება-
ტონე თავის ყმათა შვილებს ვის მიჰყიდიდა, რომ მას მყიდ-
ველი არ ჰყოლოდა. მისი მყიდველნი იყვნენ სპარსნი, ესენი ამ
საყიდელში კაი ფასაც აძლევდენ. ჯერედ საქართველო დაუ-
ძლორებული არცკი იყო, რომ ქართველ ზოგ თავად-აზნაურ-
ნი ამის ჩურჩენას ეძლეოდენ, მათ იცოდნენ, რომ სპარსნი
ყმათა შვილებში კაი ფასს მისცემდენ, ამიტომაც იგინი კარ-
გად შრომობოდენ, რომ მის საშვალებით გამოერკვიათ და
აელორძინებინათ ყმათა შვილთა გასყიდვის და გაადვილების საქ-
მე, მისი დაკანონებაც კი.

ამის შესრულება მათ მოეცათ იმ დროს, როცა საქარ-
თველო დაუძლორდა, როცა ერთი სამეფო რამდენიმე ნაწი-
ლად გაიყო. თითო ხეობის მებატონეთ ანუ მეფეთ თავადი
და აზნაური გამოცხადდა, აი მაშინ კი გაადვილდა ამ სავაჭ-
რო საქონლის სყიდვა—გასყიდვის საქმიანობა, მაგრამ სპარს-
თა არც ეს იკმარეს, მათ არამც თუ მარტოდ თითო ოროლა
პირთა სყიდვა და შეძენით განისაზღვრეს წადილი, არამედ
მთელ საქართველოს დაუწყეს შებოჭვა და მის მერე ქართ-
ველთ შვილთა სყიდვა კი არ უნდებოდათ, არამედ მთელ
ჯგუფებით შებოჭვა, ტყვეთ პყრობა და უფასოდ წაყვანა სპარ-
სეთში, რომელნიც მათ უფასო მონებად შთებოდნენ. ამ
მცნებით გატაცებულ სპარსთა ქართველთა შვილებს აღრიდგან-
ვე უწყეს ტყვეთ პყრობა და ათასობით და ათიათასობით
წაყვანა. ჩვენ ყველა ასეთ წაყვანილთ ცნობები არ გვაქვს და
რაცკი არის დარჩენილი, ამ უბედურების შესახებ იმის აქ-
მოვიყვანთ.

პატარ-პატარა შემთხვევებთ გარეშე, დიდ შემთხვევებთ
შორის მაჰ-ისმაილისა და იაკობ ყაენისაგან აღმოსავლეთის
სპარსთა ქვეყნებში გარდასახლებულ იქმნა 25, 000 ქართველი.

დაუსრულებელის დიდი სისხლის ღვრის შემდეგ, ესენი გადასახლეს უმეტესად სამხრეთ საქართველოს კუთხიდან, რამაც ერთობ დიდი დამლუპავი გავლენა იქონია ამ კუთხეზედ, ამ დღიდან იწყება ამ კუთხეში ქართველთ შემცირება და მოსპობა. დღეს რაც არის ეს სამხრეთის ნაწილი და ან რამდენი სოფელშილა სცხოვრებს ქართველი ხალხი, ეს ხომ ყველამ ვიცით და იგი ჩვენი ტომის ისტორიის დიდი საგოდებელი მასალა არის. იქ სადაც ადრე სამი საეპისკოპოსო სოფლები და ხალხი იყო, დღეს ერთი საბლალოჩინო არის. მოჩიხა აქ ქართველი ტომის არსებობის ისტორია, აქამდის მიწა-მამული შაინც ქართველ მეტონების იყო, ეხლა ამავსაც ჰყიდიან იგინი, ნახევარზედ მეტი უკვე გაჰყიდეს. შაჰ-თამაზმა გადაასახლა 50,000 ქართველნი, ესენიც იყვნენ უმეტეს თრიალეთელნი და სამცხელნი, ყენი ამათ ასახლებდა არამც თუ მძლავრებით, არამედ სხვა და სხვა სამთავროების მთავრებისაგან შეყვარებით, მეგობრობით და ნათესაობითაც კი, მაგალითებრ ყენის ცოლი სამცხელი თავ. შალიკაშვილის ქალი იყო, უმეტეს ნაწილ გადასახლების გაადვილებას ამ გარემოებამ დაუდო ადვილი ნიადაგი და საფუძველი. წაუყვანიათ აქარიდამ მრავლად, სამხრეთ საქართველოს ნაწილაც თითქმის ამ დროს დაიკალა და აოხრდა ფითარეტი, ტანძია, ბოლნისი, ამ დრომდის ქართველთ რიცხვი კიდევ დიდი იყო, ხოლო შაჰ-თამაზის პოლიტიკამ კი იგინი ნახევრამდე მოსპო.

შაჰ-აბაზმა 1618 წ. გიორგი მოურავის ოსტატობით საქართველოდამ გადაასახლა 100 ათასი ქართველი. ზოგის თქმით 80 ათასი, ზოგის თქმით 120 ათასი. ერთი ამდენიც გზაში დაიხოცა, მიზეზი ამისი ის იყო, რომ ამოდელა ხალხს სპარსეთში ფეხით მიერეკებოდენ. ჯერეთ ვიდრე აქ დაიმორჩილებდენ, მინამ სპარსელებმა ცნობილის გიორგი მოურავის წყალობით კახელობა და სამხრეთელნი ჭიანჭველისავე სრისეს, ასე ხოცვის გამო კათოლიკის იმ დროინდელი მისიონერები აი რას სწერენ დანამდვილებით: ქართველების აყრა და დიდი

გადასახლება მოხდა ბარბაროს შაჰა ბაზისაგან გადასახლე ბუნნი მიჰყვანდათ სპარსეთში ფეხით, გზაში ესენი სკლიდენ დიდ გაჭივრებას, ბევრს ალაგას გზაში ავით მყოფთ რაკი სიარული არ შეეძლოთ, იმათ გზაში სტოვებდენ და თან აღარ მიჰყვანდათ, ესენი გზაში იხოცებოდენ, მერე ამათ ხორცს მგლები სჭამდენ, ხშირათ მკვდართ სხეულებზედ აქლემები დადიოდნენ. ხშირად ხდებოდა ისიც, რომ რაკი დედას არ აქვნდა ძალა და ღონე თავის ყმაწვილების ხელით ტარების და ზიდვის, მაშინ ამ ყმაწვილებს იგინი გზაში ხოცავდენ და მით ირჩენდნენ თავს ტვირთვის ზიდვისაგან.

ასე და ამ გვარად, გზაში დაიხოცა თურმე დიდი ძალი ქართველობა. მაინც რამაც სპარსეთში ჩაახწია, იმათი რიცხვიც იმოდენი იყო, რომ მარტოდ ცხენოსან ქართველთ ჯარისაგან შესდგა 30,000 ათასი ცხენოსან მხედარი, ამათ გარდა მთელი სპარსეთი ისე იყო ქართველებით სავსე, რომ თითო სახლში ორ-ორი მონა ჰყავდათ მსახურათ, ასეთებს გარდა თეირანის, თავრიზის, შირაზის და სხვა დიდრონ ქალაქების ბაზრებზედ, ქართველთ შვილები ცხვრებზედ უფრო იაფად იყიდებოდა. ხშირად ასეთ დაყიდვის დროს, დაშორებულითა ერთმანეთს ძმა-ძმის, დას ძმის, ცოლი ქმარს, ნათესავი ნათესავს და ესენი წაუყვანიათ მყიდველთ აქეთ იქით ისე, რომ მათ გამწარებულს სულს იმედიც კი აღარ შერჩენიათ მის, რომ იგინი ოდესმე ერთმანეთს შეხვდებიან სადმე ცოცხლები და ნახვენო.

ამ დროს, მომხდარა დიდი უბედურება ქართველთა, დიდი საცოდავობა, როგორც პატრი დელავალე სწერს რომის პაპს 1622 წ. „ღირსი შებრალებისა, რომელთ საცოდაობასაც კაცი თქვენის უნეტარესობის წინაშე ვერ მოსთვლისო“ კათოლიკების მისიონერები ქართველთ ამ ვაებით სავსე დაღუპვას და ნამეტურ გადასახლებას დიდის სიბეჯითით აღწერდნენ. ამის ცნობებს მის თამარაშვილის წიგნიც ასაბუთებს. ცნობა არის, რომ აზანს წაუყვანია 5000 ქართველი, ესენი

დაუსახლება გილანის მიდამოებში, აქ დასახლებულთა ქართველნი 1840 წლამდე ქართულ ენაზედ ლაპარაკობდნენ. დღეს მათში ქართული ენა დაკარგულია. სელიმ ხანმა გადაასახლა და მთელს სპარსეთში მონებათ დაფანტა 30,000 ქართველი. ამავე ყაენმა მოიყვანა თათრები და დაასახლა ქართლ-კახეთში, უსეინ ყაენმა წაიყვანა 3000 ქართველი, შაჰ-ნადირმა წაიყვანა 5000 ქართველი, უზუნ-ხანმა წაიყვანა 300 ქართველი, მირფე-ისმაც გადაასახლა, გადასახლებულთ ცნობა არ სჩანს, კონსტანტინეს მძევლობის დროს წაყვანილ იქმნა 100 ოჯახზედ მეტი. ლეონ ირანთა მსაჯულის დროს 200 კომლი, ირაკლი ნაზარალიხანმა 100 კომლი, დიმიტრი თავდადებულის დროს 500 კაცზედ მეტი, ბევრი ამათგანი ურუმისაკენ იქმნენ დასახლებულნი. 1795 წ. უბედურობის გამო წაყვანილ იქმნა 30,000 ათასი ქართველი. ვახტანგ მეექვსეს ორჯერ 400 კაცზედ მეტი გაჰყვა სპარსეთს, ესენი სულ იქ დარჩნენ.

ქართველთ გადასახლება თუ რამდენათ სასურველი იყო სპარსთათვის, თუ იგინი ქართველებს რა სიუხვით ასახლებდნენ და რა მძლავრებით, ესა სჩანს თვით ისეთის გარემოებისაგანაც, როგორც არის მაგალითებრ ქართველთ გადასახლებელთა რიცხვის მოკრება და მომზადება არამც თუ საერთოდ მთელის საქართველოდამ, არამედ ყმათა შვილებით ხარჯის გადახდას იგინი თვით კერძოთ თითო მებარონესაც კი ადებდნენ კისერზედ ტვირთათ რომ მას, ანუ მის სახლის კაცებს თვისის საყმოდამ უნდა მოემზადებინათ გადასახლებლად აღნიშნული რიცხვის კაცი და ქალი, ანუ რასაც მათი ოჯახობის რაოდენობა მოითხოვდა და რიცხვი შესდგებოდა.

XVII საუკუნის ნახევრამდე, ანუ შაჰაბაზის შემოსევის და ქართველთ გადასახლების დღიდან, სპარსთ ისე მოემარჯვათ ქართველთ გადასახლება, რომ ზემო ქარქლიდამ ავალიშვილების საყმოდამ სპარსეთში გადასახლეს 5000 სული, საციციანოდამ, ანუ ციციშვილების ყმებთაგან 500 კომლი,

თითო კომლი ისე მრავალი იყო თურმე, რომ 500 კომლში ირიცხებოდა 4000 სული. ქსნის საერისთაოდამ გადასახლეს 1000 კომლი, უეჭველია ამ ათას კომლში ათი იმდენი სული მაინც იქნებოდა. არაგვის საერისთაოდამ 800 კომლი, ასე და ამ გვარად ზოგის საბატონოდამ სულ მცირე, საიღამაც რა მოხერხდებოდა. ასეთ საბატონო გადასახლებულ ყმათა ოჯახების შესახებ დიშ. ბაქრაძე სწერს, რომ „ჩვენ თუ სახეში ვიჭონიებთ იმ გარემოებას, რომ მაშინდელი ქართველთ ოჯახები გაუყრელნი იყვნენ და ოჯახში 10-20 და 30 სულიც კი ერთათ სცხოვრობდნო, მაშინ უნდა ვიფიქროსხმოთ ის გარემოება, თუ გადასახლებულთ კომლთა შორის რა დიდი რიცხვი უნდა ყოფილიყოს ბედშავ ქართველთაო.

აქ საკითხიღ ერთი ისიც, რომ ამოდოლა ხალხს რომ ასახლებდენ, ნეტა ეს გადასახლება როგორ ხდებოდა, ან აქ ქართლ-კახეთში რაღა შთებოდა საცხოვრებლად და ან გადასახლებულნი რა იყვნენ ქათმები იყვნენ თუ ცხენები და თხები, რომ ისე მიერეკებოდენ მათ და იგინიც კი ხმას არ იღებდენ მათზედ, ამის შესახებ ითქმის შემდეგი, რაკი საქართველო გაიყო სამ სამეფოთ და ხუთ სამთავროთ, მის გამო ქართველთ ძალა ისე დაეცა და ისე გათახსირდა, რომ აქ ქართველნი ჩავარდნენ მეტად განწირულს მდგომარეობაში. გმირობა მათში ყოველთვის არსებობდა, მტრის წინააღმდეგ იგინი ყოველთვის მკაცრად იღვწოდნენ, ხოლო მათ ბრძოლას ხშირად არ ეძლეოდა გამარჯვება, რადგანაც როცა სპარსნი ქართველთ ასეთ გადასახლებას აპირებდნენ, მაშინ ისინი საქართველოში მეტად დიდის ჯარით, დიდის ხალხით, საომარის იარაღით და ასეთის სამზადისით მოდიოდნენ, რომ აქ მათ ამ დროს დამარცხება არ შესცემოდათ, აქ მათი დამარცხება იქნებოდა მათის მუსრის გავლება და აბა ისინი ამისთანა საქმისთვის უბრალო სამზადისით და საომარის იარაღით როგორ წამოვიდოდნენ, ეს მათგან შეუძლებელი იქნებოდა, ამიტომაც იგინი საქართვე-

ლოში დიდის ძალით მოდიოდნენ და ამის წყალობით ყოველ-
თვისაც იმარჯვებდნენ.

რაც შეეხება იმ გარემოებას, რომ ქართლსა და კახეთში
იმდენი უძლოურების და გარდასახლების შემდეგ, სადღა იყო
და ან ვილა რჩებოდა აქ და ვილა მრავლობდაო?, ამაზედ ით-
ქმის იგივე გარემოება ქართველის კაცის ოჯახის გაუყრელო-
ბისა და მათსავე ოჯახის წევრთა რიცხვზედ, რასაც ამბობს
დიპიტრი ბაქრაძე, ესე იგი მაშინდელ ოჯახის წევრთა დიდი
რიცხვი, თითო ოჯახში მაშინ სამი, ოთხი ძმა, მამები, ბიძე-
ბი და ბიძაშვილები ერთად სცხოვრობდნენ, განუყრელად,
ზოგს ოჯახში ცხრა აკვანი იდგა, ზოგში მეტ-ნაკლები, ასეთ
გაუყრელობას პირველი მტრის თავ დასხმა და შიშინობა ით-
ხოვდა, რომ როცა სადმე მათ ქურდულათ სპარსნი, ანუ ლე-
კნი დაეცემოდნენ, მაშინ აღვილათ შეეძლებოდათ, რომ ასეთ
ოჯახის წევრთ პასუხი რიგიანათ მიეცათ და მტერი გაედევ-
ნათ. ამიტომაც იყო რომ საშუალ საუკუნეების შემდეგიდამ
ყოველი სოფელი თავისთვის საკუთარს საომარს კოშკსაც კი
იკეთებდა. მეორე მიზეზი იყო მათი ერთობით ცხოვრების,
მათის ოჯახის კეთილ დღეობის და მეურნეობის კარგად ცო-
დნა, რომ თუ არ ასეთის ერთობით, ისე იგინი სასოფლო
სამეურნო, ანუ ოჯახის საქმეს კარგად ვერ გაუძღვებოდნენ
და ამიტომაც იყვნენ ერთად, განუყრელათ და მის მეოხებით
ოჯახიც მათი იყო ძრიელი და სავსე ყოველის საჭიროს სა-
ნოვაგით. ასეთი სიმტკიცე ოჯახის და მასთან სიმამრე ოჯა-
ხის წევრთა ხელს უწყობდა ხალხის გამრავლებას, მაშინ, ძნე-
ლად რომ კაცს კაი მოხუცებადის არ ეცხოვრა, გარდა ამისი
ყმაწვილების რიცხვიც კი ისე არ იხოცებოდა, ეს როგორც
დღეს არის ჩვენში, არამედ მეტად იშვიათად, როგორც მა-
შინ ჰაერიც სუფთა იყო და საკვებიც კაი და იაფი იყო და
ყოველივე ეს კიდევ უწყობდა ხელს ქართველ კაცის ოჯა-
ხის გამრავლებას. მართალია ქართველებს ბალახივით სთიბავ-
დენ, მაგრამ იგინი მაინც მაღლიად მრავლდებოდნენ თავიან-
თის ჭკვიანურის საოჯახო საქმეთა წყობილების წყალობით.

სპარსეთში გადასახლებულთ ისტორია მეტად მდიდარია მასთან გულ საწვავი და ცეცხლით სავსე. მარტოდ სპარსეთში გადასახლებულთ და დაყიდულთ ისტორია ერთი წიგნი გამოვა და არა ეს პატარა, ლარიბი მიმოხილვა, ყველაზედ მეტი უბედურება გადასახლებით ლანგთემურს მიუყენებია ქართველთათვის, ამისგან წაყვანილი და გადასახლებულთ რიცხვი 180 ათას ქართველამდის მიდის. ირაკლი მეორესაც გაჰყვა 300 ქართველი, ესენი ავღანის ანში გაწყდნენ. უნდა ითქვას, რომ სპარსნი ქართველების უმეტესად ინდოეთს, ავღანისტანს და ასეთ კუთხეებში გზავნიდნენ სალაშქროდ, სადაც ესენი იხოცებოდნენ უცხო ტომთათვის, უცხო აღიავას. ვიცით კარგად და ამას ჩვენი მეისტორიენიც მოგვითხრობენ, რომ ასე უხვათ სპარსნი მიტომ მისდევდნენ ქართველთ გადასახლებას, რადგანაც იგინი უმთავრესად ამით ამშვენებდნენ თვის მოდგმას, მთელი სპარსეთის ერთი ქართველთ სისხლით არის გამშვენებული. აი თვით დღესაც, ერთმა ქართველმა ვაჭრობის მიმდევარმა *) რომელიც სპარსეთში კარგა ხანია მგზავრობს და ვაჭრობს, იქ ნაამბობი მოხუცებულთა სიტყვით სთქვა, რომ სპარსეთში დღეს ქართველთ შთამომავალნი 2 მილიონი უნდა იყოს და არა რამდენიმე ათასიო. მთელი სპარსეთი სავსეა ქართველთა კვალისაო. ქართველთა ძეთა სახის ნიშნებითაო.

ჩვენ ისიც ვიცით კარგად, რომ სპარსეთი დიდის სიხარულით იმორჩილებდნენ ოსებს, ჩერქეზებს, თვით ლეკებსაც კი, ამათგანაცკი ხშირად მიჰყვანდათ როგორც ტყვენი, ისევე გადასახლებულნი და ნაყიდი ყმანი, რომელთა რიცხვი არ უნდა იყოს პატარა. ამას თვით სპარსეთში ი უცხო მოგზაურნიც აღნიშნავენ. აქ ნუ დავივიწყებთ იმ გარემოებასაც, რასაც ქართველთ მეფენი და მთავარნი სპარსეთის ყვინებს ქართველგოგო-ბიჭებით წლიურათ ხარჯს უხდიდნენ, ეს ჩვენ არ გვიხსენებია, თუმცა უნდა ვსთქვათ, რომ ასე ხარკში მიცემულთა

*) ყარამან კიკნაველიძე. ეს დღესაც სპარსეთში სცხოვრობს.

რიცხვიც ერთობ დიდი იქმებოდა. სამწუხაროდ ასეთ მიცემულთა რიცხვს ჩვენი სამეფო დავთრები, ისტორიული წიგნები და სიგელი-გუჯრები სულ არ გვიჩვენებენ, ოსმალეთზედ კი არის ცნობები, თუ წლიურად რამდენ სულს აძლევდნენ იმერთ მეფე, მთავრები და ათაბაგი სპარსეთის შესახებ ჩვენ ვიცით ისიც, რომ მცირე წლოვან სახიერ ქალ-ვაჟთ-სპარსნი ჩარდახიანის ურმებით მიერეკებოდნენო. ამას გარდა მოვიყვანთ იმასაც, რომ საქართველოში არ მოიძებნება ისეთი თავადის და აზნაურის ოჯახი რომ მათ ოსმალ—სპარსეთში თავისი ყმების შვილების ჩუმათ, ცხადათ, ქურდულათ თუ ტყვის მოტაცების მსგავსად რამდენიმე სული კაცი და ქალი არ აქვდესთ წაყვანილი და დაყიდულნი.

საჭიროთ ვსთვლირთ, რომ ამ გადასახლების შესახებ ჩვენი ცნობების შესამოწმებლად, სხვა ქართველთ ცნობებიც მოვიყვანოთ, რომ ჩვენი ცნობები ბევრს ისტორიულ სიყალბეთ არ ეჩვენოს. თუმცა ზემოთაც მოვიყვანეთ ამაზედ ცნობები მაგრამ აქაც მოვიყვანთ ერთ უენიშვნას თავის სიტყვებით, როგორც ამას გადმოგვცემს დიმიტრი პაქრაძე, აი მისი ცნობები:

„შაჰაბაზის ომში დაიხოცა 70 ათასი ქართველი, ტყვეთ წაიყვანეს 100 ათასი ქართველი, ესენი მათ დაასახლეს მაზანდარანს, ფარსისტანს, მიდიას და სომხეთს 1567 წ. შაჰთამაზს წაუყვანია ტყვეთ 30,000 ათასი ქართველი, ყველა ესენი დაუსახლებია სპარსეთის სხვა და სხვა ადგილებში. XVII საუკ. შემდეგ, ოსმალთაგან ომებში დახოცილი იქმნა 75,000 ათასი ქართველი, 1500 კომლი ტყვეთ პერობილი, ესენი დაუსახლებიათ შუა გულ ოსმალეთში, ამ 1500 კომლში 15 ათას სულზედ მეტს ანგარიშობენ. იმავე დროს, ანუ XVII საუკ. დამდეგს სპარსეთში გადასახლეს 8000 სულზედ მეტი, ზემო ქართლის, ავალიშვილების საყმოდამ წაიყვანეს 5000 სული ქართველი, საციციანოდამ 500 კომლი, რომელთა წევრთა რიცხვი 4000 სული იქნებოდა, ქსნის საერისთაოდან წაიყვანეს 1000

კომლი, უეჭველთა ამაში იქნებოდა 7000 სული მეტი თუ არა ნაკლები კი არა. აღსანიშნავია ისიც, რომ მაშინდელ ოჯახის წევრთა რიცხვი 10-15 სულისაგან შესდგებოდა და არა ეს ისე, როგორც დღეს არის“.

ქართველთა სპარსეთში გადასახლების საქმეს ჩვენი ძველები ერთობ გულ-გრილად უმზერენ. ამ უბედურობის შესახებ კერძოდ არავის რა დაუწერია. „ქართლის ცხოვრებაში“ ორი სიტყვა არის მოხსენებულად ასე: „ჟეინი შოვიდა, კახეთი აჭყრა და სპარსეთს გადასახლა“ ეს უბედურება ქართულ ისტორიაში სისხლის ცრემლით, თუ მელნით უნდა იქმნეს ანუხსული, რადგანაც ხსენებულ გარდასახლება ქართველთა სისხლის მოკრეფით არის მოცული. ეს ვაება არის ჩვენი ისტორიისა, მტერი ჰყრის ქართველს, აწიოკებს, ასახლებს შორს, უცხო ალაგას. ეს ადვილი საქმე არ გახლავთ.

ასე და ამ გვარად, სპარსეთმა შეისრულა თავის გულის წადილი, მათ ქართველთა ძენით გაავსეს მთელი სპარსეთი, ამით განაშვენეს თვისი ტომი არამც თუ მარტოდ სახიერებით, არამედ ყოველ ნაირის მიდრეკილებით და სამხედროს მეომარის გმირის კაცებითაც. სპარსელებმა ქართველებზედ ისრულეს გული ძველადგანვე და ვიდრე ოსმალო გაძლიერდებოდა და გაოხრებულ ბიზანტიაში და იქიდან ესენი ქართველთაც დაუწყობდნენ ბრძოლას, შინამდის სპარსელთ. აი რა უქმნეს, რა ოსტატობა იხმარეს ქართველ გვარის ნაციის მოსასპობად. ამას ეხლავ ვნახავთ ძველის ცნობებით.

საქართველოს ერთ XII საუკ. იყო ოთხი მილიონი მარტოდ კაცების, დედა-კაცების რიცხვი სხვა იყო, ეს მაგალითი აი საიდან ვიცით: XII საუკუნეში, დავით აღმაშენებლის დროს, იყო ქართველთა ლაშქრობა, მაშინ მეფის რჩევით განსაზღვრული იქმნა ათს კაცზედ ერთის მამა-კაცის სალაშქროდ გაყვანა და ამ რიგად დავითის სამეფოში ათას თავის ერთი კაცი იქმნა გამოსულ და „დავითის სამეფოში გამოსულ ათასსი ათასი“. ოთხასი ათასი ათის თავზედ რომ ვავეამრავლოდ,

საქართველოს
ისტორიის
მუზეუმი
2

გამოვა ოთხი მილიონი, ეს ცხადი არის, მამა კაცი თუ ოთხი მილიონი იყო. მაშ დედაკაცობაც ოთხი მილიონი იქნებოდა, ორივე კი ყოველთვის რვა მილიონი უნდა ყლიყო და არა ისე, როგორც ეს დღეს არის ქართველთა შორის.

ქართველი ერი ორივე სქესის XII საუკ. XIII საუკუნის ნახევრამდის. იყო 8 მილიონი ორივე სქესის.

ამ საუკუნის შემდეგ კი ქართველთა რიცხვმა კლება იწყო. წარმატების მაგიერ 8 მილიონ ხალხს ყოველ წლობით აკლდებოდა თავის შვილებთა რიცხვი, საქმე ისე მოეწყო, რომ ქართველთ საქმარისად იწყეს კლება. აქ ამათ აღარც მდევარის ხმობა შევლოდათ, აღარც ქუდზედ კაცის ძახილი.

სპარსელთ გაუნათლდათ მზე და მთვარე, ქართველთ შვილებზედ თავისუფლად იწყეს ნავარდობა, მათ არამც თუ შარტოდ ამის თავისუფლება აქვდათ, არამედ XIII საუკ. შემდეგ, ანუ XIV საუკუნის დამდეგიდამ, სპარსელებს ხელთ ეკავათ მთელის ქართლ-კახეთის ერის ცხოვრების და სიცოცხლის გასაღები, ასე რომ სპარსნი ქართველთა შვილების ზვარაკათ მიძღვნის საქმიანობით XIV საუკუნეიდამ გულ სრულნი იყვნენ და იგინი მთელს საშვალ საუკუნოებში ქართველთა შვილებზედ კარგად ყრილობდენ თავის ჯავრს. ამიტომ სპარსელებზედ თავისუფლად ითქმის შემდეგი.

XIV საუკ. ქართველთა ძეთაგან ზვარაკათ შეიწირეს ერთი მილიონი ქართველი.

XV საუკ. განმავლობაში შეიწირეს ერთი მილიონი ქართველი.

XVI საუკ. განმავლობაში შეწირულ იქმნა ერთი მილიონი ქართველი. ასე რომ XVII საუკუნის დამდეგს, ქართველთა რიცხვი საქართველოში უნდა ყოფილიყო 5 მილიონი.

ამ ხუთ მილიონში ირიცხებოდა ასე: ერთი მილიონი მესხეთ-ჯავახეთი, რაც ოსმალომ აიღო 1580 წ. და მეხარკეთ გაიხადა. ამასთან ორი მილიონი იყო ქართლი, კახეთი, და სამცხე საათაბაგო, მაშასადამე სულ სამი მილიონი,

ამისთანავე იმერეთიც იყო ორი მილიონი, ამ რიცხვში შემოდიოდა იმერეთი: გურია, სამეგრელო, სვანეთი, აფხაზეთი და სხვანი. ვგონებთ, რომ ამ ხალხთა მიწა-მამულებზედ ორ მილიონ ხალხს ყოველთვის თავისუფლად შეეძლო ცხოვრება. ამას ასაბუთებს დღევანდლამდე ამ კუთხის ადგილებზედ დაშთენილი ნასოფლარები და ძველი საყდარ-კოშკები. თუმცა სოფლების რიცხვი კი დღეს აღარც მეთხუთმედი არის დაშთენილი.

ასე და ამ გვარად XVII საუკ. დამდეგს, მთელ საქართველოში ქართველთ რიცხვი ორივე სქესის იყო 5 მილიონი. სპარსელებმა უკანასკნელად, დიდის ცდით, ქართლ-კახეთიდან მთელი საუკუნის განმავლობაში აჰყარეს იმოდენი ქართველობა და სპარსეთში გადასახლეს, რაისა გამო აქ აღარ დარჩა აღარც ნახევარი რიცხვიც კი ქართველთ მცხოვრებთა.

ქართლ-კახეთის ორი მილიონი ქართველობა მთელი საუკუნის განმავლობაში ისე შემცირდა, რომ უკანასკნელ გახდა აღარც ნახევარ მილიონი.

მესხეთ-ჯავახეთის ერთი მილიონი მთლად ჩაყლაპა ოსმალებმა და გააქრო.

იმერეთი, სამეგრელო, სვანეთი, აფხაზეთი და გურიაც ამავე დროს დანაწილდა სასტიკათ და XVII საუკ. ნახევარს საქმე იქამდის მივიდა, რომ ხსენებული საუკუნის დამდეგს 2 მილიონ მცხოვრებთ მაგიერ მთელს ამ კუთხეში ირიცხებოდა ნახევარ მილიონი ქართველობა.

ასე და ამ გვარად დაიშალა 8. მილიონი ქართველობა და XVII საუკ. გასულს ამი დამ აღარც ერთი მილიონი იყო ორივე სქესის. ასე გათავდა სპარსელების ცდა ქართველთ ტომზედ შაჰაბაზის შემოსევის დროს. სპარსელებმა გადასახლების ცდას არც შემდეგ დაანებეს თავი, ამათ ტყვეთ ჰყრობა და გარდასახლება ქართველთა მძლავრად 1795 წ. კიდევ სცადეს ამ წლის თავ-დასხმით და გადასახლებით თავდება სპარსელთ მეცადინეობა. საქართველოს ქართლის და კახეთის მცხოვრებ ქართველობაზედ.

სპარსნი XIV საუკ. დამდეგიდამ, ქართლ-კახეთზედ ისე ნაფარდობდენ, რომ ამათის წყალობით ქართველთ გადასახლება სპარსეთში ყოველთვის სწარმოებდა. სპარსელთ წყალობით შეჰად უწყალოდ და შეუბრალებლად მცირდებოდა ქართლისა და კახეთის მცხოვრებნი, საქმე იქამდის მივიდა, რომ XVIII ნახევარს, მთელი კახეთი აყრილი იყო და დაცარიელებული, ასეთ ჯილდოს არც ქართლი გახლდათ მოკლებული.

რაც ქართლს და კახეთს სპარსთაგან ევლინებოდა XIV საუკ. დამდეგიდამ, იგივე ეფინებოდა მძლავრებით ოსმალთაგან სამცხე-სათაბაგოს 1580 წლიდამ და იმერეთს, სამეგრელოს, გურიას, აფხაზეთს და სვანეთს 1640 წლიდამ. ამიტომ სპარსთა და ოსმალთ მძლავრება ყოველთვის ერთნაირად სწარმოებდა, მათგან ყოველთვის სულ ქართველთ აყრა და გარდასახლება ისმოდა. სპარსთა შემდეგ ახლა ოსმალთ მძლავრებას და ქართველთ გარდასახლებას შევეხებით.

ოსმალეთმა ქართველთ გარდასახლება დაიწყო 1580 წლიდამ. ამისთვის იგინი ხმარობდენ ყოველ ნაირ მახვილს და ბოროტ ოსტატობას.

ყარსხს (კარი) თემში ძველადგანვე მთლად ქართველის ტომის ერთი იყო დასახლებული, აქ ქართველთ სოფლებში ისევე სცხოვრობდნენ ქართველნი, როგორც დღეს ქართლს, კახეთს და იმერეთში. აქ მათში ყველგან ქართული ენა არსებობდა, მათში იყო ერთი საეპისკოპოზო, რომელიც იწოდებოდა კარქლად. მთელი ეს კუთხე იყო ნაწილი ზემო ქართლისა. ოსმალებმა აქიდამ ქართველებს აყრა და გარდასახლება დაუწყა 1585 წლიდამ XVII საუკ. დამდეგიდამ 1650 წლამდე, მთელს კუთხეში აღარ დარჩა ქართველთ ერის აღარაფერი. აქ ქართველთ რიცხვი ისე მოიხსო, რომ დღეს კაცი ველარცკი წარმოიდგენს, თუ ოდესმე ეს კუთხე ქართველთ ტომის ძირეული კუთხე იყო. ყარსის თემში 1877 წ. იყო ქართველ მაჰმადიანთ შთამომავალთ რიცხვი 170 ათასი, დანარჩენი სხვა ტომისანი იყვნენ, ეხლა აღარც ესენი არიან. ვინც არის,

იმათაც ქართული ენა დაკარგული აქვსთ, თავიანთის ვინაობის აღარაფერი ახსოვთ. ყარსში 1878 წ. ქართულ ძველ ტაძრის შთენიც იყო დაკრული, რომლის ქვებსაც წარწერაც აქვნდა ქართული. ორიოდ სხვა ნაშთიც აღმოსჩნდა, დღეს-კი აქ ქართველობის ყოველივე ნატამალობს, დარჩა მხოლოდ ცოტაოდენი ქართველთ ძველის ძველი ნაშთები.

არტაანი (არდაგანი), ეს კუთხე ყარსის თემის ნაწილი არის, იგიც შეადგენს კაოის ნაწილს და იწოდებოდა ზემო ქართლად. ამ თემის ქართველ მაჰმადიანებს ოსმალში გადასახლება დაუწყეს. XVIII საუკ. დამდეგიდამ, ოსმალთ აქ საკმარისად მოსპეს ქართველთ რიცხვი, აქ ამათ მაგიერ მოჰყვანდათ ქურთები, შამის თათრები და მათ ასახელებდნენ. საქმე ისე მოაწყეს, რომ მთელ არტაანის სოფლები ხსენებულ საუკუნის ნახევარს თითქმის განახევარდა. ამ განახევრებას მთავრობა სიხარულით მზერდა, საქმე ისე მოეწყო. რომ XIX საუკუნის დამდეგამდე, აქ უკვე ქართულ ენამ ამოვარდნა იწყო, დღეს მთელ არტაანის ოლქში ქართული ენა აღარსად არსებობს, თუმცა მთელ არტაანის ოლქში ნახევარზედ მეტი მცხოვრებნი ქართველ მაჰმადიანთ შთამამოვალნი არიან, ზოგ ხეობაში ესენი თავს ქართველად იწოდებენ „გურჯად“ მხოლოდ თითონ კი არ იციან ქართული ენა, ქართველობის თამარ მეფის სახელის მეტი სხვა არა ახსოვთ რა.

ოსმალთს მთავრობას ქართველთ აყრის და გადასახლების საქმე ისე კარგად არსად წაუვიდა, როგორც კარის (ყარსი) და არტაანის (არდაგანი) თემში. ამათი ცდა იყო ამ კუთხეებში ქართველ ტომის შემცირება, მოსპობა ქართველი ერის, ეს მათ აქ ერთობ ადვილათაც მოაწყეს, ამ დრომდის კი აქ ეს ენა ისე სუფევდა როგორც იმერეთში ქართული ენის ადვილად გაქრობას ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ აქ მრავლად ასახლებდნენ თათრებს გარდა თათრულსავე ენით მოლაპარაკე ბერძნებს, სომხებს, აისორებს და სხვაც. აქ ძველად

ქართველთ რიცხვი იმოდენი იყო, რომ მათ აქენდათ შესანიშნავი საკათედრო ტაძარი, რომელიც იწოდებოდა ბანქლად, ამის შთენიც დღემდის არის დაშთენილი რასაც განცვიფრებაში მოჰყავს მნახველი. იგი ანუხსულიც არის და მრავალნაირად გადაღებული.

დღეს კი არტანის ოლქის შესახებ შეიძლება აღარც კი ვინმემ იფიქროს, რომ ეს კუთხე ოდესმე ძლიერი ზემო ქართლის კუთხე იყო და ამის მცხოვრებნიც ძველად მთლად ქართველი ტომისაგან შესდგებოდა, ხოლო იგინი მოსპო, აჰყარა და გარდაასახლა შორეულს ქვეყანაში ოსმალოს მახვილმა. კარის და არტანელთ ქართველთ მძლავრად აყრა და გადასახლება იწყება 1670 წლიდან და გრძელდება 1760 წლამდე ამის მერე აქ გარდასახლებას მთავრობამ თავი დაანება, რადგანაც ქართველთ რიცხვი საკმარისად შემცირდა.

მესხეთიდან ქართველთ გადასახლება ოსმალოს მთავრობამ დაიწყო 1640 წლიდან. იგი განაგრძო კარგა ხნობამდის, ხოლო აქედამ ათასობით კი ვერ ასახლებდენ, არამედ თითო-ოროლა კომლს. ამათ მაგიერ ნელ ნელა სხვა ტომის თათრებს ასახლებდენ, თან ქართულ ენასაც სასტიკათ სდევნიდენ, ამის მიზეზები არის რომ მესხეთის ქართველ მაჰმადიანთ შორის ბევრს ალავას ქართული ენა სადღეისოდ უკვე დავიწყებული აქვთ. ამ დავიწყებას ხელს უწყობდა ახალციხის ფაშების მართვა-გამგეობა და იქაური მუფთის უპირატესობა რ „მეჯლისში“ ყადებისაგან ოსმალური ენის ხმარება, ამ ენით მოქმედება და ლაპარაკი საყოველთაოდ ყველას წინაშე.

ჯავახეთელთ გადასახლება იწყება მესხეთის გადასახლების დროს, ამასვე ზედ ერთვის ჩილდირის ხეობის ქართველთ აყრა და გადასახლება. ოსმალში ამათი უკანასკნელი გადასახლება მომხდარა 1770 წლებს. მიზეზი იქნა ქრისტიანობის შემცნევა, მუსულმანობის წინაშე სიყალბე, ამას გარდა სხვაც ბევრი რამ. XVIII საუკ. დამლევს აქ ქართველობის რიცხვი განახევრდა.

ფოცხოველთ გადასახლება. ფოცხოველთ ისეთივე ზემო ქართლის ნაწილი არის, როგორც კარი და არტაანი. ოსმალოზს მთავრობამ ფოცხოველს რაღაც მანქანებით შეხედა და აქედამ ქართველებს ისე ოსტატობით ასახლებდნენ, რომ იქ ერთი ქართველი კაცის ოჯახის დატოვებაც არ უნდოდათ, ხოლო ეს მათ ვერ მოახერხეს. ამის მიზეზი ის იყო, რომ ფოცხოველნი ისლამზედ ადვილად არ გადადიოდნენ, იბრძოდნენ კიდევ. ბოლოს მთავრობამ დასძალა ესენი და მათში ქართული ენის ყოველივე აღმოკვეთა. 1780 წლებს, ფოცხოველთ დარაჯი დაუყენეს, რომ მათ მესხელ-ჯავახელებთან მისვლა-მოსვლის დროს ქართული ენა არ იხმარონ სალაპარაკოთაო. აქ იტყოდნენ მოხუცებულნი 1876-77 წლებს, რომ ფოცხოველთ წასვლა, ანუ გადასახლება ოსმალოში ორასი წლის წინედ დაწყობილაო. მაშასადამე ეს უნდა მომხდარიყო 1680 წლებს აქედამ. გადასახლებას თავი დაანებეს ასი წლის წინეთო, ეს უნდა ყოფილიყოს ასპინძის ომის შემდეგ, როცა აქ ქართველობის ყოველივე უკვე ამოვარდნილი გახლდათ.

ჩვენ ვიცით, რომ ასპინძის ომის შემდეგ 1770 წლებში მესხეთ-ჯავახეთიღამაც აჭყარეს და გადაასახლეს, ასევე ქვაბლიანიღამაც კი, რადგანაც ესენი შეწამებულნი იქმენ მასში, რომ თქვენ ახალციხელებს დაეხმარეთ მეფე ერეკლეს სასარგებლოდ ასპინძის ომშიო. ამის ამბები აქ მოხუცებულთაც იციან. უთქვამთ ისიც, რომ ძველთაგან დარჩენილია ის გადმოცემა, რომ ოსმალნი ქვაბლიანში თათრებს და ქურთებს არ ასახლებდნო. აქ არავინ მოუყვანიად და დაუსახლებიათ, ამიტომ აქ ქართული ენა დარჩა მკვიდრად. ცოტაოდენიკი უცხო ტომის თათრები ახალციხის მხრით ზარზმის შეყოლება დაუსახლებიათ, სადაც ამის მიზეზით რამდენსამე სოფელში ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა ამოვარდნილა. დღეს აქ ქართველ მაჰმადიანები წვალეებით ლაპარაკობენ ქართულს ენაზედ.

შავშქელთ გადასახლება, 1895 წ. აი რა მიაბეს მოხუცებულთ

„ჩვენი გადასახლება ოსმალში დაწყობილა ძველათგანვე“
კითხე: მას შემდეგ რაც ხანი იქნება გასული, რაც ეს გადა-
სახლება დაიწყობილა? მომიგეს, ძველთ კაცნი იტყოდნენ: რაც
ჩვენები პირველად აჰყარეს და ოსმალში გადასახლეს. მის
შემდეგ იქნება გასული ორას წელიწადზედ მეტიო. მაშასა-
დამე ეს დროც უნდა მიეწეროს 1680 წლებს. გადასახლე-
ბულთ სოფლებში ასახლებდენ ქურთებს და თათრებს, ამი-
ტომაც მოხდა რომ აქ ქართველ მაჰმადიანებმა ქართული
ენა უკვე დაკარგეს. შავშელთ გარდასახლების შესახებ ბევრი
ცნობები არის დაშთენილი, ხოლო დრო და წელი არ იცი-
ან მათ თუ როდის რა მოხდა, რა გადასახლება. რისთვის და
რა მიზეზებისთვის, უმეტესად კი სჯულის გამო ასახლებდენ
აყრა და გადასახლებით შავშელნი ქართულ ენას არ დაკარ-
გავდენო, მაგრამ ამის მიზეზი ის იყო, რომ შავშელ ქართ-
ველთ მაჰმადიანებს მრავლად რთავდენ ქურთის ქალებსაო.
შავშეთში ქართული ენა ამიტომ დაიკარგა 1790 წლებს.

შავშეთში ქურთის ხალხის მოყვანა და დასახლება აი
რას გამოუწვევია: შავშეთი მეტად მშვენიერი კუთხეა, კარგი,
ჰავიანი, მოსავლიანი და ხალხიც მეურნე არის, ერთის სიტ-
ყვით ეს კუთხე არის მარგალიტის ქვეყანა, ასეთ ქვეყანაში
ქართველთა არსებობა ოსმალთ დიდათ შურდათ, ამიტომაც
მორეკეს აქ ქურთები და დასახლეს, რაისა გამო ქართველთ
მაჰმადიანებიც ქართულის ენით და ჩვეულებით დაძალებულ
და დაჩრდილებული იქმნა მათგან. შავშელთ საკათედრო იყო
ტბეთის ტაძარი რაც დღემდეც სდგას მთლიან გუმბათით დაუ-
ქცველი. ერთ დროს ჯამეთ იყო. ჯამე მოშალეს მთავრობის
შიშით, მის გამო იგი უპატრონოდ დასტოვეს.

იმერ-ხევი. შავშეთის გვერდით სძევს, მას შავშეთისაგან
ჰყოფს ტბეთის ტაძარი. ეს კუთხე არის მეტად ხრიაკ-კლდია-
ნი ადგილები, მიუსავალი, ამიტომ ოსმალნი ამ კუთხეს არ
შეშურებინან, აქ უცხოვლების არავინ დაუსახლებიათ, მიტომაც
დღემდე იმერხევში ქართული ენა არ დაკარგულა ქართველ
მაჰმადიანთ შორის.

ლაზისტანის და ჭანეთის მცხოვრებთ გადასახლების საქმეში ამბებს მოხუცებულთ: ლაზების გადასახლება ოსმალში იწყება ძველადგანვე, ოსმალნი ჩვენ ყმაწვილებს ყიდულობდენ, კაი ფას იძლეოდენ. აქედამ ძალიან მრავლად მიჰყვანდათ ქალები. თქმულება არის, რომ ოსმალს მთავრობას თითქმის ნახევარი ლაზების დაუბნევია ოსმალს ქვეყნებში. ლაზების აყრა და გარდასახლება, ანუ ოსმალში დაფანტვა იწყება 1640 წლებიდან და იგი გრძელდება 1750 წლებამდე. ლაზების აყრის და ოსმალეთში გარდასახლების ამბების მთელი წიგნი დაიწერება. იგი სისხილის ცრემლით არის სავსე, ამის აღარც მომთხრობი არიან, სულ დაიხოცნენ, არც ამწერი. მითხრეს, რაც ლაზების გადასახლებას თავი დაანებეს ეს იმ დროს უნდა იქმნეს, როცა იგინი ნამდვილ მუსულმანებათ აღმოსჩნდნო. ამ დროდ ასახელებენ 1750 წ.

ქობულეთკეთ გადასახლება მომხდარა 1790 წლებს, გადასახლების მიზეზები იყო სჯულის საქმე და მასთან მთავრობის წინაშე უჯათობა, სიმაგრე და მუსულმანობაზედ გადასულ აღი გურიელის დახვრეტა.

მოხუცებულთ სთქვეს: ჩვენი, ანუ ქობულეთელთ გადასახლების საქმე თვითონ მათი ბრალი არისო, სჯულს უარობდნენ და ოსმალნიც მიტომ ასახლებდენ აქეთ იქითო. ჩვენც ეს მოგველოდა, რომ არ დავკავშირებოდით ისლამსო. ტყუილად წაიხდინეს თავი, მით ქვეყანაც წახდაო. ამავე მოხუცის თქმით ქობულეთიდან სხვა და სხვა დროსაც გადუსახლებიათ ქობულეთელნი ოსმალში. რაკი ამ გადასახლების შესახებ ისტორიული ცნობები არა გვაქვს, ამიტომ მე მგზავრობის დროს, ზებირ ამბები ვკრიბე ამის შესახებ. არ არის ისეთი კუთხე ქართველ მაჰმადიანთა, რომ იქ მოხუცებულთ არ ეაზნათ ცნობები მასზედ, თუ ძველად ოსმალთ მათ ხეობიდან რამოდენა ხალხი აჰყარეს და გადასახლესო.

მაჭახლეკეთ გადასახლება. მაჭახლეკელი სჯულზედ მაგრამ იდგნენ, ბეჩავნი ამისთვის სისხლსაც ღვრიდნენ. ამიტომ ოსმა-

ლოს მთავრობამ ესენი აჰყარა და სულ ოსმალოს შორეულს ქვეყანაში გადასახლა, მერე კი მოისვენა ქვეყანა და ყველანი მშვიდობით დაუკავშირდნენ ისლამს. მათი სიტყვით ეს დრო ყოფილა სამასი წლის წინეთ. ასე მიაბგეს, ხოლო ეს არ უნდა იყოს სწორე, მოხუცებულნი ისლამთან დაკავშირების ცნობებს ყოველთვის აზვიადებენ და დიდის ხნიდამ ამბობდენ. 300 წელი კი არ უნდა ყოფილიყოს მაშინ 1893 წ. ორასი კი იქნებოდა, რადგანაც ჩვენ ვიცით, რომ მაჭახელში ქრისტიანობა მოისპო სრულიად 1770 წ. და აბა ამ დროდამ საიდამ იქმნება სამასი წელიწადი გასული. მაშასადამე მაჭახლელების ოსმალში გადასახლება უნდა მომხდარიყოს 1770 წ. ხოლო ეს გადასახლება უკანასკნელი იყო, მეორე, თუ მესამე ამის ჩვენ არა ვიცით რა, არც არა თვით მაჭახლელ მოხუცებულთ იციან.

აჭარადამ გადუსახლებიათ რამდენიმე ასი კომლი 1780 წლებს. მიზეზი ამათ გადასახლების იყო მთავრობის წინააღმდეგ მოქმედება, ისლამის აღიარების დროს სხვა რჯულის რწმენაც და ბევრიც სხვა ასეთნი. აჭარელთ, ლივანელთ და ამ თემის სხვა კუთხის ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებაც ხშირად მომხდარა, რადგანაც ესენი თურმე წინააღმდეგნი ხდებოდნენ მთავრობის. თქმული არის მრავალ ჯერ, რომ აჭარლებს, როგორც ოსმალოს მთავრობა ასახლებდა შორეულს ოსმალოს ადგილებში, ისევე აჭარლები, ლივანელები, და მაჭახლელნი თქვენსკენაც მობობდნენ და იმალებოდნენ. აჭარელთ უარობაზე აი რას იტყოდნენ მოხუცებულნი: აჭარელთ გადასახლება ერთ დროს მიტომ მომხდარა, რადგანაც ივინი ახალციხეში ფაშას არ ემორჩილებოდნენ, ნამეტურ სხვა (უცხო) ფაშას, ესენი სხვას ხმარობენ მაშინ როცა უცხო უნდა გამოხატონ. იტყოდენ: ახალციხის უცხო ფაშა ბოროტი იყო, აჭარელნი მათ არ ემორჩილებოდნენ, ამიტომ ფაშა აბეზლებდა მათ. სულთანის წინაშე, მთავრობაც სჯიდა მათ და აქედამ ასახლებდა სხვა და სხვა ქვეყნებში. ამ გადასახლებამ

გამოიწვია ის გარემოება, რომ აქარლებმა ეს ბოროტი ფაშა აბდულ ალა ხიმშიაშვილის მეთაურობით მოკლეს, ეს რომ არ მოეკლად, მაშინ მთლად აჰყრიდნენ და ოსმალოს შორს ქვეყნებში გადაასახლებდნო. ვინ იყო ეს ფაშა და როდის მოხდა ეს გადასახლება ამის შესახებ მათ არაფერი იციან. მაინც მათში არავის რა უწერია ამაზედ.

ამბათ არის თქმული ძველადვე რომ, 1755 წლებს, როცა სულეიმან ფაშა ნიბაძეს თავი მოკვეთეს სულთანის ბრძანებით, მაშინ მისი მომხრე ქართველთ მაჰმადიანთ ბეგები და აღიები ახალციხიდან, აჭარიდან და სხვა კუთხიდანაც ოსმალეთში გადაასახლესო. სულეიმან ფაშის მაგიერ მთავრობამ სხვა ფაშა დანიშნაო, უცხო ფაშა ხალხს ბოროტად ექცეოდა, ხალხიც წინააღმეგი იყო მისიო. ფაშა ტყუილად აბეზღებდა, ამის წყალობით აჭარიდან რამდენიმე კომლი იქმნა ოსმალეთში გადასახლებულნიო. მათში ზებირ ყველას ახსოვს, რომ ოსმალთაგან ქართველთ გადასახლება არას დროსარ მოსპობილა, რადგანაც ქართველნი თუმც ისლამს მიეცნენ და ამას აღიარებდნენ, მაგრამ მათ მაინც ოსმალთ ფლობა არ მოსწონდათ, ყოველთვის ეწინააღმდეგებოდნენ, ოსმალოც მათ ჯავრს გადასახლებით ყრილობდა. გადასახლებას მით უფრო საჭიროებდნენ ოსმალნი, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანები კარგი მეომრები იყვნენ, მოხერხებულ გმირნი, ამისთვის უფრო სცდნობდნენ და ყოველ უბრალო დანაშაულისთვისაც კი ოსმალში ასახლებდნენ.

მარადიდულთა გადასახლება. მარადიდელნი შეწამებულ იქმნენ ისლამის ლალატში, ამიტომ იმათგან ქრისტიანების აღდგომა ლამის გათენებისას 100 კაცზე მეტი გაზაფხულის აღელვებულ ჭოროხში დაიხრჩვენ და ორი ამაზედ მეტნი ოსმალოს მთავრობამ შორს ქვეყნებში გადაასახლა, რადგანაც ამათაც სწამებდნენ სიმაგრეს. ეს ამბები მომხდარა 1740 წლებს. ამ შემთხვევის ამბების შესახებ ბევრი რამ უთქვამთ, თან დაუმატებიათ ხოლმე, — „ასი წითელა კვერცხისთვისათას კაცმა დაიღუპა თავი

და ფჯახიო“ სხვა რამ ცნობები ამაზედ არ იციან, თუ ეს გადასახლებულნი საით გარეკეს, ოსმალეთში სად დაასახლეს.

სხვა და სხვა კუთხის სოფლის ხალხთა გადასახლების ცნობები ჩვენ არ გვაქვს, ვერა შევკრიბეთ რა თუმცა 1890 წლიდამ ამისთვის ხშირად ვიარეთ და საუბარი გვქონდა ქართველ მაჰმადიანთ მოხუცებულებთან, მაგრამ იგინი ვერას ამბობდენ გადაწყვეტით, თუმცა აყრა და გადასახლების ამბები კი მრავლად იცოდნენ. იტყოდნენ: — „ჩვენი ძველები აუფრიათ და სამაჯეთში გადუსახლებიათ“ ხოლო რისთვის, რათა და რადროს, ამისთვის მათ არაფერი იციან. ამიტომ ჩვენ აქ ასეთ ხეობათა ხალხის შესახებ არას ვამბობთ, ის კი სჩანს, რომ ოსმალეთის საქართველოში, არ მოიძებნება არც ერთი ძველდროთა და მის სოფლის მცხოვრებნი რომ იქიდამ ძველიდგანვე ოსმალეთში არავინ იყოს გადასახლებული.

ზედ მიწევნით სჩანს, რომ ქართველთ გადასახლება ოსმალეთში იწყება XVI საუკუნიდამ ხოლო ოდნავ, ხან ქურდულათ, ხან მოტაცვით, ხან დასყიდვით, ხან ტყვის მოტაცვით და სხვანი. XVII საუკუნის 40 წლიდამ კი ქართველთ გადასახლებას აშკარა სახე ეძლევა. XVIII საუკუნეში, ამ საქმის წარმოება ისე მიდის წინ, რომ ოსმალოს ქალაქებში იმართება თვით სავაჭრო ბაზრებიც კი სადაც იყოდებდნენ ქართველთ ძენი. ყოველივე ეს გასაყიდნი კი რასაკვირველია თავიანთ ქვეყნიდამ იყენენ აყრილნი და წაყვანილნი, ანუ გადასახლებულნი ოსმალში დასასყიდათ. თუ საცხოვრებლად. ეს ჩვენთვის ორივე ერთია. XIX საუკუნის გადასახლებულთ შესახებ ჩვენ ვიციით შემდეგი.

სელიმ ფაშის თავის მოკვეთის შემდეგ, 1816 წ. ზედა და ქვედა აჭარიდამ, ყველა მომხრენი ამ ფაშის ბეგები, აღიები და სოფლიერნიც კი გადასახლეს ოსმალში. მათი რიცხვი არ სჩანს. იტყვიან კი რომ „კაი ძალი ხალხი იყოფო“ გადასახლებულთ ბინა არ იციან.

მეახელთ გადასახლება. ახალციხის რუსთაგან აღე-

ბის შემდეგ, 1829 წ. ოსმალთაგან ზოგიერთ ქართველ-მაჰმადიანთ ოჯახები ეჭვ ქვეშ იყვნენ ჩავარდნილნი, ამიტომ ყველა იგინი ოსმალთს მთავრობამ ოსმალეთის შორს ადგი-ლებში გადაასახლა. ამათი რიცხვის კაი ძალი ყოფილა, ბარე 5000 ოჯახზედ მეტი.

აჭარელთ და ლივანელ მაჭახლეელთ გადასახლება.

ოსმალთს მთავრობამ 1840 წლებს განიძრახა ქართველ-თაგან ჯარის კაცთა გაყვანა. ამის განცხადება მათ ქართველ-მაჰმადიანებს აუწყეს, მაგრამ ქართველ მაჰმადიანებმა იუარეს და არ გავიდნენ, ამისთვის ბრძოლაც მოხდა მთავრობისა და ხალხს შორის. 1850 წლებს მთავრობამ მოწინააღმდეგენი და-აშოშმინა, ჯარი გაიყვანა, მის შემდეგ მოწინააღმდეგენიც ოს-მალთს ქვეყნებში გადასახლა და დაფანტა. რა რიცხვისაგან შესდგა ეს გადასახლებულნი, ამაზედ არაფერი ცნობა არის დაშთენილი. ან სად დასახლეს იგინი?

გადასახლებულთა გასყიდვის ამბავი

ნამბობი სხვა და სხვა ქართველ მაჰმადიანთ მოხუცებულ-თაგან.

აჭარის სოფ. სალორეთში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიანთ უზეიკ ალა დევრამ ყღვი ლევანქმ მიაბო შემდეგი;

ძველად ჩვენში იყვნენ ისეთი საქმის კაცები, რომელთაც სახელად „გოთაულს“ ეტყოდნენ. მეც ამ საქმის კაცი ვიყავ და ამ საქმით მე 1840 წლებში კაი ფულიც მოვიგე. ეს „გო-თაელობა“ აი რა ყოფილა, საქართველოს ერის ბატონ-ყმობის დროს, როცა მემატონენი თავიანთ ყმის შვილებს სტაცავდნენ, ამათ ოსმალში მიერეკებოდნენ და იქ ჰყიდდნენ სხვა და სხვა ბაზრებზედ. ამ დასაყიდ ყმათა შვილებს ვინც ყიდულობდა მათ სახელად ერქვათ:—„გოთაულები“ ეს სახელი მათ იმი-ტომ ერქვათ, რადგანაც იგინი ამ ნაყიდ პირთ მოგებით სხვებ-ზედ ჰყიდდნენ. „გოთაულთ“ ნათქვამი:

ვიდრე რუსნი ახალციხეს აიღებდნენ, მინამდის ჩვენ იქ მოვდიოდით და ვყიდულობდით თქვენებურ ქალ-ვაჟებს. ახალციხის დაჭერის შემდეგ ჩვენ იქით აღარ მოვდიოდით, მის მერე სავაჭრო ბინად ბათუმი და ქობულეთი დაიდვა. აქ მოყვანდათ თქვენებური, ხშირად აჭარაშიც გადმოჰყვანდათ და აქა ჰყიდდნენ იგინი, ყველა მათ ჩვენ ვყიდულობდით, მერე ოსმალში მიგყვანდა და იქ ვყიდდით კაი ფასად. აქეთ ამის ვაჭრობა სწარმოებდა თურმე თვით 1870 წლამდე.

ამათივე ნათქვამი: ჩვენა ვყიდდით თქვენებურ ქრისტიან კაცთა შვილებს, რომელიც შემდეგ ისლამზედ გადაჰყვანდათ. ამათ გარდა, თქმულ არს, რომ ოსმალეთში, ძველადგანვე ისყიდებოდნენ ხშირად კაი ფასად თვით ქობულეთელ-აჭარელთა და სხვათა შვილებიც. ესე იგი ქართველ მაჰმადიანთ შვილებიც ამათგან უფრო კაი ფასად ისინი იყიდებოდნენ ვინც უფრო სახიერი იყვნენ. ეს ნამდვილი უნდა იყოს, რადგანაც ასე და ამ გვარად ქართველ მაჰმადიანთ შვილებთა დასყიდვა ოსმალეთში თვით 1879—80—81 წლებსაც კი სწარმოებდა, იქ რაკი მუჰაჯირათ წასულებთ დიდათ გაუჭირდათ და სიღარიბეში ჩავარდნენ, მის მერე იგინი თურმე თვით შვილებსაც კი ჰყიდდნენ, აქედამ ანალებ ფულით სიმინდს ყიდულობდნენ და მით თავს ირჩენდნენ.

ასე უღოთ ეფანტებოდა საქართველოს თავის შვილები: ასე და ამ გვარად ისპობოდა ქართველი ერის ტომი თავის მამა-პაპის მიწა მამულზედ.

ამ „გოთაულების“ ბევრი რამ ამბები უამბნიათ ჩემთვის, ყველა ეს ამბები მე არ ვსწერე, მათი სმენაც კი მეზიზღებოდა, მიტომ რომ მიდამ სჩანდა ის გარემოება თუ საქართველოდამ რა უღვთოდ და შეუბრალებლად იპნეოდა ქართველთ შვილები, იგინი თუ რა გვარ ისყიდებოდნენ ოსმალეთის ბაზრებზედ ცხვრები და თხებივით. მე არ ვიცი სწორე მნიშვნელობა სავაჭრო სიტყვა „გოთაულისა“. ის კი მითხრეს, რომ ეს სავაჭრო სახელი ძველადვე ერის შემოღებულიო. მაშასა-

დამე, საბა ორბელიანი რომ მოგვითხრობს: თავის „ევროპის მოგზაურობაში“ 1714 წ. „ბათუმში ოსმალთა ვაჭრებს ქართველთაგან (მებატონენი) ყმანი და ტყვენი ეყიდნათ და ოსმალში მიჰყვანდათ დასაყიდავათ“. მაშასადამე ამ ოსმალოს ვაჭრებს, რომელნიც ქართველთ შვილებს ყიდულობდენ, მათ სახელად უეჭველათ „გოთაული“ ეწოდებოდათ. ცხადი საქმე არის რომ ჩვენებურ ქართველ მებატონე დამსყიდავსაც ესევე სახელი „გოთაული“ უნდა უწოდოთ, რადგანაც მყიდველთ—თუ გამყიდავთ ჩვენ ორივე ერთი ხელობის ხალხად მიგვაჩნია.

ამავე გოთაულის ნათქვამის ზოგი რამ ცნობანი: თქვენებურ კაცები მარტოდ თავიანთ საკუთარ ყმის შვილებს კი არ ჰყიდდენ ოსმალებზედ, არამედ იგინი სხვებსაც სტაცავდენ კაცებს, ესენი ტყვეთ პურობილნი აქეთ მოჰყვანდათ და ჰყიდდენ ოსმალში მგზავრობის და ვაჭრობის დროს, ჩვენ იქით-ჩვენებურ თათრებს ყოველთვის ვხედავთ, მათი რიცხვი იქ ერთობ დიდი არის, მთელი აჭარა იქ არის თითქმის, ამ დიდს რიცხვში შედის როგორც დაყიდულნი, ისე სხვა და სხვა დროს მძლავრებით გადასახლებულნი. ესენივე იტყოდნენ, რომ ძველად ჩვენები მრავლად გადაუსახლებიათ ოსმალშიო, ასეთ ძველ ცნობათა მოყვანის შემდეგ, შეძლებისად ავნუხსავთ უკანასკნელ დროთა ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლების საქმეს, რაც უფრო საყურადღებო არის და რასაც აქვს დიდი ისტორია, დიდი ისტორია აქვს მით, რადგანაც ეს გადასახლება მოხდა ისეთ დროს, როცა ქართველთ მაჰმადიანებში ეს აღარ უნდა მომხდარიყო, როცა იგინი ძალითაც რომ ერეკათ მაშინაც კი არ უნდა აყრილიყვნენ და გადასახლებულიყვნენ შორს უცხო, უცნობ ადგილებში. ქართველთ ერის ასე გათახსირებისათვის ოსმალოს მთავრობამ ისე იმაცადინა, მათ ისე იშრომეს, რომ ქართველ მაჰმადიანთ შორის მათ დაამყარეს თავისი მძლავრი მახვილი, ამას გარდა მათს სულიდამ და გულიდამ ამოღადრეს და ამოგლიჯეს მის მცნებაც კი, რომ

იგინი, ანუ ქართველ მაჰმადიანები არიან გურჯები, მათი ქვეყანა არის გურჯისტანი და მათი დედა ენაც ქართული. აქამდე თუ აქარელს თავი მოსწონდა გურჯისტანით, ქართული ენით და გურჯობით, ახლა 1870 წლების შემდეგ ესეც შეიძულეს და შეძლების გარდა ისე დაბრმავდნენ, ისე გათახსირდნენ, რომ სიმძულვარეს გარდა ქართველობას ჭირივითაც გადაეკიდნენ, ყოველთვის განუსაზღვრელის მტრობით სპობდნენ და აქრობდნენ ქართველობის ხსოვნას.

ქართველ ტომის მოღვლები და ხოჯები ამ მტრობას დიდს მხარს აძლევდნენ, დიდს სამსახურს უწევდნენ ოსმალს მთავრობას, ქართველ მოღვებმა და ხოჯებმა საქმე იქამდის მიიყვანეს, რომ ქართველ მაჰმადიანებს შეაჯავრეს საქართველო, შეაძულეს ქართული ენა ისე, რომ ბევრს ალაგას ამის ხმარებაც კი აკრძალეს, სიტყვა ქართული ისე შეაჯავრეს, რომ ქართველ მაჰმადიანისათვის რომ ვისმეს სიტყვა ეთქვა და იგი ქართველად ელიარებინა, მაშინ მისთვის ის იქნებოდა, რომ ვითამც გულში ტყვია მიგერტყა. გადაკვარება და გათახსირებაც შეიძლება, მაგრამ როგორც იგინი გათახსირდენ და გადაგვარდენ ეს კი მეტად შეუძლებელია და წარმოუდგენი, ამ სიმძულვარებით მათ იქამდის მიიყვანეს საქმე, რომ ადრე თუ ქართველ მაჰმადიანი სასტიკათ გაუბოდა ოსმალეთში გადასახლებას, ა ისთვის აყრას და სხვაც ბევრს ასეთებს, ეხლა კი იგი ასე აღარ არის.

წინად, ქართველ მაჰმადიანს როცა მთავრობა ჰყრიდა და ოსმალეთში ასახლებდა, მაშინ ესენი ბრძოლას იწყებდნენ, მთავრობას ეწინააღმდეგებოდნენ, ამისთვის სისხლსაც კი ღვრიდნენ, რომ იგინი არ გადაესახლებინათ ოსმალეთში, მამა-პაპურის ადგილების დაკარგვას ადვილად ვერ ურიგდებოდნენ, როცა რძოლით ვერას აწყობდნენ, გადასახლება კარს აქვნიდათ მიმდგარი, მაშინ კი ხმარობდნენ ყოველ ნაირს ღონის ძიებას, ემორჩილებოდნენ მთავრობას და ხარჯსაც უხდიდნენ მხოლოდ იმ პირობით, რომ ჩვენ ჩვენს, მამა-პაპურს ქვეყანაში დაგვტო-

ვეთო როცა არც ეს შველოდათ მათ და როგორც საშიშს მთავრობისათვის გადასახლება ეცხადებოდათ. მაშინ კი წასვლის დროს მათს გოდებას საზღვარი არ აქენდა. იგინი თავიანთ მამაპაპეულს მიწა-მამულს, სახლს, ბაღ-ბოსტანს და სოფლებს ცრემლით ეთხოვებოდნენ, სამშობლოს მოშორება გულში გენიის ცეცხლს უნთებდა და მწარედ აღარდებდა. ასეთი იყო სურათი წინედ ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლების, იგინი სისხლის ცრემლით ესალმებოდნენ თვის ტომთ და ნათესავებს. ასე იყო წინედ ქართველ მაჰმადიანობა საქართველოზედ მიბმულ-მიჯაჭული.

შემდეგ, ანუ 1870 წლების დასაწყისიდან კი ამათ აზრი შეიცვალა, რასაც ისინი ადრე მწარედ ეწინააღმდეგებოდნენ, რაც წინეთ მათ ჭირივით სძულდათ, აღარდებდათ, რაც წინეთ მათვის იყო აუტანელი და წარმოუდგენი ვარამი, დღეს კი ფანატიკ მოღების და ხოჯების წყალობით მორიგება და პატივისცემა დაუწყეს, ადრე თუ ესენი გადასახლებას მწარედ დასტიროდნენ, დღეს ისე გათახსირდნენ რომ სამშობლოს დაკარგვა, გარდასახლება ჩინებულ საქმედ მიიმჩნიეს, ამისთვის არამც თუ გოდება, არამედ სიხარულიც კი მორთეს, მთავრობას ეხვეწებოდნენ, რომ სადმე გადაგვასახლეთ და მოგვაშორედ ამ ჭირივით ჩვენ სამძულვარო საქართველოსაო! საქმე ისე გაუთახსირდათ, რომ მათ სასიხარულოდ და სანატრათ მიაჩნდათ საქართველოდამ აყრა, ოსმალში და ქურთისტანში გადასახლება, რადგანაც იქ ეძებდნენ ესენი სულის ცხონებას და ჯენეთის კარის გაღებას. ამ უბედურობით საქართველოს მტრებს შეუსრულდათ თავიანთი გულის წადილი და 1878 წლიდან რუს-ოსმალთ ომის გათავების შემდეგიდან, ქართველ მაჰმადიანებმა მრავლად იწყეს საქართველოდამ აყრა და ოსმალეთში გადასახლება.

ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ქართველ მაჰმადიანები ფანატიკები არიან და ამით მეტად წრესაც გადასულნი. ეს თვითონაც კარგად იციან და ამიტომ იგინი თავიანთ თავს ნამდვილ

თათარს უწოდებენ. ამბობენ: ჩვენს ვართ მიწვეული თათრები-
მართლაც და ფანატიკობით ესენი თვით არაბისტანის თათრე-
ბსაც სჭარბობდენ, ფანატიკები ამათში არიან მრავლად თვით
ერის კაცებშიც. ოსმალეთის საქართველოს შემოკავშირებამდე
სჯულის ფანტიკებმა ყვირილი მორთეს ასე; ჩვენი ქვეყანა რომ
მტერმა აიღოს, მაშინ ჩვენი აქ დგომა აღარ შეიძლება, რადგანაც
რუსნი უსჯულონი არიან, მოვლენ აქ, სჯულს წაგვიბილწამენ, ქალ-
ბაღანას წაგვართმევენ, სალდათსაც გამოგვართმევენ, მერე ჩვენც გაგვა-
ქრისტიანებენ, ამიტომ ვისაც შეგიძლიანთ მძიმადით ამ ქვეყანას.
ზოგნი ამაზედ უფრო მძლავრის ქადაგებით აშინებდენ ხალხს
და ვინ იცის რაებს არ ასმენდენ. ხალხს დიდი შიში მიეცა,
ჯერეთ შეოერთებული არც კი იყო ეს კუთხე, რომ აქარაში
ქართველ მაჰმადიანთ დეპუტაცია შესდგა და იმ ტროის ოსმა-
ლოს სამხედრო მთავარ სარდალს წარუდგინენ ბათუმში და
მოახსენეს: ჩვენ ოსმალეთს ყიდვით არ უყიდნივართ, რომ
ახლა მთელს ჩვენს მხარეს არზუმში სცვლითო, ჩვენ ამას ვერ
მოვითმენთ, რუს არ ჩავბარდებითო. თქვენ თუ ამ საქმეში
არ დაგვეხმარებით, მაშინ ჩვენ სულთანს მივმართავთ და თუ
არც იქილამ იქმნა რამე, მაშინ ინგლისში გავგზანით კაცებ
საო.

მთავარ სარდალმა მოახსენა: სულთანის ბრძანება ასეთია,
თქვენ თუ სულთანს პატივს სცემთ, მაშინ აუცილებლად უნ-
და ჩაბარდეთ, სულთანის ბრძანება უნდა შეასრულოთ, თუ
ამას არ იზამთ, მაშინ მე მეტი გზა არ მექნება, თქვენში
ზარბაზნებით ამოვალ, ჯერეთ თქვენ დაგიმორჩილებთ და
მერე მათ ჩავაბარებთ, მაგრამ გთხოვთ, რომ ეს არ ქმნათ და
თქვენ პატიოსნათ და წყნარად ჩაბარდეთ, თუ მათს ხელში
ყოფნა არ გინდათ, მერეც შეგიძლიანთ რომ ოსმალეთში
გადმოსახლდეთ, ამას არავინ დაგიშლით. მე იქ ვაბეცადინებ
და სხვა და სხვა კუთხეებში კაი ადგილებს მოგცემთ. ასე
გირჩევთ, სულთანის ბრძანება შეასრულეთ. თუ აქ ცხოვრე-
ბას არ ინდომებთ, მაშინ იქით წამოდით და ჩვენ მოგცემთ

ადგილებს. აქარეოთ შეისმინეს ეს წინადადება, დაბრუნდნენ შინ. მთავარ სარდლის ასეთი წინადადება ზოგიერთ ხოჯებს და მოლებს ძრიელ მოეწონათ, ამათ ხელზედ დაიხვიეს მთავარ სარდლის წინადადება და გადასახლების შესახებ ქადაგება უფრო გაამრავლეს და მასთან გაამწვავეს კიდევ.

რაკი ერთსა და ორს ალაგას ხოჯებმა და მოლებმა სიტყვა დასძრეს, მის მერე, ყოველი ქართველ მაჰმადიანი „წავიდეთ, უვირცდა, წავიდეთ, წავიდეთ, ჩვენი აქ დადგომა აღარ შეიძლება, დაფიდუბებით. წავწყდებით, წავიდეთ, წავიდეთ. თავს უშველოდ და ვიხსნად თავი ასეთის სენისგან“.

მონდა მალე შეერთებაც და ამასვე მოჰყვა მოლების და ხოჯების ცხარე ქადაგება გადასახლების შესახებ. ვიტყვი თმასაც, რომ თითქმის ყოველს სოფელში და ყოველს ჯამაზედ ლოცვის დროს, ლაპარაკს მართავდა ხოჯა და ხალხს უქადაგებდა გადასახლებას. იქნება ამ ხოჯებსა და მოლებში ხუთს და ან ათს ეთქვა, რომ მოიცადეთ, ვნახოთ და თუ მართლა ცუდათ იქმნეს საქმე, მის მერე გადავსახლდეთო. არა, ეს მათ ასე არ უნდოდათ და მხოლოდ წავიდეთ ყვიროდნენ. ჩვენი აქ დაშთენა შეუძლებელიაო. ვინ იცის ამ ლაპარაკის დროს ხოჯები რა ბოროტებას არა სთესავდნენ. იგინი სულისა და ხორცის ცხონებას მარტოდ ოსმალეთის სამფლობელოში ხედავდნენ და საქართველოში, თავიანთ მიწა მამულზედ კი არაფერს. აქ წაწყმედა იყო მათის ფიქრით, და ოსმალეთში ცხონება, სულის სამოთხე-ჯენეეთი.

მათ აიყოლიეს ქართველ მაჰმადიანთ უმრავლესობა, სოფლის მხენელ-მთესველ მუშა ხალხისა, აიყოლიეს ვაჭრები, აღიები, ბეგები, და თვით თავი კაცებიც. მათ მტკიცეთ დაუნერგეს ქართველთა მტრობა და ათასნაირი ბოროტება ასეთ ბოროტ ქადაგებას ავრცელებდნენ თვით მოწინავე ხოჯები და მოლებიც, ამათ წინააღმდეგი იყო ქედის მუფთი ამხედ ეფენდი ხალიფაშვილი, ფანატიკ მოლების და ხოჯების ქადაგების აღლო აღი ფაშა თავდგირიძესაც აელო და მანაც დაიწყო ქარ-

თველთ მაჰმადიანებში გადასახლებაზედ ლაპარაკი. იგი თავის საწადელს მისწვდა, მისის შრომით ოსმალეთში მრავლად გადასახლდა ქართველ მაჰმადიანობა და მით ალი ფაშამაც სულთანის წინაშე მიაღწია საწადელს, ნდობა მოიპოვა და თავიც გაიმართლა იმ ცილის წამებით, რაც კი მას ბრალდებოდა, ესე იგი სჯულის ღალატი, ქვეყნის გაცემა.

გადასახლების ქადაგება და მეთაურობა პირველად მათ სასულიერო წოდებას ეკუთვნის, მათ მერე მოწინავე პირებს და ნამეტურ ალი და ოსმან თავდგირიძეებს, ქემილ ფაშა ხიმშიაშვილს, ყემპერ ალა ტაკიძეს. ბეგებ გუგუნავეებს, ღუმბაძეებს, თავდგირიძეთა გვარის წევრთ მრავლად და ბევრთაც კიდევ სხვებს. მოთვლა ძნელია, თითქმის ყველა სოფლის ზოჯა, (ოლა, მოწინავე კაცი და უბრალოც სულ გადასახლებაზედ თათბირობდნენ, ყველას გადასახლება სწავდა, შეერთების შემდეგ ყველა სამზადის მიეცა, ყველას წასვლა უნდოდა, ვინც ამას არ ახერხებდა ის თავის თავს უბედურად სთვლიდა და ბევრი ასეც იტყოდნენ ხოლმე:—ამ ქვეყანაზედ მხოლოდ ფუხარა და უფარგისი კაცი დადგება, თორემ ვისაც შეძლება აქვს, ის ქვეით წავა, ის აქ არ დაჩხება. საწყლებსაც ასევე მიაჩნდათ თავიანთი თავები და რაკი მათ გადასახლების შეძლება არ აქვდა, ამიტომ ბედს და გარემოებას ემორჩილებოდნენ და თავიანთ მიწა-მამულზედ შთებოდნენ.

ასეთ პირებმა ამით საქმე არც წააგეს, იგინი შეუმცდარნი დაშთნენ და მასთანავე მოგებულნიც, რაც არ აქვდათ რა და არ ებადათრა, ის მათ ოხერ ფასად იშოვნეს, რადგანც წამსვლელთ სახლ-კარი, საქონელი და სახლის ავეჯეულობა ოხერად შთებოდა, სულ იაფ-ფასად იყიდებოდა, მყიდველიც იყო, თუ ვინმე რამეს ყიდულობდა, მაშინ ისევ ეს ფუხარა ღატაკნი იყვნენ და ამიტომ იგინიც ყველაფერს ოხერ ფასად ყიდულობდნენ, თითქმის მუქთად, ზოგ წამსვლელთაგან მუქთადაც კი შთებოდა სხვა და სხვა ნივთები, საქონელი და თვით სახლ-კარი და ბალი ბოსტანი, ოღონდ კი მალე მოშორებოდა ყველა.

ამაებს და სულის ცხონების სამფლობელოს ოსმალის მიწაზედ გადასულიყო, ეს ბედ შავნი ისე აირივ-დაირივნენ, ისე წააქეზეს ბოროტ ხოჯებმა და სხვებმაც, რომ მათ გადასახლები-მეტი სხვა აღარა აქენდათ რა სახეში მიღებული. ქალი, კაცი, პატარა და დიდი სულ ამით იყვნენ შეპყრობილნი და თანა-ტიკობით აღვსილნი. იგინი ემორჩილებოდნენ რალაც ბნელ განგებას და მით ჰკარგავდნენ საყოველთაო თვის ძვირფას სა-მშობლო საქართველოს.

კაცმა თავის მოსისხლე მტრების გულისთვის რომ სამშო-ბლო დაკარგოს, მეტის მეტი უბედურება არის. ქართველ მაჰ-მადიანები ბუნებით ნიჭიერი ხალხია და მიმხვედრნი, მაგრამ ამ ძვირფას სამშობლო ქვეყნის მნიშვნელობის მიხვედრაში კი ვერაფერი შნო და ნიჭი გამოიჩინეს, რასაც მათი წინაპარნი თავ განწირულად აკვდებოდნენ და ადვილად ვერ სთმობდნენ, ის ამათ დასთმეს თავიანთის მიუხვედრობით და სამშობლო ქვეყნის არ ცოდნის მნიშვნელობით. დღეინდელის ქართველ მაჰმადიანთ შვილების კი ჩვენ მოიმედენი ვართ, რომ ამ სა-განს მკაცრის თვალით შეხედვენ, იცნავენ თავიანთ მამების შე-ცდომებს და დღეის შემდეგ ნათლად მიხვდებიან სამშობლოს სიყვარულს, მამებისავე ადვილად არ დაჰკარგვენ თავიანთ ძველებისაგან სისხლით მორწყულ ქვეყანას.

განა ადვილი საქმეა, კაცმა თავის სამშობლოზედ გული მაგი-ერ აიცრუოს და ისიც ისეთ დროს, როცა მისი ქვეყანა თვის შვილე-ბთაგან გულგრილობის მაგიერ ერთგულებას თხოულობდეს. ეს არ შეჰფერის არც ერთს რიგიან ხალხს. თუ ამ რიგიანებისა-გან ქართველთ მაჰმადიანები გამოაკლდებიან, ეს იქმნება მხო-ლოდ მათი დაბრმავება და უბედურება. კაცმა რომ თავის ქვეყნის ისტორია არ იცოდეს, კაცს რომ თავის მამულის სი-ყვარული არ აქენდეს, — ერთი მითხარით ის რას უნდა ჰგვან-დეს, არაფერს? — პირუტყვს და უმეცარს არსებას, დღეინდელ ქართველ მაჰმადიანთ შვილებს კი ნუ ეწყინებათ ესა და ვიტ-ყვიდ თამამად, რომ აქამდე ქართველ მაჰმადიანობა წარმოადგე-

ნდა ყოველივე უბედურებას წინაშე სამშობლო ქვეყნის და მან არც საქართველო იცოდა, არც სამშობლო სიყვარული, არც წარსული, არც აწმყო, არც მომავალი. ფანტიკი ხოჯებისაგან იგი გამცნებელი იყო და მყვირალა მხოლოდ მის, რომ თათარი ვარო, თათარიო. ამის მეტი მათ სხვა არა უნდოდათ. ეს იყო მათი ფარი და ხმალი, მათი განძი და სიმდიდრე. ამით კი იგინი იხატებოდნენ სრულს უმეცრებათ.

ასეთის გულ-გრილობით ძველადგან ანუ 1820 წლიდან სამცხე-სათაბაგოს, ანუ მესხეთ-ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანები აღმოსჩნდნენ, მაშინ მათ ეს მიეტევებოდათ, რადგანაც ხანა ბნელი იყო და ადამიანობის შეგნება არ აქვდათ, 1882 წელი კი სხვა დრო არის და ამ დროთა ქართველ მაჰმადიანებს კი შეცდომა არ ეპატივებათ, ამ დროს ყველაზედ მეტის ფანტიკობით აღმოჩნდნენ იმ კუთხის ქართველ მაჰმადიანები, სადაც უფრო მეტად ცხარე ფანტიკ მოღობი და ხოჯები სცხოვრობდნენ, ანუ ისეთი ცნობილნი მოწინავე პირნი, როგორც იყო ალი ფაშა თავდგირიძე, ქემილ ფაშა ხიმშიაშვილი და მრავალიც სხვანი, ასეთ კუთხის ფანტიკ ქართველ მაჰმადიანებმა უპირველესად ირიცხებიან ქობულეთლნი, ბათუმ—კახაბრელნი, ჩაქველნი, მაჭახლელნი, ლივანელნი, აქარელნი და ზოგნიც სხვა და სხვა ხეობის და კუთხის ქართველნი. ზოგს კუთხის ზალხს ჩვენ არ ვასახლებთ, უპირველესად კი ესენი არიან, რომელნიც აქ მოვსთვალეთ.

ქობულეთში, ქართველ მაჰმადიანებში მოხდა დიდი წყევლა შეჩვენება და ხალხის მოშლა და არევ-დარევა. ესენი თუმცა გურიასთან უფრო ახლო იყვნენ და სცხოვრობდნენ, ამათ უფრო მეტი სიღბო უნდა გამოეჩინად და თავიანთ მშობელ ქვეყნიდამ არ უნდა ააყრილყვნენ. მაგრამ ნაცვლიად მის, ამათ უფრო დიდი გულ გრილობა გამოიჩინეს წინაშე სამშობლო ქვეყნისა, აყვნენ ბოროტ ფანტიკ პირებს და მრავლად იწყეს ოსმალებში გადასახლება. ამათი გადასახლება იყო გულ საწვა და ცეცხლით სავსე გენია არამც თუ მარტო ჩვენთვის.

არამედ ქართველ მაჰმადიანთათვისაც, რადგანაც იგინი საუკუნოების განმავლობაში ტანჯვით და მამა-პაფის სისხლით მორწყულს ქვეყანას მხოლოდ ერთის შემთხვევით ესალმებოდნენ ერთის სიტყვით პირველ მაგალითად თითქმის ესენი უნდა ჩათვალნენ გადასახლების ასპარზედ თავიანთ ოჯახის ლალატის წინაშე.

მერე რა წვალება გამოსცადეს ამათ. რა ცრემლი, რა სისხლის ღვრა, რა ტანჯვა, ყველას ვერ მოვთვლიდით. განეს ყოველივე მისთვის დაითმინეს მათ, რომ ბოლოს სამშობლოდამ აბარგულიყვნენ და ოსმალეთში გადატყორცნილიყვნენ, რასაკვრელია რომ არა და ეს ასე არ უნდა მომხდარიყოს, მაგრამ მოხდა ეს ქობულეთელების გულცივობით, მამა-პაპათა ქვეყნის არ სიყვარულით, ფანტკობით და გაუგებარის მტრობით. მტრობით საქმე იქამდის მივიდა, რომ თვით მათ დაჰკარგვს თავი თვისიცა. უკანასკნელს მწარე დროს მიაღწია ეს ამით და მიტომ დაიწყეს კვნესა და გოდება და სინანული საქართველოს სურათზედ, შავი ზღვის ნაპირებზედ, კეკლუცს კახაბერზედ, მაგრამ რაღა დროს, ერთობ გვიან და ერთობ შორს მყოფთ და გადასახლებულთ, ძნელია ითქვას ყველა ის ტანჯვა რაც კი ქობულეთელთ ფანატიკობის წყალობით გაჭირვება გამოსცადეს, ცრემლი, ვაება და მსხვერპლის შეწირვაც კი. ქობულეთელთაგან გადასახლების მეოხებით დაიქცა დიდი ცრემლი და დიდი სისხლი. უცხო ქვეყანას გარდახვეწილთ ქართველ მაჰმადიანებს თუმცა მგლოვიარობის გამოთქმის შნო არ აქვნდათ, მაგრამ მაინც იგინი მწარედ მოსთქვამდნენ თავიანთ სახლ-კარის ოხრად დატოვებას, გლოვნდა მწუხარებას, დღესაც ვიცი კარგად ოსმალეთში მყოფნი ქობულეთელნი წყევლით მოიგონებენ იმ პირთა სახელებს, ვინც იგინი წააქეზა სამშობლოდამ გადასახლებაში და შორს წასვლაზედ. დღესაც მრავლათ ვნებავთ ქობულეთში ისეთ ქართველ მაჰმადიანებს, რომლებიც წყევა-კრულით მოიხსენებენ თვის მონათესავეთა გამრიყვებულთ და წამქეზებულთ.

მაჭახელი. ქვეყნის უარყოფის ასპარზედ მაჭახლეონი არი-
ან ცნობილნი. მაჭახლელებს ქობულეთელებზედ უარესად სძულ-
დათ სიტყვა ქაჩთველი საქართველო მათთვის იყო ღვარ-
ძლი, ჭირი, მაჭახლელებმა ფანატიკობით გადააჭარბეს აჭარ-
ლებს, ამათ აღმოიჩინეს საქართველოსადმი დიდი ნადირული
მტრობა, ზიზღი, შური და ვინ იცის რამდენ რა გინდა რა
სამტრო გარემოებანი. ამიტომაც იყო, რომ მაჭახლის ძველი
გმირი ხალხი ისე უსაგნოდ და უსაბუთოდ, ტყის მელღებივით
მირბოდნენ ოსმალეთში.

მაჭახლელები ქობულეთელებს შემდეგ ისეთ გადაჭარ-
ბებულის ფანატიზმით აღმოსჩნდნენ, რომ მათი გული დღე-
საც არ დაწმენდილა, დღესაც ჭირივით სძულთ ქართველები
და საქართველოს შესახებ ხომ წარმოდგენაც არა აქვსთ. უნდა
ითქვას რომ მაჭახლეონი რამდენათაც ქებული იყვნენ ძველა-
დგანვე სისხლის ღვრასა დი ფირალებში, იმდენადვე გაუგება-
რნი იყვნენ თავიანთ ქვეყნის საქმეებთა ცოდნაში, ამიტომაც
იგინი აღვილად სტოვებდნენ თვის სამშობლოს და მირბოდნენ
ოსმალეთში. იმდენი სივერაგე და უბედური ოხრობა გადასახ-
ლების დროს ქობულეთელებსაც კი არ გამოუვლიად, რაც მა-
ჭახლელებმა გამოიარეს. მთელი მაჭახელი დაიცალა და ოსმა-
ლეთში წავიდა, უბრალო ჭორების და ბოროტ ენების წყალო-
ბით მაჭახლელთა დაკარგეს თავიანთი ძვირფასი სამშობლო.
ქვეყანა და გადაქუხდნენ უცხოეთში, უგზო, უკვლოდ. მთელი
მაჭახელი დაიცალა, სოფლებში ხალხი აღარსად იყო და სა-
დაც იყვნენ თითო ოროლა, ისინიც წასვლაზედ ლაპარაკობ-
დნენ და მირბოდნენ. სოფლებში მრავლად დაშთათ მშვენი-
ერი სახლები და ყველა ესენი გადაიქცა ტყის ნადირთა თავ
შესაფარად:

ერთ ბშვენიერ დღეს, მთელი მაჭახლის ხალხი დაგროვ-
და ქალი, კაცი, დიდი და პატარა, ესენი ჩავიდნენ ბათუმში
და იქილამ ოსმალეთში გადასახლდნენ. მაჭახლში დარჩა მცირე
რიცხვი მცხოვრებთა. თუ რა უბედურება იყო მაშინ და რა

სულიერი ტანჯვა მრავალთა, ეს ძნელია ენამ სთქვას. ერთი მეორეს აქეზებდა, აშინებდა რუსებისაგან. ზოგს ქალსა და კაცს არ ეთმობოდა თავის ქვეყანა და სახლ-კარი, როცა გემში ჩასხეს და დაიძრა გემი, ბევრმა კაცმა თუ ქალმა, მოხუცმა და ახალგაზდამ ტირილი მორთეს. ზოგმა სინანულიც დაიწყო, რომ რად წამოვედითო, ინატრეს უკანვე დაბრუნება, მაგრამ იქვე ბოროტი ენები არწმუნებდნენ ასე: ნუ გეშინიანთ თქვენა, ოსმალეთში ოქროს ცხოვრება გექნებათ, ნუ გეშინიანთ, წადით, იქით თქვენ კარ ადგილებს მოგცემენ, იქ მდიდრად იცხოვრებთ, აქ კი ყოველთვის ლატაკათ იქმნებით, ანუ ფუხარათ. ბედშავ მაჯახლელებს წასვლის დროს ყოველივე ოხერ ფასად ეყიდებოდათ, თითქმის მუქთად და თან არაფერი მისდევდათ. მათი საქონელი და ავეჯეულობა ბათუმში ხურმის ფასად ფასდებოდა. მათს ავადმყოფს გადასახლებას ხელს უწყობდა მათი შიმშილიც, რადგანაც ომის დაწყების დღიდან იგინი სოფლის საქმეებს და მეურნეობას მთლად მოსცილდნენ, აღარავინ რა დათესა, მოსავალი აღარ აქვნდათ და ამიტომ მესამე წელს (1880) დიდი შიმშილიც მიადგად კარს.

ასეთივე ხვედრი ხვდათ აჭარელთ და ზეგნელთ, შავშეთიდანაც წავიდნენ, ლივანლებმა კი ზეგნელთ გადააჭარბეს და მარადიდის ახლო-მახლო სოფლები მთლად აიყარნენ და წავიდნენ სულის საცხოვრებლად. როგორც ქობულეთელ და მაჯახლელოთ ამათაც დიდი უძლურება გამოსცადეს, დიდი გაჭირვება და მწარე წუთები. ამათაც ისევე ატყუილებდნენ მქადაგებელნი, რომ ოსმალში კარგად იცხოვრებთ, ყველას კარ ადგილებს მოგცემენ, კარ ფულს, დახმარებას, არც არავინ გააქრისტიანებსო, არავინ რას გიზამსო, მოშორდით გიაურების ქვეყანას და წადით იქით, ოსმალშია თქვენი სულის ქვეყნები. ასეთის მქადაგებლების წინააღმდეგი იყო ცნობილი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი, მერისელი. ამ პირს დიდი შრომა მიუძღვის გადასახლების წინააღმდეგ ქადაგებით და ამიტომ სამართალია მას ვუწოდოთ თავის დროის კვალად შემ-

ხეულ შესქენილ ზარბ. როგორც ქობულეთელთ, მაჭახლოელთ, აქარელთ და ზეგნელთ ისევე ლივანელთა სახლის საქონელი და ავეჯეულება ოხერ ფასად იყიდებოდა. ლივანაც დაიცალათითქმის, მეორე ნაწილი აღარ დარჩა. გადასახლებულთ ცნობები ჩვენ კარგად არ ვიცით. მაინც იმ დროს, ეს კუთხე და ხალხი არც ოსმალეთის მთავრობას აქენდათ აღწერილ-ანუხსული და მათ შემდეგ, ახლად შემოერთებულთ აღწერა ვერც რუსის მთავრობამ მოახერხა დაწერილებით და დროით. ასე რომ ჩვენ გადასახლებულთ რაოდენობა სულ არ ვიცით, რაც ვიცით და რაც შეეკრიბეთ ის უკვე თავის ალაგას მოვიხსენებ.

გადასახლების მიზეზები მრავალ ნაირია და უმეტესად კი ქორები და ცილის წამებანი. მთლად ქართველთ მაჰმადიანები თავიანთი ქვეყნის კიდებიდან არ დაიძრებოდენ, ფეხს არ მოიცილიდენ, იგინი მართალია თანატოლები იყვნენ და ქვეყნის სიყვარულის გაგება სულ არ აქენდათ, მაგრამ ვიტყვით იმასაც რომ მათ წამქეზებლები არ ჰყოლოდათ, უამისოდ იგინი თავიანთ მამულიდან ფეხსაც არ მოიცილიდნენ. ეუბნებოდნენ: იქ თქვენ ოქროს ცხოვრება გექმნებათ. ასეთ პირების წყალობით მარტოდ ოსმალურად „გეთთი“ ისმოდა, სხვა არაფერი, ბოროტნი ლუპავდნენ საბრალოებს და აკარგვინებდნენ სამშობლო ქვეყანას. ჩვენ ვიცით კარგად, რომ ბოროტების პატრონები უკანასკნელ ოსმალთს მთავრობისაგან საჩუქარს და მადლობას იღებდნენ, შევიტყეთ რომ ვინც უფრო ეცდებოდა მეტს გადასახლებდა, იმას უფრო მეტი საჩუქარი მიეცემოდა, თურმე ქართველი მეტის მეტი ერთგული მეომარი იყო და ოსმალთაც ამიტომ უფრო სურდათ მათი მრავლად წასვლა და გადასახლება.

ქართველ მაჰმადიანები რომ აღვიღაოდ ვერ დასთმობდნენ თავიანთ სამშობლოს და გადასახლდებოდნენ უცხო ქვეყნებში, ესა სჩანს კარგად იმ გარემოებიდანაც რომ ვიდრე მათგან გადასახლება დაიწებოდა, მინამ მათში დიდი ყოქმანობა იყო. გული არ ენდობოდათ, მუდამ დღე ჯამეებში მოიყრიდნენ

თავს და თათბირი აქენდათ: თუ რა ვქნათ, რა უყოთ და როგორ გადავსახლდეთ აქედამ, აქაურობას თავი როგორ დავანებოთო, ზოგი სახლ-კარს თავის მონათესავეს ან მეზობელს ანდობდა, თვით სახლის ავეჯს და ნივთებსაც კი არ ჰყიდდა, თვით ოთხფეხს, ყველა ამას ნათესავ და მეზობელს აბარებდა. ამბობდა: ჯერეთ წავალთ, ვნახავთ, თუ კარგია ხომ კარგი. იქ დავრჩებით თუ არა და ისევ უკან დავბრუნდებითო. ყველა ესენი პირველ ხანებში ისე ხდებოდა რომ მთავრობამ მისი არაფერი იცოდა, ზოგი ვაჭრობის სახელით მიდიოდა, ზოგი ნათესავების სანახავათ, ზოგი მექაში მოსალოცად, მაგრამ არც ეს დარჩა დიდ ხანს საიღუმლოდ, მთავრობამ ესეც მალე შეიტყო და წამავალთ წინააღმდეგ ზომებიც იქმნა მიღებული.

ასეთ წამვალ პირებთან ხშირად გვქონდა საუბარი, მიკითხავ მიზეზი, თუ რათ მიხვალა, რათ სახლდებით მეთქი? მათ უთქვამს: რა ვქნათ, ჩვენი აქ დგომა აღარ შეიძლება, წახლდა ქვეყანა, უნდა წავიდეთ ქვეით, უნდა წავიდეთ, აქ ვერ დავრჩებით. ზოგნი იტყოდნენ: ჩვენი ფაშები და ბეგები სულ იქ წავიდნენ და ჩვენ რაღად დავრჩეთ აქა, ჩვენც იქ წავალთ და იქით ვიცხოვრებთ კარგად. პირველ ხანებში მთავრობა ვიდრე შაუტყობდა ჩემ გადასახლების საქმეს, მინადის გადასახლებულთ უკან დაბრუნებას არ უკრძალავდენ და თუ გადასახლებული დაბრუნდებოდა საქართველოში, იმას უფლება აქენდათ თავის მამულზედ მისვლის, მიწა-მამულის ფლობის და ცხოვრების კულანდებულად. არ გავიდა დიდი დრო და მთავრობამ რაკი შეიტყო ეს ამბები, მის მერე უკან დაბრუნებულთ ნებას აღარ აძლევდენ სახლში მისვლის და მამულის მფლობის. ერთის სიტყვით, თუ სახლობით წავიდოდა ვინმე ოსმალეთში და შინ არავის დასტოვებდა, მერე მისი მობრუნება საქართველოში უბრალო იყო და უმნიშვნელო. ზღვიდამ ხმელეთზედ ფეხს არავის გადმოადგმევინებდენ. უკანვე უნდა დამბრუნებულიყვნენ.

თუმცა საქმე ასე მოეწყო, თუმცა გადასახლება მეტად

ძნელ საქმედ შეიქმნა და წასულს შინ დაბრუნება ერთობ გაუძნელდათ და აღეკრძალად, თუმცა შინ მყოფნი მრავლად ხელდავდენ უკან დაბრუნებულთ მთელს ჯგუფებს და მასთანავე მგმობელთ თავიანთ ბედისას და მაწყევართ იმ პირთა სახელეებისას, ვინც იგინი წააქეზეს და წაახალისეს გადასახლებაზედ, მაგრამ თქვენც არ მომიკვდეთ რომ მნახველნი ყველა ამ შინ დაბრუნებულთ და მათის მწუხარების, მაინც არ აკვირდებოდნენ თავიანთ ბედს და არ ითვალისწინებდენ მწარე სვებედს, ტანჯვით ცხოვრებას, შავბედითი უბედურებას, მამაპაპელთ მამულის დაკარგვას, სამშობლო ქვეყნიდამ ხელის აღებას. არ აკვირდებოდნენ მას რომ წავიდეთ ვაი თუ ამათსავებისევე უკან დაბრუნება მოგვიხდესო. იგინი ყველა ბოროტ მქადაგებელთ მეამიტად ემორჩილებოდნენ და მით ლუპავდენ თავიანთ თავებსაც.

ქართველთ მაჰმადიანთ უმრავლესობას იქმნება თავის სახლ-კარი და სამშობლო არ დაეტოვებინა და არ გადასახლებულიყოს, იქმნება მდაბიოთა უმრავლესობა იმ სიდიდით არ მოსცილებოდა როგორც მოსცილდენ იგინი, რომ მათ წინაშე არ მომხდარიყო მთელის ბათუმის ბეგების და მოწინავე კაცების გადასახლება. ჰფიქრობდნენ საბრალოები რაკი ჩვენი დიდი კაცები მიდიან იქით, ალბათ იქ უფრო კარგიაო და ამიტომ ჩვენ იქით წავიდეთო. მოწინავე ბეგებმა, ფაშებმა და შეძლებულ პირებმა ამით ვერაფერი სამსახური და მაგალითები გაუწიონ მდაბიო ხალხს. მათ ამის მხრით თითქმის ლალატი მიუძღვით და მტრობა წინაშე სამშობლოსი, მათ რომ უადვილესად ულალატეს თავიანთ ქვეყანას და თავისი მამულებიც უბრალო ფასებად დააპნიეს, ეს მთელმა ქართველ მაჰმადიანებმაც იციან და ამას ვერც არავიან უარს ჰყოფს, რადგანაუც დღეს თვით ეს მოწინავე პირნიც დიდს სინანულში არიან ჩავარდნილნი მას ზედ, რომ მათ ისე. ოხრად დაგარგეს თავიანთ სამშობლოს ძვირფასი მიწა-მამული.

გადასახლების დროს, მომავალი შორის, დიდს სამწუხარო.

სურათს წარმოადგენდა ქართველთა მაჰმადიანთ ქალების ნახვას, თუმცა ლურჯ ჩაღრებში იყვნენ გეხვეულნი და მათი მოწყენილი სახე არ სჩანდა, თუ იგინი რასა ფიქრობდნენ წასავლახედ, რა გულით მიდიოდნენ. ჩვენ ვიცით კარგად რომ ზოგი მათში მოხუციც იყო და ამ ქვეყნის პირიც არ აქვდათ, ზოგი სნეული, ზოგი უძლური, რომელსა წასვლის ძალაც არ აქვდათ, მაგრამ მიდიოდნენ და ემორჩილებოდნენ ბედს რადგანაც ოჯახის უფროსი მამა კაცის მორიდება აქვდათ და რასაც უმფროსი ჩადიოდა იმას ისიც ემორჩილებოდა და ასრულებდა, მეტი რა გზა აქვდათ. ასეთის ზოგნი გზაშიც იხოცებოდნენ და თავიანთ დანიშნულს ალაგას ვერც კი მიაღწევდნენ, უნდა მოგახსენოთ, რომ ჩვენთ თვალთ წინ მეტის მეტს სატანჯველს ცხოვრების სურათს წარმოადგენდა, თვით ადგილობრივ მათი ცხოვრება, თვით ბათუმში; თავიანთ ქვეყნის ქალაქში, სადაც ყოველიფერს ოცნებობდნენ და ყოველივე იცნობდა მათ, ჯერეთ აქ რომ ასეთი მწარე სვე ერთხად გარს, აბა შორს, უცხო ოსმალეთის ადგილებში რა დახვდებოდათ წინ და რა მოუველინებოდათ, ცხადი საქმეა რომ სილატაკის, ტანჯვის და სხვერპლის მეტი სხვა არაფერი ექმნებოდათ. ეს ასეც მოხდა.

ხალხის ასეთ უბედურებას უფრო აუბედურებდა ხოჯების ცდა და შრომა. ხოჯებმა მოახერხეს და გადასახლების ქადაგებაც კი შედგინეს და საერთოდ ქადაგებდნენ ჯამეებში, სულიერსა და ხორციელს მხარეებს ერთმანეთს უკავშირებდნენ, სამოთხის საქმეს და სამოთხის მოპოვებას ანუ ჯენეთში შესვლის უფლებასაც ოსმალთს მიწაზედ ცხოვრებით უჩვენებდნენ, გადასახლებით, იქ ცხოვრება, იქ სიკვდილით და მერე მუსულმან ხემწიფის მიწაში დასაფლავება. იქ არის ჩვენი ბინა, იქ არის მუსულმანის მზე და მთვარეო, ამიტომ ყოველი ჩვენთაგანი უნდა მოსცილდეს აქაურობას და იქით გადასახლდესო. ჩვენი აქ ყოფნა შეუძლებელია, რადგანაც აქ წაწყმენდა მოგველის და იქ კი ცხოვნებო. მაგრამ ვისაც გადასახლება სურს,

იმას ვეტყვი რომ მან ჯერეთ ეს კუთხე უნდა დაივიწყოს, გულიდამ ამოირეცხოს და მერე გადასახლდეს იქითაო, რაკი კაცი დაიძრება და წავა იქით, მერე იმან აქეთ დაბრუნების აღარა იფიქროსო, ვინც კი სინანულში შევა, ის ისევ აქ დაშთეს, იმისთანა მჩატე ბლაცვები ჩვენს მიწას არა სჭირია. გადასახლება მეტად ძნელი საქმეა, მაგრამ რა უყოთო. ეს სიძნელე ჩვენი სჯულისგამო უნდა დავძლიოთ და იქით წავიდეთ სადაც ჩვენი მზე და მთვარე ამოდისო. მუსულმანის ბინა იქ არის, სადაც მისი ცხონება იქნებაო.

ასე და ამ გვარად ფანატიკურის ქადაგებით ამზადებდენ და რაზმავდენ ქართველს მაჰმადიანებს მათი ხოჯები და მოღლები. როგორც შემოთაც ვახსენეთ, ასეთი ხოჯების ქადაგების დიდი წინააღმდეგი იყო აჭრის მუტთი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი და იგი გადასახლების წინააღმდეგ ქადაგებდა, აჭარიდამ რომ ცოტა გადასულა ხალხი, ეს სულ მისი შრომა და ცდა იყო. ასეთ ქადაგებათა გარდა იყვნენ ისეთი ხოჯებიც რომელნიც მუჰაჯირად წასულთა ცხოვრების შესახებ დიდს სიბრალოულს ქადაგებდენ და ქართველს მაჰმადიანებს ურჩევდნენ რომ საქართველოდამ გადასულიყვნენ და წასულიყვნენ საცხოვრებლად იქ სადაც მათი მოძმენი სცხოვრობდენ და იტანჯებოდენ. ამათი საოცრება აქ ერთი ისიც გახლდათ, რომ მათ გონება ისე აქვნდათ დაბნელებული, რომ საქართველოში კაცი ცხოვრების მაგიერ ოსმალს მიწაზედ ტანჯვას და მწუხარება ურჩევდნენ. ეს რასაკვირველია მათ ფანატიკობით მოსდიოდათ. მაქახელში აი რასა ქადაგებდენ ხოჯები და როგორ აბრმავებდნენ ისეც თვალთ დახუჭულ საწყალ ქართველ მაჰმადიანებს.

მართლ მორწმუნე მუსულმანებო! თქვენ ცეცხლად უნდა შეგერგოთ იმ ლუკმის ჯამა, რომელსაც თქვენ დღესა სქამთ, რადგანაც იმავე დროს, თქვენი ძმები ტნათესავეები, ოსმალში მუჰაჯირად წასულნი ულუკმაპუროდ იხოცებიან და იტანჯებიან. ადექით მოშორდით, მურტალ გიაურების ქვეყანას.

წადით იქითკენ სადაც თქვენი ნათესავები და ძმები არიან, რაც შეძლება გაქვსთ, იქ იმათ დაეხმარეთ და როგორც ნამდვილი თათრები იქვე თქვენ ძმებთან დაიხოცენით ერთად. თუ არა და ისინი იქ იტანჯებოდნენ და თქვენ კი აქ სცხოვრობდეთ, ეს არ შეფერის. წმინდა მუსულმანის სჯულის კაცადექით წადით, წადით და უშველეთ ოსმალში მყოფთ მშვიერთ თქვენ ძმებს. ისინი აქ ველარ მოვლენ, იმათ ამის ძალა და შეძლება არა აქვთ, თქვენ კი ძალა შეგწევსთ და იქ ადვილათაც შეგიძლიანთ წახვიდეთ, მით ბოლოს სულიც იცხონოთ, ჯეენეთში შეხვედით.

სასულიერო პირთაგან ხალხის გაბრიყვება იქმნება და ასეთი კი არა. ესეთი გაბრიყვება ხალხის მოტყუებაც არის და დაბრმავებაც, ამას გარდა დიდი უდიერობა და უსამართლობაც. განა საკადრისია ასეთი დაბრმავების და მტრობის ვრცელება ხალხში, რასაკვირველია არა, მაგრამ უბედურება აქ ერთი ის გახლავთ, რომ ამ აწასთან ქართველ მაჰმადიანთ სასულიერო წოდებას საქმე არ აქვდა, უქადაგებდნენ შორს წასვლას, იქ სულის მოგებას მით თუნდ დალუპვასაც კი. ისტორიაში ბევრი რამ ხალხის უბედურებანი მიკითხავს და გათახსირება და ისეთი კი რაც ქართველთ მაჰმადიანთ მქადაგებლებმა გამოიჩინეს და რაც ხალხმა ჩაიდინა თავის თავის და ოჯახის დასალუპავათ, ასეთი კი არსად რა გვინახავს. ეს მეტის მეტია და ზომას გადასული, საუკეთესო ოჯახის შვილები ბოროტ მქადაგებელთა საშუალებით ცხვრის ფარასავე ემორჩილებოდნენ და მირბოდნენ უცხო ადგილებში სულის და ხორცის საშეებათ.

მერე რა მოხდა და რა მოუვიდათ ამ ბედშავთ, ოქროს და სულის პოვნის მაგიერ მალე სიმშილიც და გაჭირება იპოვნეს და ეს გაჭირება იმ ზოლის იყო თურმე რომ მის ამბებს ევროპელთ გაზეთებმაც კი მიაქციეს ყურადღება, სწერდენ, რომ ოსმალეთში გურჯისტანიდამ გადმოიხახლებულთ მუჰაჯირები დიდს სიღატაკეს სცდიან და თითქმის მშვივრები იხოცე-

ბიანო. ამ სამწუხარო ამბებმა მალე ჩვენც დაგვიკარგა თავი და მალე საქართველოშიაც მოგვივიდა ცნობები, რომ ოსმალეთში წასული ქართველები მოტყუვდნენ, დაილუპნენ, იქ ესენი დიდს სილატაკეს სცდიან, რაც აქედამ ფული გაჰყვათ, ის გაუთავდათ, მის შემდეგ თუ რამ საქონელი ჰყავდათ ის დაყიდესო, ესეც არ ეყოთო. და მერე სახლის ნივთებსაც დაუწყეს სყიდვაო. მაგრამ არც ამით ეშველათ რამე და რაკი ერთხელ სილატაკეში ჩაცვივდნენ, მის მერე მათ შეტად ბევრნაირი უბედურებანი შეხვდათ გარსაო. საქმე ისეთ განწირულებამდის მიუვიდათ, რომ სიმშილის წყალობით თვით შვილებსაც კი დაუწყეს დაგირაგება, მოსამსახურედ დაყენება და საუკუნოდ დასყიდვაცკიო, ოღონდ მით რამე ეშოვნად, სიმინდი ეყიდნათ და არ მომკვდარიყვნენო. ძლიერ ხშირად და ძლიერ მრავლად ქართველ მაჰმადიანები 8 და 10 წლის ბავშვებს და გოგონებსაც კი აჭირავებდნენ თურმე.

ამ გარემოებამ მათზე ერთობ ცუდი გავლენა იქონია და განუსაზღვრელი სატანჯველი მოევლინად. დიდს საცოდავებაში მოთავსდნენ, აქედამ ჩასულთ ხელში მხოლოდ მოტყუილება დაშთად, არსად ადგილები მისცეს, აქა იქ აცდევინებდნენ და იმედებს აძლევდნენ, რომ სცხოვრებელ ადგილებს მოგცემთო, ამ ცნობამდე ბედ შავთ ქართველ მაჰმადიანებს ქირით უხდებოდათ დგომა და ხარჯი, შესავალი კი არსაიდან რა აქვნდათ, ასეთის გარემოების წვალობით მათი საქმე ისე წახდა და დაილუპა რომ მრავალ ალაგას ერთობ ხშირად და მრავლად იწყეს მათ ოჯახის წევრთა ხოცვა, ჭლექა, წყვეტა, სილარიბე, სიმშილი და სიცივე, სიტიტვლე და არაფრის ქონვა. ეს გარემოება მათში ისე მძვინვარებდა, რაისა ვამო იგინი ათობით და ოცობით ეწირებოდნენ მსხვერპლად და უსიხარულოდ ლევდნენ თვის ნაწვალე და ზღვით მგზავრობაში შიმშილით ნატანჯ სულს. ეს გარემოება ქართველ მაჰმადიანთ შეტად გულ საწვაფია და თითქმის გენიის ცეცხლით სავესე. ამით მათში ბევრი საუკეთესო ოჯახი დაეცა და მოისპო სა-

ყოველთავოდ, ბევრს ახალ გაზდა ქართველ მაჰმადიანს მოვე-
ლინა სილატაკის წყალობით ამ სოფლიდამ გამოსაღმება, ბევრ-
ახალ გაზდა ქართველ მაჰმადიანთ ქალს აეხადა პირბადე და
ნამუსი, ბევრი მოხუცი კაცი და ქალი, რომელნიც ჯერ კი-
დევ სასიცოცხლონი იყვენ და სიკვდილის არა აქენადთ რა,
ესენიც მოისპნენ უღვთოდ სიმშილის, სიტიტვლის და სილა-
რიბის წყალობით. გურჯისტანის ქალი და კაცი სიტიტვლეს
და სილატაკეს ჩვეულები არ არიან. მათთვის დიდი სირცხვი-
ლია, რომ დაგლეჯილის ტანთ საცმელით იარონ, ტანზედ არა
ეცვათ რა და ფეხზედ. ოსმალეთში კი ხშირად ნახავდით ამ
თავ-მომწონე შესანიშნავთ მშვენიერს ქართველ მაჰმადიანთ ვა-
ჟვაცთ და ყმაწვილებსაც, რომელთაც ტანზედ ძველი დაგლე-
ჯილი ტანთ საცმელი ეცვათ, ფეხზედ დაგლეჯილი ჩუსტები,
აქა იქ თითები უჩანდათ და თავზედაც დაგლეჯილი ყაბალახი,
ან წითელ გახუნებული ფესი. აღარც აქაური სუფთა ტანთ
საცმელი, აღარც მაქახლის იარაღა, აღარც ფული და აღარც
ქართული ფაქიზი გული და მედიდურება. იქ ქართველ მაჰმა-
დიანები მიკედლებულნი სხვათა კედელს და კარის წინ იყო მა-
რად ჟამს მობუზული, მოკატუნებული, თავ-დაბალიც, რასაც
იგი თავის სამშობლოში ვერ აიტანდა და არავის რას დაუთ-
მობდა, იმას იგი ხელმოკლეობით იტანდა და ითმენდა უცხო
ობაში მყოფი, სხვათა კარს მიკედლებული. ყველა ეს კიდევ არა-
ფერი, ამაზედ უარესს სციდიდნენ იგინი, ეს განსაცდელი იყო
მათი დღიური სიმშილი, გაჭირვება. ხანდისხან გადიოდა ორი,
სამი დღე კაცთა და დედაკაცთ ციფრ მჭადიც არ აქენდათ სა-
კმელად, ეს იყო მათი საწუხი და ეს იყო მათი სავალალო.
ყველაფერს იტანდენ და სთმობდენ სილატაკეს, სიცივეს, სიში-
შვლეს და სიმშილს, კი ველარ უმაგრდებოდნენ, ამას კი ვერ
იტანდნენ. ასეთივე სამწუხარო დგომარეობაში შთაცვივდნენ
ქართველ მაჰმადიანთ ქალები. ბედ-შავთ ტანზედ და ფეხზედ
შამოეფცქენათ ყოველივე და ახლის სყიდვას კი ველარ მოეს-
წრნენ. საქმე ისე გულ საწვავ ცეცხლით მოერთვათ, რომ სა-

უკეთესო ოჯახის ქალები და ცოლები უბრალო შავს ჭუჭყიანს ჩადრებში და იყვნენ გახვეულნი, მათ ერთი ლურჯი ჩადრი და ჰფარავდა, სხვა არაფერი. პერანგს და პერანგის ამხანაგის გარდა სხვა რამ სამოსელი თუ აქვნდათ, ყოველივე მას ქალები ტანიდამ იხდიდნენ. ჰყიდდნენ და მით ანაღებ ფულით სიმინდს ყიდულობდნენ და სჭამდნენ ხშირად ამით სიმინდსაც ვერ შოულობდნენ, ნაშოვარიც ცოტა ხანს ჰყოფნიდათ.

ასეთ საუკეთესო ქარველ მაჰმადიანთ ქალთაგან მრავალ ალაგას ძლიერ ხშირად და მრავლად დაღვრილა ცხარე სიღარიბის ცრემლები და გმობაც უთქვამსთ მათზედ ვინც იგინი გააბრიყვეს და წაიყვანეს უცხო ადგილებში, ვინც მოშალეს თავიანთ მამა-პაპის ადგილებზედ, მიწა-მამულებზედ, ბალ-ბოსტანზედ და სახლ-კარზედ, ასეთ ქალებისაგან არამც თუ კვნესა და გოდება ისმოდა, არამედ მოთქმით ტირილი და გამოტირვა მათის შეცდომების, მწარე ბედისა და სიღატაკის. შორს მყოფს და გაბრაზებულით თავი საკვდავათაც აღარ ენანებოდათ. თავიანთი ქვეყნის გახსენების დროს ყველა მათგანი სულიერად იტანჯებოდა და იწვოდა. ამათ საცოდავობამ მთელი სტამბოლიც მოიცივა და მრავალ ალაგას ყვედრებაც დაუწყეს ქართველ მაჰმადიანებს, რომ რათა შორბიხართ აქეთ, თქვენს მშვენიერს ქვეყანას რათა სტოვებთ, თავს და ოჯახს რათ ილუბავთო, მაგრამ რაღა დროს, ერთობ გვიან. ნეტა ესეთი მდგომარეობა მრავალთა სხვათა საყურადღებოთ გამხდარიყოს და მით მოლებსა და ხოჯებსაც ეკლოთ გადასახლებაზედ ქადაგება და ან წამსვლელთა რიცხვიც შემცირებულიყოს. არა და არა, მაინც დასალუბი უბედურება არ კლებულობდა, იგი ქართველ მაჰმადიანებში შეუგნებლობით უფრო წინ მიდიოდა, ამით მათი ოჯახებიც ისპობოდა.

ქართველ მაჰმადიანები მოტყუილებულნი დაშთნენ, იგინი მოატყუეს ხოჯებმა და მოლებმა, მოატყუა თვით ოსმაღეთის მთავრობამაც, წამსვლელთ ჰპირდებოდნენ რომ კარგს ადგილებს მოგცემთო, ოთხფეხ საქონელს, ფულს და ყოველი-

ვე სახსარს ოჯახის მოსაშენებლათო. ბედშავ ქართველ მაჰ-
მადიანებიც აიყარნენ თავიანთ ქვეყნიდამ, გადასახლდნენ შორს,
უცხო ადგილებში და იქ მათ არც ადგილები მისცეს, არც არა-
სხვა სახსარი და დახმარება, მწარედ მოტყუილებულნი და-
შთნენ. ცოტაოდენი მისცეს აქა იქ ადგილები, უმეტეს ნა-
წილს კი აცდევინებდნენ და ეუბნებოდნენ რომ მოიცადეთ,
თქვენთვის ალაგებს ვქებნით ოსმალეთის მიწებზედ და მალე
მოგცემთო. ამ ლოდინში მათ დღიური ხარჯი და მასთან შე-
უსაველობა ძლიერ აწუხებდა. ბევრი მათგანი ჩავარდა გაჭირვე-
ბაში, ადგილების მიღების ლოდინში დალია სული. სილატა-
კოთ მოცდას როგორც იქმნებოდა აიტანდნენ, რომ იქ დღიუ-
რი სამუშაო საქმე მაინც ეშოვნათ, რომ მათ სიმინდის ფუ-
ლი მოეპოვნათ და მშვიდები არ დახოცილიყვნენ.

ოსმალეთში დღიურ მუშათა საქმიანობა ერთობ ცოტა
არის. იქ დღიურად მუშა დღეში 20 კაპ. იღებს, ხან ესეც
არა აქვსთ. ყველამ კარგად ვიცით, რომ ოსმალთს მუშა ხალ-
ხის უმეტესი ნაწილი აქეთ, ჩვენში გადმოდის და აქ ეძებენ
სამუშაოს. ამის ცხადი საბუთია რომ მთელის ქურთისტანის
ქურთები სულ აქა ჰყრიან უბრალო ნაგვის მუშებათ. ამათ
გარდა სხვა თათრებიც მრავლად მოდიან და მათ მუშაობის
მხრით საქართველო ნამდვილ სამოთხედ მათჩინად. აბა მით-
ხარით, ოუ ამათ ქვეყანაში ქართველ მაჰმადიანები რა საქმეს
იშოვნდნენ, არაფერს, გინდ რომ ეშოვნად, მაინც მედიდური
და თავ-მომწონე ქართველ მაჰმადიანი დღეში 20 კაპ. ვერ
იმუშავენდა. ეს ასეც იყო და ესენი თუ სადმე მუშაობას ბე-
დავდენ, იქვე უნდებოდნენ მათ: ოსმალთა მუშა მეტოქნი და
ესენი ეუბნებოდნენ მათ თუ თქვენ ჩვენს ქვეყანაში რათ მო-
დიხართ, ჩვენ რათ გვეცილებით, რათ გვახდენთ, რათ გვი-
დგებით ჯიბრში, როცა თქვენს ქვეყანაში სამუშაო ბევრია,
მუშა ხელიც სჭირიაო. ჩვენები თქვენში მოდიან საქმის და
ფულის საშოვნელად და თქვენ კი აქ მორბიხართო. აბა ეს
რასა ჰგავს თუ არ თქვენს სიბრძნევსო. ეს სწორედ ასეც გახ-
ლავთ.

ქართველ მაჰმადიანთ ვერ გაიხარეს თავიანთ წადილით ოს-
მალეთში, მათ ყოველივე უკუღმართად წაუვიდათ საქმე, უმე-
ტეს ნაწილ უსინანულოდ დაშთენ და თუ ვისმეს რამე აღი-
რა მთავრობამ და მისცა მიწა-ადგილები ისინიც უხეიროები,
გამოუსადეგი, სადაც მის ქვეშევრდომთა თათრები ვერ სცხო-
ვრებდნენ, რადგანაც ადგილები უხეიროები იყო ქაობიანი,
კლდიანი, მოუსავლიანი და უბაზარ-უბოღაზო. ასეთ ადგილ-
ებს აძლევდენ ქართველ მაჰმადიანებს, თორემ უკეთესებს აბა
მათ ვინ მისცემდა. უხეირო ადგილებზედ დასახლებით კი ქა-
რთველ მაჰმადიანთ დიდი ზარალი მოსდიოდათ, იგინი ცივს,
ნოტიო ჰაერს ვერ იტანდნენ, მასთან არც მიწის ნიადაგს
იცნობდნენ და ამიტომ ხტირად და თითქმის ყოველთვის
მოცელო და დაღუპვა ელოდათ მათ, რადგანაც ჰაერის წყალო-
ბით მათში მუდამ რალაც შხამიანი ციებ-ცხელება და სხვა და
სხვა სენი და ჭირები მძვინვარებდა. ადგილების მიცემის გამო
ოსმალთ გლეხნი დიდს პროტესტს უცხადებდნენ ქართველ
მაჰმადიანებს ასე: ჩვენც არ გვეყოფნის ჩვენი ადგილები და
აბა თქვენ რალას მორბიხართ გურჯისტანიდამ აქაო. გურჯის-
ტანი რომ კაი მოსავლიანი ადგილია, აბა რათ სტოვებთ იქა-
ურობას და აქეთ რათ მორბიხართო. ჩვენ იქაურობას დავნა-
ტრით და თქვენ კი იქ სტოვებთ და აქ მოდიხართო. ასეთ სა-
ქმეთა საყვედურები ისეთი ფართო იყო და დიდი რომ მათში
ხშირად კამათი და ბრძოლაც კი იმართებოდა. ამ მხრით ოს-
მალთა თათართ გლეხნი მართალნი იყვნენ და ქართველ მაჰმა-
დიანები კი მტყუანნი გახლდენ. აბა რას მირბოდნენ იქ, სადაც
არავის იცნობდნენ და არც საქმიანობა იყო. მაგრამ ღმერთმა
ჰკითხოვს ავ ხალხს და ბოროტ ენებს. ვინც ამათ აბრიყვებდა
და შლიდა თავიანთ სამშობლოდამ.

გადასახლებულთ საცოდავობამ იქამდის მიადწია და იმ აი-
მალემდის ავიდა, რომ უკანასკნელს უამს, ამ გარემოებას
თვით ქართველთ ფაშებმაც იმაქციეს ყურადღება და მუჰაჯი-
რად წასულთ დაუწყეს დარიგება, რომ საშუალება მიიღეთ და

დაბრუნდით შინისკენაო. თქვენ, ჩვენ ნუ გვიყურებთ. ჩვენ
ფაშები და ბეგები ვართ, ჩვენ სამსახური მოგვცეს და მიტომ
გადმოვედით აქეტკენაო. თქვენ კი ბიჭო გურჯები ხართ, მას-
თან მუშა სოფლის ხალხი და იმიტომ გაჩერდით გურჯისტან-
შიო. დაბრუნდით შინისკენაო. ასევე არიგებდა მათ ერთ თა-
ვად ტრაპიზონის ფაშა ანუ გუბერნატორი ოსმან ფაშა თავ-
დგირიძე.*) ეს ყველა გადმოსახლებულთ ეუბნებოდა რომ ბიჭო,
გაჩერდით თქვენს ქვეყანაში, აქედ ნუ მოდიხართ, თორემ და-
იღუპებით. იქ თქვენ არაფერი მოგივათ, ჩვენ ნუ გვიყურებთ,
რომ აქედ წამოვედით, ჩვენი საქმე სხვა არის და თქვენი სხვა,
თქვენ გაფრთხილდით. ასე და ამ გვარად ბევრი ეუბნებოდა-
ნენ ქვეით წასულ ქართველ მაჰმადიანებს და მრავალთ აბრუ-
ნებდნენ უკანვე თავიანთ სამშობლოში. მე ვარ მნახველი
თვით ასეთის შინ დაბრუნებულებ საბრალო ქართველ მაჰმა-
დიანის, რომელნიც შავი ზღვის ნაპირას რომ მოვიდნენ, ბა-
თუმთან მათ სიხარულს საზღარი არ აქვდათ, როცა გემო-
დამ გადმოვიდნენ და მიწაზედ ფეხი დადგეს, რამდენიმე ნაბი-
ჯის შემდეგ დედაკაცები ჩადრებში გახვეულნი მიწაზედ დაემ-
ხნენ და დაიწყეს ტირილი და ცრემლები და მიწასაც დაუწყეს
კოცნა. შემდეგ ამის მათ შინ დაბრუნების სიხარულს საზღვა-
რი არ აქვდა.

ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებას დიდი ისტორია აქვს.
იგი ღირსია დაწვრილებით გაცნობის, ამიტომ ჩვენ კიდევ მო-
ვიყვანთ აქ რამე ცნობებს. პირველ გადასახლებულთაგანნი რა-
კი გაჭირებაში ჩავარდნენ და მწუხარებას სკდიდნენ, იგინი
დიდს სინანულს მიეცნენ, მაგრამ ბევრი მათგანი მაინც ხალ-
ხის თვალში თავს არ იმცირებდა და არსად არავის რას ატყო-
ბინებდა თავიანთ გაჭირებულის ცხოვრების შესახებ. ასეთი პი-
რები საიდუმლოდ შინაც კი მოდიოდნენ, აჭარაში აქა იქ დრო-
ებით რჩებოდნენ და ამ ხნის განმავლობაში, თავიანთ დამშე-
ულ ოჯახისათვის სიმინდსაღ ფულსაც აგროვებდენ, მაგრამ ერთობა
ჩუმად, საიდუმლოდ. თუმცა ესენი ასე ახერხებდნენ საქმეს გა-

*) ეს წინედ კი წასვლას უქადაგებდა.

ქირვების გამო, ხოლო რაც შეეხება ხალხში მის ცოდნას და გამოაშკარავებას, ამაშიკი მეტად ფრთხილნი იყვნენ და არავის რას ეტყოდნენ თვისის გაქირვების შესახებ. ნაცვლად ამის ყველა ყველგან ამას ლაპარაკობდნენ: ჩვენ იქ კარგად ვცხოვრობთ, მეტად შესანიშნავად, ჩინებულად და საქმეებიც კარგად მიგვიდისო. თუ რაემს აგროვებდენ ეს მათის ფიქრით იყო დახმარება ისეთის გზით, რომ ვითომც აქაურებს სიმიინდი და ფული მეტი აქვდათ და მიტომ ეხმარებოდნენ ქვეით წასულთ ართველ მაჰმადიანებს, წესი არის თავიანთის მოსავლიდამ მათვიხაც ეწილადებიინათ რამე.

საშწურად არც ერთს ქართველ მაჰმადიანს არ მოსდიოდა ჰაზრად თუნდ ის, რომ ეკითხა მათთვის, თუ ბიჭო, იქ თუ ესე კარგად სცხოვრობთ და ყველაფერი მრავლად გაქვსთ, მაშინ აქ რაღას მოიპარებით ჩუმაღ და ჩვენ შორის რათ აგროვებთ საიდუმლოდ სიმიინდსა და ფულს და მერე ყველა ეს მონაგროვი რათ მიგაგვთ იქით საიდუმლოთათო. სამწუხაროდ ამგების შეგნება ქართველ მაჰმადიანებს არ აქვდათ და ამიტომ ოსმალეთიდამ ძლიერ ხშირად მორბოდნენ აქეთ სხვა და სხვა ასეთი პირნი და ხალხში დახმარებას აგროვებდენ, ასეთი პირები მე თვით მინახავს ერთობ მრავლად და თითქმის ყოველკუთხეს და ხეობაში. ისიც კი უნდა ითქვას, რომ იყვნენ თითო ოროლა ისეთ ქართველ მაჰმადიანები, რომელიც გადასახლებას ზიზღის თვალით უმზერდენ და მეტად დიდს სინანულშიც იყვნენ იმ ოჯახებზედ, ვინც კი აიყარნენ და საქართველოდამ ოსმალეთში გადასახლდნენ.

ჰასან ეფენდი ციციშვილის ნაძებობი.

გადასახლებულთ რიცხვის აწინდელის ცხოვრების ჩვენ ბევრი აღარა ვიცით რა. გადასახლებულთ უმეტესობა დახახლსბულ იქმნენ ისეთ კუთხეებში, რომელთა არსებობა დღეს ჩვენ აღარც კი ვიცით, იგინი დაკარგულები არიან ჩვენი

ტომის და ქვეყნისთვის, დაკარგულ არიან თვით თავიანთ ნათესავთათვისაც. მოკლე დროის განმავლობაში, შორს წასვლამ, ანუ გადასახლებამ გამოსწყვიტა ნათესავური კავშირი ორ ძმათა და სახლთ კაცთ შორის. დღეს, ქართველ მაჰმადიანებს რომ ჰკითხავთ: თუ თქვენ ვინ ხართ, რა გვარის და რა ნათესავობის? იგინი მაშინათვე ასე იყვიან, — ჩვენი ნათესავები ძიავე, ქვეითაც არიან წასულნი, ანუ ოსმალში. ჩვენ ძიავე დავიკარგენით, აღარც აქა ვართ და აღარც იქ. ან სულ არ უნდა წავსულიყავით და ან სულ უნდა წავსულიყავით, ნახევარი აქ დავრჩით, ნახევარი წავედით, ეს ვერაფერი საქმე იქმნა. ჩვენ ძიავე, დღეს აღარაფერი ვართ და ბევრი ჩვენი ნათესავები დავკარგეთ, ჩვენ იმათთვის დავიკარგენით და ისინი ჩვენთვის. დღეს მათი ხსენებაც აღარ ვიცით. შემდეგ ხომ სულ აღარ გვეცოდინება. ეს სიტყვები ნათქვამია ჭასან ეფენდი ციციშვილისაგან.

მართლაც ასე უნდა ვსთქვათ ჩვენც. ამოდოლა ხალხის დაკარგვბ და მივიწყება ჩვენგან დიდს უბედურებად უნდა ჩაითვალოს. ჩემის მგზავრობის და ცხოვრების დროს. ქართველ მაჰმადიანებთან ხშირად მქონია საუბარი გადასახლებულთ შესახებ და ბევრს ოჯახში დიდი მწუხარებაც უთქვამს: თითქმის ტირილით მოუგონებიათ ხოლმე ასე: გვაშინებდნენ, ადექით, წადით, თორემ გაგაქრისტიანებენო. ჩვენც დავიჯერედ და გავიქეცით. განვლო დრომ, ყოველივე დაწყნარდა, არც არავინ გააქრისტიანეს, არც არავის ამისთვის ძალა დაატანეს, ჩვენ კი დავიღუპენით ჩვენის ქვეყნიდამ, ჩვენის ოჯახიდან. ბევრს ალაგას მინახავს ოსმალეთიდან ნათესავებთან ასეთის შინაარსის მოწერილი წერილები, დედა სწერს შვილს ასე: — „შვილო მიშეედე რამე, აქედამ შენ ძმას და მის ქალ ბადახას. თუ ვერ წაიფვან და ვერ უშეედი, ვერ დაიხსნი ამ ვაგებისაგან. მე მაინც მიშეედე, გამამიგზავნე რამე ფული და მით დამიხსენი რამე აქ უცხო ალაგას არ მოგკვდე, მახუცების უამს ნუ დამახატრულებ შენი შვილების ნახვას და ჩვენს სოფელში სიკვდილს. შვილო რაცა-

ეს ქადაგდი აწერება, მაშან დედაქუჩის ცრემლიც იღვრის. რათ ვქენით ესე, რათ დაგიდუჰეთ ააფები. მაშკედე შეიჯდ, რამე და წაკვიყვანე თქვენკენა“. ეს წერილი ნამდვილიდამ არის გადმოწერილი. მოწერილია ასე: ერთი ძმა საქართველოში, თავისი მამულზედ დაშთენილა, მეორე ძმა კი გარდასახლებულა, ამას დედა თან გაჰყოლია. ბოლოს დედა სინანულში შესულა და ასე მოუწერია შვილისთვის, რომ მიშველე რამეო. ასეთი წერილები ბევრი მინახავს და ყოველი მათგანი გოდება და ტირილი ყოფილა სამშობლო ქვეყნის და სოფლების დაკარგვაზედ, მინახავს ისეთი წერილებიც რომელთა უმეტესი ნაწილი არაბულის ასოებით და ქართულის სიტყვებით, ყოფილა დაწერილი.

რამდენათაც მწარეა ისტორია ქართველ გადასახლებისა, იმდენადვე მრავალფეროვანია და საყურადღებო ის გარემოებაც და მისი ისტორიაც, თუ გადასახლებულნი ბოლოს რადიდს სინანულში შთაცვივნდნენ, რა გოდებას მიეცნენ ქვეყნის დაკარგვისთვის, ყოველი მათგანი რა ოხვრით და გოდებით მოსთქვამდა თვის წუხილს და ოხვრას, რამდენი კრემლი იღვროდა მათში, რამდენი მომაკვდავი მოხუცი კაცი თუ ქალი სტიროდა და სწუხდა მწარედ არა იმაზედ, რომ იგი კვდებოდა, ამ სოფელს უღვთოდ ესალმებოდა, არამედ მასზედ, რომ მას უცხო ქვეყანაში ეღებოდა ბოლო, უცხო ალაგას ესალმებოდა სოფელს და თვალი წინ ეშლოებოდა თავის სფლავისდაკარგვა და მტერთა, მეგობართა, მოყვასთა და ნათესავთაგან შორს ყოფნა. მნახველთ უთქვამთ რომ ვინც კი გვინახავს ოსმალში მომაკვდავი. ყველა სინანულში იყო და ზოგი მწარეთა სტიროდა და შვილებს შინ დაბრუნებას ავალეებდა და ეუბნებოდა, რომ მერე თქვენი ქვეყნიდამ ფეხი აღარსად მოიცივლოდ და არავინ გაგაბრიყვოთო. იყავით ერთ ალაგას, თქვენი ძველების ადგილსო. პირველ გადასახლების და შემდეგ დროსაც, ვიდრე მთავრობა აღკრძალავდა შინ დაბრუნებას, ბევრმა მოახერხა და დაბრუნდა საქართველოში, თავიანთ მამულზედ

დასახლებაც მოასწრეს, ეს მოუხდათ უფრო იმათ, ვინც შორეულს ოსმალის ქვეყნებში არ იყვნენ წასულნი, ვინც ახლო მახლოს იყვნენ გაჩერებულნი, მაგალითებს ტრაპიზონის ვილაეტში, არზუმის და სხვა ასეთ კუთხეებში. შორის კუთხებიდამკი აქ აღარავინ მოსულა, მთლად იქით დაშთენ, ივინი ჩვენთვის დღეს მთლად უცნობათ არიან დაკარგულნი.

თუმცა ასეთი მწარე შედეგი მოჰყვა ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებას და ასეთის სახმილის ალით აინთო გადასახლებულთ გული და სული, მაგრამ მაინც არც შემდეგ მოისპო ქართველ მაჰმადიანთ შორის გარდასახლების ოცნება, გარბენა და გამორბენა. კაცს რომ შემოჰკლდომოდა ვინმე, ეს მაშინავე ოსმალში გაიქცეოდა და მით იხსნიდა თავს, ან სისხლს აიღებდა ვინმე ან გაყაჩაღდებოდა, ვისმეს მოკლავდა, ან სამართალი ციხეს მიუსაჯავდა, ან ქალს მოიტაცავდა და მერე ამისთვის დასჯიდენ, ან რამე უშუღლი მოუხდებოდათ და ჩხუბი ჩამოვარდებოდა და ვინმე დაიჭრებოდა, ან მოკვდებოდა, ერთის სიტყვით ყველას იქით უხდებოდა გაქცევა, თითქმის სამუდამოთ იქ დარჩენა, ნათესავეებთან დასახლება. ზოგი კი რამდენიმე ხნის უკან ბრუნდებოდა, ზოგს იჭერდენ და ისე მოყვანდათ, ასეთი გადასვლა გადმოსვლა, ანუ გაქცევა დღესაც კი სწარმოებს მათში, ამის გარდა ვინმე უფროსს ამართველოში რამ საქმე ეთქვათ, ან სამართალი სწორე არ მიეცათ, ან ბეგარად გაეყვანათ, ან ხარჯი შეაწერეთ ცოტა მეტი, ან ტყის საქმეზედ ლაპარაკი მომხდარიყოს და ან კიდევ სხვა ამგვარი სოფლის საქმენი, მაშინ აღარ იცოდენ რა ექმნათ და გაგულისებულნი ყვიროდნენ.

წავიდეთ, წავიდეთ ხკენა აქ დგომს აღარ შეიძლება. დუნის წახდა, დაიდუმა ქვეყანა, წავიდეთ სხვა საშუალები ჩვენ არ გვაქვს.

ასეთ პირებს წადილიც შესრულებიათ და წასულან, მოშლილან მამაპაპეულის ოჯახიდან, ჩასულან ოსმალში და დამდგარან საცხოვრებლად. მალე გასჭირებიათ და ისევ შინ

დაბრუნებულან. ასეთ შინ მოსულთ უპირველესად თავიანთ ქვეყნის სამართველოში მისვლა მოხდენიად და განცხადება, შინახავს ქობულეთსა და აჭარაში, რომ წასულთათვის მოსვლის დროს, პირველ ნახვისა შინ მყოფ ქართველ მაჰმადიანს ასე უთქვამს: ბიჭო, რომ მიდიოდი, ხომ ხედავდი რომ ეს ადგილები და მთა და ბარი თან არ მოგდევდა. ხომ ხედავდი რომ ყოველივე აქ რჩებოდა, შენ რაღას მირბოდი იქით და თუ წახველი, რაღას დაბრუნდი აქეთ, რატომ არ დარჩი იქით. იქ ხომ სულ ჩვენები არიან და ჩვენი სჯულისანი, ჯერ წასვლა არის ძნელი და მერე აქეთ მოსვლა. ისიც უუხარა ცარიელ კაცისათვის. ასეთი საუბარი ხდებოდა მაშინ როცა აი რა შემთხვევები იყო: წარმავალნი თავიანთ მამულს ან გაჰყიდნენ, ან გადასცემდნენ ვისმეს რამდენიმე წლით ამლებიც აიღებდა მამულს, ოთხფეხ საქონელს და დაუწყებდა მოვლა მოშენება და პატრონობას, მაგრამ არ გავიდოდა დიდი დრო და ვნახოთ გადასახლებულნი ისევე შინ მობრუნდნენ და თავიანთ მამულის მყიდველს, თუ მოიჯარადრეს მამულს კვალად შეეცილებოდნენ, დავას ან თხოვნას დაუწყებდნენ, ნასყიდის უკან დაბრუნებას, ზოგ ალაგას მშვიდობით თავდებოდა საქმე და ზოგ ალაგას კი ჩხუბი და დავი-დარაბა სტყდებოდა. შინ დაბრუნებულნი აქა იქ სცხოვრობდნენ, ნათესავთა და მეზობელთან მიკედლებულნი და ამიტომ დიდს მწუხარებასაც გამოსცდიდნენ.

ამათის ასეთი საჩივრებით სავსე იყო მთელი ბათუმის ოლქის სამართველოები, მსევე ართვინის და სხვა კუთხეებშიც. სადაც კი ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობდნენ და სადაც გარდასახლების ოცნება სენივით მძვინვარებდა მათში. თვით ჩემს თვალ წინ ყოფილა ასეთი შემთხვევა: ოსმალეთიდან დაბრუნებული მთელი გჯუფი, გადმოსულან გემიდან ხმელეთზედ და დაუწყებიათ ხვეწნა და მუდარება შინ დაბრუნებისათვის. ამავ დროს, იქვე ყოფილა მეორე გჯუფი, შინაურების, რომელთაც დაუტოვებიათ მამაპაპისეული სოფელი, მამული და განმზა-

დებულან ოსმალში წასასვლელად. ერთმანერთიც უნახავთ და ლაპარაკიც დაუწყვიათ, მეც მისაუბრია მათთან და იგინი ვერ მისულან იმ გარემოებასა და საგანზედ, რომ ერთმანერთისათვის ეკითხნათ თუ ან ერთი ჯგუფი რათ ბრუნდებოდა ქველდამ და ან მეორე რაღათ მიდიოდა. საოცარი იყო ჩემთვის ასეთი გაუგებრობის ნახვა. მიზეზები ვერ შევიტყე, ბოლოს გავიგე, რომ თურმე წამსვლელთა წინაშე საუბარი და გადასახლეობის გულის აცრუება და ლაპარაკი დიდი ცოდვა არის სჯულისათვისაო. კაცი ნურაფერს ეტყვის და ნუ შეაგულინებსო, თვით უნდა მიხვდესო.

ასე ამიხსნეს მცოდნე ქართველ მაჰმადიანებმა. თვით კი მიხვედრით ვერ თვითცნობიერებოდნენ, თუმცა ერთიც და მეორენიც კარგად ზედავდნენ იმ სურათებს, როცა ოსამლეთიდან შინ დაბრუნებულნი ოხვრით და მწუხარებით იყვნენ სავსენი, ამათ ყოველივე მწუხარებას სპობდა მათ ქვეყანაში შემოსვლა, შინ დაბრუნება. მეორენი კი გახარებულნი და გამზადებულნი მიეშურებოდნენ იქით, საიდგანაც მათი თანამემულენი გმობით და შეჩვენებით ბრუნდებოდნენ. ასე იყო საქმე ქართველ მაჰმადიანთა, ასე გათახსირდნენ იგინი და ყოველ მათგანს ბოშა ციგნებივით გრძნობა დაკარგული აქვდათ. სიტყვა სამშობლოზე, ქვეყანაზედ, ერზედ, ეროვნებაზედ, ენაზედ და თვით თავივით ოჯახის ბედნიერ ცხოვრებაზედ. ფიქრიც არა ჰქონდათ, მიტომაც მირბოდნენ და მორბოდნენ უკან, რაისა გამო იგინი საკმარისადაც სწყდებოდნენ. ამ გაუგებარ ზბედურებას მათგან დიდი რიცხვი შეეწირა.

მეცხრამეტე საუკუნეში, არ მომხდარა ისეთი დაბრმავება რომელიმე ერისა და გარდასახლება, ეს როგორც მოხდა ქართველ მაჰმადიანებში. ასეთ საქმეთა გულგრილობით და უხეირობით ქებულნი არიან ქართველი მაჰმადიანები, და მასთანვე საკმარისად გასაკიცხნიც თავიანთ შთამომავლობის წინაშე, თუ მათ თავიანთის უმეცრებით რა ხარალი მოუტანეს თავის მომავალ თავობას, მათს ქონებრივ სახსარს, მათს აღზრ-

დას და ან რა დაუმკვიდრეს მათ ამ გადასახლებით კარგი და კეთილი მე დარწმუნებული ვარ, რომ ქართველ მაჰმადიანთ შვილების უმეტესი ნაწილი დღესა თუ ხვალე თვალს გაახელოს, იგინი გამოვლენ მოქალაქობის ასპარესზედ,*) მის მერე მოიკითხავენ თვის სამშობლო ქვეყნის ისტორიას და გარდასახლების ცნობებს და მაშინ იგინი გულცეცხლით სავესენი დაშთებიან თვის შამა პაპათა შეცდომებზედ, ამოდოლა ხალხის გადასახლება-დაღუპვაზედ. აუარებელი ძვირფას მამულების და ადგილების დაკარგვაზედ. ასეთ თავობათა საყურადღებოდ მოვიყვან შემდეგს, რომელიც ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა მიაგებო. — თქვენი ჭირიმე, მე სიტყვა ქართველი ჭირივით მძულდა, ამისთვის დავტოვე ჩემი სოფელი და ოსმალეთში გავიქეცი ჩემის ცოლშვილით. ჩავედი იქ, რაცა მქონდა სულ დამეხარჯა. მალე დავრჩი ცარიელი, მის მერე სადაც კი წავეღო და ფეხი გადავდგი, ვინც კი მნახა, ყველამ ქართველი-გურჯი მიწოდა, ვისაც კი ვკითხე და ვუთხარ რამე, ყველამ ქართველი დამიძახა და ამიტომ ვამჯობინე შენი ჭირიმე და ისევ შინ დავბრუნდი. ასე და ამ გვარად, მე ყველას ვურჩევ გადასვლას და გაქცევას თავი გაანებონ, თორემ იქ ისეთ დღეში ჩავარდებიან, რომ ის თქვენმა თვალმაც არ ნახოს, ეს ნურც თქვენს მტერს მიადგს კარზედ. იქ, ბატონო ოსმალოს კაცნიც გვმტრობენ და გვიყვირიან, აქეთ ნუ მოდიხართ, ადგილები ჩვენც არ გვაქვსო.

ეს ამბავი მიაგებო კარგად შესმენილმა ქართველ მაჰმადიანმა, მრავალ გზის ნამგზავრმა ოსმალეთში და გამოცდილმა პირმა. თუმცა ასეთ მცოდნე პირებს ქართველთ მაჰმადიანები ხშირად ხედავდნენ და ბევრნი დიდის ცრემლებითაც მოუთხრობდნენ ოსმალეთში გადასახლებულთ მწარე ცხოვრების ცნობებს, მაგრამ მაინც მათში ღელვა გარდასახლებისა არ კლებულობდა, რადგანაც არ კლებულობდა თვით ბოროტ მქადავებელთ და წამქეზებელთ რიცხვიც. რაც კი ქმნეს ასეთ პირებმა და რა ღვაწლიც დასთესეს თვის თანამემამულეთა

*) ეს დაწერილია 1891 წ. დღეს უკვე გამოვიდნენ.

წინაშე, ეს კარგად სჩანს თვით მომხდარ საქმეთა არსებულის ცნობებიდამაც, მხოლოდ ამისთვის ფეხზელი დაკვირვება არის საჭირო.

გადასახლებულთ შორის ხშირად იყვნენ ისეთ ქართველ მაჰმადიანებიც, რომელნიც მხოლოდ საქართველოსთან ახლოს სახლდებოდნენ, იმ ადგილებში, რაც ოსმალოს ხელში დაშთა, ანუ მათს სამფლობელო საქართველოს ნაწილს შეადგენდა. დღესაც ოსმალეთის საქართველოს ადგილების დიდი ძალი მანძილი უკავია და ამ ადგილებში მთლად ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ, სადაც მიეკედლნენ და დასახლდნენ ეს ახლად მისულ ქართველ მაჰმადიანებიც. გარდასახლებულთ შორის, მეტად დიდი უბედურება, ერთობით გარდასახლება და დაღუპვა მურღულელოთაც მიიჩინეს, ამათაც დაკარგეს მშვენიერი კუთხე მშობელის ქვეყნისა. კაი ჰავიან-მოსავლიანი და ქებული მრავალ ნაირის მადნებით.

ნაამბობი დელი ალა ნიჟარაძისაგან. 1890 წ.

„ქობულეთის კუთხიდან, ჩაქვის ხეობიდან, ბათუმის და კახაბრის ნაწილიდან აქარამდე, მცხოვრებთ შორის გადასახლებულ იქმნა 2000 მოსახლე. ასე რომ, თითო ოჯახში რომ ვიანგარიშოთ 5-6 სული. სულ გამოვი 10, 12 ათასი ორივე სქესისა. ბათუმიდან გადასახლდა 5000 ათასი სული. კახაბრის ნაწილიდან 3000 ათასი სული. სულ 20,000 მეტი და არა ნაკლები. მაჭახლიდან წავიდა 30,000 სული, ორივე სქესის. ქვედა აქარიდან წავიდა 10,000 სული, ზედა აქარიდან წავიდა 8000 სული. ლიგანის ხევიდან წავიდა 25,000 სული, მურღელის ხევიდან წავიდა 8000 სული. იმერხევიდან 5000 სული. შავშეთიდან 10,000 სული, არტაანიდან 25,000 სული. ოლთისის კუთხიდან 25,000 სული. ჩხალის ხეობიდან 500 სული. ართვინიდან 4000 სული.“

ჩვენის შეკრებილის ცნობებით 20,000 ათასზედ მეტი

მული უნდა ვიანგარიშოდ. ეს ცნობები ძრიელ ეწინააღმდეგება რუსის და ოსმალეთის მთავრობის ოფიციალურს სტატისტიკურს ცნობებს, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ დაწვრილებით და ზედმიწევნით ცნობანი არც ერთს მთავრობას არ ჰქონდა შედგენილი და არც მეორეს. ამიტომ მათი ცნობები სწორეს არას იძლევიან არც წასულთა შესახებ და არც დარჩენილებზედ. ოსმალეთს ქართველ მაჰმადიანთ სრული ანუსხვა ერთობ უძნელდებოდათ, ნამეტურ აქარელები არ ემორჩილებოდნენ და 1820 წლიდამ საქმე ისე მოეწყო, რომ ლივანა მურღულის ხეობა თვით ბათუმის ფაშის და კაიმაკამისტვისაც უცნობი იყო. მურღულელნი წელიწადში ერთხელ ხარჯს ჰკრეფდენ ერთმანეთში და ბათუმში ჩაჰქონდათ და ფაშას აძლევდენ, სხვა რამ საქმე ოსმალეთის მთავრობას მათთან არ აქენდა. არ იცოდენ თუ მთელს ხეობაში რამდენი მცხოვრები იყო, რამდენი სული ორივე სქესისა. ჩვენთან დაკავშირების დროს ვერც რუსის მთავრობამ მოასწრო მათი აღწერა კარგად, ასე რომ არც ამათ იცოდენ რიცხვი ახლად ჩაბარებულთ და ამიტომ ვერც ამათ შეუძლიანთ მოგვცენ სწორე ცნობები გარდასახლებულთ და დაშთენილთ შესახებ.

ჩვენი შენიშვნა რომ მართალია ამას ასაბუთებს თვით ის გარემოებაც, რომ დღესაც ოსმალეთის დაბებს, სოფლებს, და ქალაქებში ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი ერთობ დიდია და მრავლად მცხოვრებნი. აქ მცხოვრებთ ქართველთ შესახებ ჩვენ ბევრს ვეცადეთ, მაგრამ დაწვრილები კი მაინც ვერაფერი ცნობები ავწერეთ. ვიტყვით თამამად, რომ კონსტანტინეპოლის მცხოვრებ თურქებთ შორის ქართველთა რიცხვი უნდა იყოს არა ნაკლებ 400 ათასისა, რასაკვირველია ამათში ბევრის ბევრს ქართული ენა დღესაც ეხსომებათ. ეს 400 ათასი მცხოვრებნი არიან სხვა და სხვა წვრილი სოფლების, დიდი ქალაქების სხვა უნდა იყოს, ამას დაასაბუთებს შემდეგი გარდმოცემაც.

ოსმალეთიდან დაბრუნებულის ნააზობი

ოსმალეთიდან დაბრუნებულმა ერთმა შესმენილმა ბეგმა, ბეგნიძეთაგანმა გადმომცა შემდეგი ცნობა 1892 წ. რომ ოსმალეთში ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი დღეს 3 მილიონზედ მეტი იქნებაო. ამანვე გადმომცა შემდეგი ცნობები:

ოსმალეთის სამფლობელო ადგილებზედ, დღეს ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ შემდეგ ადგილებს:

ხოფას 100 კომლი.	არახვეს 120 კომ.
ირიზეს 100 კომლი.	სურმენს 100 კომ.
ოფს. 120 კომლი.	ტრაპიზონს 100 კომ.
ფლატანს 120 კომ.	ბელლევანს 150 კომ.
თრიპოლს 100 კომ.	გერესონს 120 კომ.
ორდს 1000 კომ.	აბდალას 130 კომ.
უნიას 1000 კომ.	ბაცას 1000 კომ.
ჩერშმებს 100 კომ.	თერმეს 100 კომ.
ბაფარს 100 კომ.	სინოპს 150 კომ.
ბოლონანს 100 კომ.	

სამსონს 150 კომ.—და ზოგიც სხვა ადგილებს. ყველა ესენი გადასახლებულ იქმნენ უკანასკნელ ომის დროს. აქ მოყვანილ ქალაქები და სოფლები არის ერთობ მცირე რიცხვის, არის თურმე ისეთი შორეული ოსმალეთის ქალაქები, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი ათი ათასობით სცხოვრობს, ხოლო ყველა იგინი ჩვენთვის მივიწყებულ-მიკარგულნი არიან, მათ თავიანთ სამშობლო და ვინაობის აღარა იციან რა და ამათ ნათესავთაც, რომელნიც საქართველოში სცხოვრობენ, მთლად მიავიწყდათ იგინი. დღეს ყველა ესენი იკარგებენ თავიანთის ტომის და საქართველოსთვის, იგინი ყოველივე მამა პაპურს ცნებას ჰკარგავენ და მის ნაცვლად ოსმალურს ითვისებენ. ქართული ენის მაგიერ ოსმალურ ენას მისდევენ, ასევე მათს სხვა წესებს.

ამ გულ საწვავ ცეცხლის ამბებით თავს არავის მოვაწყენ,

სამშობლო ქვეყნის დამკარგველთ მწარე გოდების მოთხრობით სულს არავის შეეუწუხებთ, მუხანათ სოფლის და მის წესებს არავის ვაგმობინებთ, ჩვენს ცოლის საწამებლად ცნობათ განმარტვას არ დავადგებთ. აწინდელ ქართველ მაჰმადიანთ ახალგაზრდობის საყურადღებოდ ცნობებს მოვიყვანთ თვით ძველის ქართულის გაზეთებიდან რომელნიც საკმარისის აღსავსეობით ხატვენ გარდასახლებულთ ტანჯულს ცხოვრებას და სამშობლო გარეშე თითქმის წამებასაც. თვით ეს ცნობები გამოაჩენს მნიშვნელობას და სინამდვილეს იმ ტანჯვისას, რაც კი საბრალო ქართველ მაჰმადიანებმა სხვათა მეოხებითა და ბოროტებით გამოიარეს.

რისხვა მიყენებული გადასახლება 1829 წ.

ქართველებ ბევრჯერ მოსდგომიათ კარს კაცის რისხვა და ბოროტება. ქართველებმა XV საუკუნიდამ XIX საუკუნის გასვლამდე გამოსცადეს დიდი უბედურება და ვაება, რასაკვირველია ყოველ ვაებას და სისხლის ღვრას აქვს თავის მიზეზები, თვისი პირობები, თუმცა ისიც კი უნდა ითქვას, რომ ქართველნი არას დროს არ გამხდარან თვის სამშობლოდამ აყრის საბაზნი და მიზეზნი, ყოველთვის უცხონი იყვნენ ამის მაგალითნი და საბაზნი. შეიძლება მცირედ ქართველთაც სდებოდათ ბრალი, მაგრამ ეს იქნებოდა როგორც წვეთი ზღვაში. მართალია ზოგი გადასახლების მიზეზნი ჩვენ ქართველ მაჰმადიანებს მივაწერეთ და პირდაპირ იგინი დავასახელებთ თავიანთ თავის და ოჯახის დაღუპვის მიზეზათ, მაგრამ უნდა ითქვას ისიც, რომ ზოგში პირდაპირ ჩვენც გახლავართ და ჩვენის ქრისტიან მთავრობის მოხელენიც. რომელეთა ბოროტების შესახებ ჩვენ ორს მაგალითს მოვიყვანთ და ესც საკმარისი იქნება.

ავწერეთ, რომ რადგანაც ქართველთ ისლამთან დაკავშირების შემდეგ შუა გულ ქალაქად ახალციხე იყო, ამიტომ პირველად ამ კუთხის ქართველებში წავიდა წინ

ისლამი; ისიც ვიცით, რომ ოსმალეთის მთავრობას და სასულიერო წოდებას ყველაზედ მეტი ყურადღება ამ კუთხის ქართველებზედ აქვდათ მოპყრობილი, ვიცით ისიც, რომ ამ კუთხეში ისლამის გამო დაიღვარა დიდი სისხლი ქართველებისა, ვიცით ისიც, რომ ყველაზედ ადვილათ და საქართველოს მტრობას ამ კუთხის თავად-აზნაურობა დაადგამათ შეიძულეს ქართველობა, საქართველო და ქართული ენა, ვიცით ისიც, თუ იგინი რა ფანატიკოსები იყვნენ და რა უჯანთნი ყოველივე გვაროვნობის თვით ცნებიერებაში. ვიცით ისიც, რომ ყველაზედ სასტიკი მახვილი ამ კუთხის ქართველებზედ იყო გართხმული და აქ საქართველოს და ქართველობის ყოველივე თახსირდებოდა და ისპობოდა. მაგრამ ვიცით ისიც, რომ ამავე კუთხეში, ქართველთ შორის, საიდუმლოდ ქართველობის შემნახენიც არას დროს არ მოსპობილან და თუმცა მცირედ, მაგრამ მათ მაინც საიდუმლოდ შეუნახავთ თავი, წესები, ენა და ტომობა, ეს შესანახი მათ ორის მწვავის კალთებით უტარებიათ და ამისათვის ხშირად სისხლი და ცრემლიც უღვრიათ.

ასე და ამ გვარად, ამ კუთხის ქართველთ თავიანთ თავი საიდუმლოდ შეუნახავთ 1829 წლამდე, ხოლო ამ შენახვისთვის იგინი რამდენს ეწვალენ, ამას ხომ კაცი ვერ ასწერს ახლა ბოლოს, ამ ახალციხის რუსთაგან აღების დროს, თუ რა დაემართათ ასეთ ნაწვალეებ და დატანჯულთ ქართველთ, ამას გამოაჩენს შემდეგი ცნობები, რაც განუსაზღვრელს უბედურებით არის გარემოცული. ასეთ ჩუმ ქართველთ 1827 წ. შეიტყეს რომ რუს-ოსმალთ ომი იწყება და ისიც არის თქმული, რომ რაც გინდ მოხდეს, რუსნი ახალციხეს აულებელს მაინც არ გაუშვებენ, უსიკვდილოთ აიღებენო. ეს გარემოება მათ ახარებდა დიდათ და თან სასოებაც უმაგრდებოდათ მასზედ, რომ ჩვენც გვეღირსება თანამეჭვეყნე და ერთი ენის ქართველებთან დაკავშირება და მაშინ ჩვენს ცხოვრებას მოსვენება მიეცემა და ჩვენი ქართველობაც გამოსჩნდებაო. ასე ფიქრობდენ მა-

შინ ეს პირნი და დღე და ღამ სულ განაბულნი უცდიდნენ ომის დაწყებას, მთელ მესხეთ-ჯავახეთის შეერთებას ქართლ-კახეთ-იმერეთთან.

უნდა ვსთქვათ, რომ ასეთ ქართველთ რიცხვი მაშინ ახალციხის და ახალქალაქის კუთხეებში მრავლად ყოფილან. იგინი საერთოდ სულ მაჰმადიანები ყოფილან, ანუ ქართველნი, ისლამთან დაკავშირებულნი, ყველამ იცოდა, რომ ესენი მუსულმანები იყვნენ, იცოდნენ მით უფრო, რადგანაც ესენი ყოველ მუსულმანთ დღის ლოცვას თურმე სასტიკად ასრულებდნენ და ყოველივეს უფრთხილდებოდნენ, რაისა გამო მნახველს იგინი ნამდვილ მტკიცე მუსულმანათაც ეყოლებოდა მიღებული, მათხედ არაფერი ექვი არ იქნებოდა. ამავე დროს, ამ პირთ, მსლამთან ერთად თვისი სჯულიც უღიარებიათ, იგი საიდუმლოდ სჭერიათ და ამის წესებიც საიდუმლოდ უსრულებიათ. ამისათვის ჰქონიად მიწაში სამლოცველო დარნები, ანუ საყდრები, სადაც ჰქონიათ საეკლესიო წიგნები, წიგნები და აქ თურმე ესენი საიდუმლოდ გროვდებოდნენ და ლოცვებსაც ასრულებდნენ. მღვდელი იყო მათში ასე; მამა მოამზადებდა შვილს სამღვდლოთ, მამის სიკვდილის შემდეგ შვილი გახდებოდა მღვდლად, რომელსაც საიდუმლოთ ტრაპიზონის ბერძენთა ეპისკოპოზი აკურთხებდა. ასე და ამ გვარად და ასეთას წვითა და დაგვით უნახავთ თვისი საიდუმლოება. ერთ დროს ამათ პატივისცემა ორი სარწმუნობას ჰქონიად.

ასეთ პირთ ნატვრა შეუსრულდათ და რუსთა და ოსმალთ ზომიც დაიწყო 1828 წ. ომში ესენი მონაწილეობას ვერ მიიღებდნენ, ხოლო შორიდამ კი თანაგრძნობას უწევდენ. ომში რუსთა გაიმარჯვეს, 1829 წ. ახალციხე, ანუ მესხეთ-ჯავახეთი რუსეთის იმპერიის საქართველოსთან იქმნა დაკავშირებული, ამით უნდა მისცემოდა ზემო ხსენებულ საიდუმლო ქართველთ ნატვრის შესრულება. ომის გათავების შემდეგ ქართველ მაჰმადიანებში დიდი შლილობა იყო, ხოჯები და მოღებები აში-

ნებდნენ რომ მუსულმანები რუსების ხელში არ დარჩეთ, თორემ, ბოლოს სულ გაგაქართველებნო. ამათ ისარგებლეს დიდათ და ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი აშალეს თავიანთ მამაპაპეულის მიწა-მამულიდამ, მათ იწყეს მძლავრად და ბარდათ გადასახლება, ზოგს მათგან ზედა და ქვედა აქარაში ასახლებდნენ და უმეტეს ნაწილს კი შორეულს ოსამლეეთის ადგილებში, რადგანაც იგინი რამდენადაც უფრო შორს წავიდოდნენ, მექას და მედინას დაუახლოვდებოდნენ, იმდენი მრავალს მათგანს მექაში წასვლა გაუადვილდებოდა, მასთან ჰაჯობასაც მიიღებდა და ბოლოს ცხონდებოდა, ჯენეეთის კარიც ღია დახვდებოდა.

ამიტომ დიდი რიცხვი აიშალა მესხ-ჯავახელების თავის მიწა მამულიდამ, იგინი ოსმალოს მთარობას გაჰყვნენ და მით დაიღუპეს თავი ოსმალეთის უშორეს ადგილებში. ამათ გადასახლების მიზეზებს ოსმალოს მოღებს და ხოჯებს გარდახელს უწყობდა იმ დროის ჯარის გენერალი ვასილი ოსეფის ძე ბებუთოვი, რომელიც მაშინ მთავარ სარდლობდა რუსის მხედრობას. ამას და ამის ამხანაგებს თურმე ეჩმიაძინის სასულიერო წოდებასთან მოლაპარაკება ჰქონოდა გამართული და პირობა მიცემული, რომ რუსთაგან აღებულ საქართველოს ადგილებში, თუ კი არზრუმის და ვანის სომხები გადმოსახლდებიანო, მაშინ ჩვენ ვეცდებით, რომ აქაური მაჰმადიანობა სულ აგყაროთ, იგინი ოსმალეთში გადასახლდნო. ამის შესახებ მათს სასულიერო წოდებას ხსენებულს ადგილებში ქადაგებაც ჰქონიათ გამართული, ხალხიც დაუყოლიებიათ. მერე ეს ხალხის თანხმობა თავ. ბებუთოვისთვისაც უცნობებიათ. ეს მაშინვე დაფაცურებულა, ქართველ მაჰმადიანთ შეშინება, აყრა და გადასახლებაც მალე დაწყებულა, რომელთაც თურმე ვოველი მოხელე აქეზებდა მათ ოსმალში წასასვლელათ, ასე და ამ გვარად მესხეთ და ჯავახეთიდამ აიშალა დიდ ძალი ქართველობა და გადასახლდა უცხო ქვეყნის ადგილებში, ამათი სოფლებიკი დარჩა ცარიელები.

თუმცა ქართველ მაჰმადიანები ასე უხვათ გარბოდნენ ოს-შალეთში, იგინი ეკარგებოდა ჩვენს ტომს და თავის სამშობლოს, მაგრამ მაინც მათ შორის, ვინც კი საიდუმლო ქრისტიანები იყვნენ, იგინი კი ჩუმათ ფეხს მაგრულობდენ და უცდიდენ შემთხვევას, რომ ერთს დღეს, მივალთ მთავარ სარდალთან და მოვახსენებთ ჩვენს საიდუმლოებასო. ესენი მხოლოდ შემთხვევას უცდიდნენ, რომ მათ მეზობელთ ქართველთ წამსვლელთ რიცხვი ცოტათი შემცირებულიყო, რათა მათგან ამათთვის საიდუმლოების განცხადების გამო რამე უბედურება არა სწვევოდათ, ეს ასეც მოხდა, მთელი მხარე მალე დაიცალა ქართველების რიცხვით, საიდუმლო ქართველთათვის საშიში აღარ იყო თავის ქრისტიანობით გამოჩენის, თუ ამათ ვინმე აეწინააღმდეგებოდა, მაშინ ამათი რიცხვი მათ დასძლევადა. ასე დაიმედებულთა რიცხვმა შეკრიბეს თვის შორის მოწინავე კაცები და მთავარ სარდალს გაუგზავნეს თვისი ამბის საცნობლად. ესენი მალე მივიდნენ თავ. ვასილი ბებუთოვთან და მოახსენეს ასე.

მოვახსენებთ ბატონო, რომ ჩვენ ქრისტიანები ვართ, დღემდე ჩუმად, საიდუმლოდ შევიჩაბეთ ეს ჩვენი მამაპაპის სჯული, მოვახსენებთ ფაშავ, რომ ჩვენ ერთსა და იმავე დროს ისლამსაც ვაღვიარებდით. ეხლა გაუწყებთ თქვენ ჩვენს საიდუმლოებას და იმედი გვაქვს თქვენ თქვენს ჯარის და ხლმის ძალით დახმარებას მოგვცემთ, რომ ჩვენ ასე ვიქნეთ ცნობილი და განცხადებული. იმედი გვაქვს, რომ თქვენ დაგვიფარავთ ეხლა. მთავარ მართებელმა მოისმინა ამათი უანცხადება და მაშინათვე მიუგო პასუხი სწორედ ამ სიტყვებით, რაც ახალციხეში, ეს 1890 წლამდე, ბევრს ახსოვდა კიდევ ზეპირად, ამას ხშირად იტყოდენ მოსაგონებლად.

„გასწით, დაიკარგენით აქედამ თქვე თათრებო, რომ აქ თქვენი ერთი კაციც არ დარჩეს, გასწით, გასწით, წადით, წადით. მოშორდით აქაურობას, თქვენი აქ დარჩენა არ შეიძლება, თქვენ ფათრები ხართ, წადით იქით, საითაც თქვენი ძმები

მიდიან, ჩქარათ, თორემ ამ ამბავს თქვენი თათრები შეგვიტყობენ, ჩვენ არაფერს დახმარებას არ მოგცემთ, ისინი კი თქვენ სულ დაგხოცავენ. წადით, გირჩეენიათ, რუსები თქვენ არ მიგიღებენ, რადგანაც თქვენ არა ხართ კაი ხალხი, რუსის მტრები ხართ.“

ასეთის პასუხის მიცემით მსმენელნი დალონდენ, დადარდიანდენ დიდათ, ველარა გააწყეს რა, რადგანაც მართლაც და თვით მუსულმანებისაც ეშინოდათ. ეს თავი კაცები გულცეცხლით სავსენი წავიდნენ თავ-თავიანთ სახლებისაკენ და ყოველივე მოახსენეს თანამემამულე ქართველებს. ამათში ამ გარემოებამ დიდ მწუხარება დაბადა, დიდი საგოდებელი მღელვარება, მაგრამ რაღას იზამდენ, რა კი ასეთი უარი სთქვიცა მთავარ სარდალ ბებუთოვმა, ამიტომ ესენი საყოველთაოდ ისლამთან მიკედლებულნი დაშთნენ, გაჯავრებულები მალე აყრის და გარდასახლების ფიქრსაც მიეცნენ და მცირე ხნის განმავლობაში ესენიც აიშალნენ და იწყეს ოსმალეთში გარდასახლება, ასე და ამ გვარად მთავარ სარდალის მეოხებით ეს ამოდგლა ქართველობაც გამოესალმა თავის სამშობლოს. და წავიდა უცხო, შორს უცნობ ოსმალთს ადგილებში, რის მიზეზიც პირდაპირ ზემო ხსენებულ მიზეზები იყო. ამის ცნობები ახალციხის ქართველ კათოლიკეთა შორის ბევრს დღესაც ახსოვს. ამ მანქანებით მესხეთ-ჯავახეთს დაეკარგა დიდი რიცხვი ქართველობის, ამათის მოცილებით და დაკარგვით შეუსრულდათ წადილი მათ მოკამათე-მოდავე პირებსაც.

ქართველთა გადასახლების გეგმა ომის დაწყებამდისვე ჰქონდათ შედგენილ-შემუშავებული, ამისათვის არზრუმის სომეხთა ეპისკოპოსთან მიწერ-მოწერაც ჰქონია ბებუთოვს გამართული, საქმე გაუჩარხახვით და მიტომაც მოაწყეს და მოახერხეს მათ, რომ იმავე დროს, ოსმალეთის სომეხეთის ადგილები-დამ იმოდოლა სომეხ გრიგორიანები და სომეხ კათოლიკენი გადმოასახლეს მესხეთ-ჯავახეთში, ყველა იგინი დაასახლეს სწორედ იმ ქათველ მაჰმადიანთა სოფლებში, სადაც კი წი-

ნედ ქართველნი სცხოვრობდენ. რაც დღეს მესხეთ და ჯავახეთში სომხები სცხოვრობენ, ესენი სულ მაშინ არიან გადმოსახლებულნი, თორემ მინამდის სომეხთა ხსენებაც არ იყო აქ. ასე უბედურად დატრიალდა ქართველ მაჰმადიანთ საქმე და იმოდოლა ქართველობა ისე უღვთოთ და უმიზეზოდ დაეკარგა საქართველოს.

გადასახლებულთა ამბები.

შეკრებილი და დაბეჭდილი 1891 წ.

კინტრიშის და ჩაქვის ხეობის მაჰმადიან ქართველებს ოსმალეთიდან ამბავი მოუვიდათ, რომ ტრაპიზონში მცხოვრები გამოჩენილ ქართველი ყემპერ ალა ფაშიოღლი (ჩივაძე) გარდაიცვალაო. ამ კაცის სიკვდილის ამბავი ყოველს ქართველს მაჰმადიანს სიბრალოუს უღძრავდა და ყველა სინანულით იხსენიებდა ყემპერ ალა-ფაშიოღლის. ურიგო არ იქნება, რამდენიმე სიტყვით მოვიხსენოთ ისიც, თუ ამ კაცმა რა გააკეთა ისეთი საქმე, რომ ქართველ მაჰმადიანთ შორის ასე დაიმსახურა სახელი.

ყემპერ ალა-ფაშიოღლი (ჩივაძე), ქართველი მაჰმადიანი იყო, ამის წინაპარნიც ისეთივე ქართველები იყვნენ, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანების. ესენი სცხოვრობდნენ სოფელ ხუცუბანში, თვით ფაშიოღლი ოსმალეთის სამსახურში მსახურებდა და ოსმალს დროს ბათუმის ჯარის უფროსად ყოფილა. განათლება ამის სულ არ ჰქონია, ისე რომ არც თათრული წერა-კითხვა სცოდნია და არც ქართული. ქართულს ენაზე ეს ლექსებსაც სთხზავდა თურმე. ამის ზოგი ლექსები ხალხშიაც იციან ზეპირათ, ერთი ლექსი დაწერილიც კიშოვესცოდნია მხოლოდ არაბულის ლოცვების კითხვა და იმის მეოხებით საშინელი ფანატიკოსიც ყოფილა, სწორედ ისეთივე, როგორც იყო ცნობილი ალი ფაშა თავდგირიძე. ესორი კაცი ერთი თვისებისანი იყვნენ, ერთის მიმართულების

და ერთნაირი ფანატიკოსებიც, ამათის ანგარებით, მუხანათობით და ფანატიკოსობით ჩვენს ქართველს მაჰმადიანებს დიდ ზარალი და დაღუპვა მოუხდათ, რადგანაც ეს ანგარებით სავსენი და შურის მეძიებელნი, ასახლებდნენ ქართველს მაჰმადიანებს საქართველოდამ და ოსმალეთში გადაჰყავდა, ყემპერ აღა-ფაშოღლის ომის გათავებისას რამდენს ემუდარებოდა თავ. გრ. გურიელი, რომ დაწყნარდი, ნუ მიხვალ სათათრეთშიო, ნუ ჰყრი ხალხს და ნუ აკარგვინებ ამ ძვირფასს ბინასაო.

მაგრამ იმისაგან ყოველთვის უარი ისმოდა: არ შემიძლიან, მე, ბატონო, თათარი ვარ, მე აქ ვერ დავდგები, სათათრეთში უნდა წავიდეთ. თითონ წავიდა და თავისის ენით მგონი ორმოცი ათასი კაცი გადაასახლა ოსმალეთში, რომელთა უმეტესნი გზაში დაიხოცნენ, გემში ავადმყოფობისაგან და ამ მკვდრებს ზღვაში ჰყრიდნენ. ზოგმა მიაღწია და ესენი დაასახლეს აქა-იქ, მაგრამ არც ამათ დადგათ კარგი დღე: სამოთხის მზგავს საქართველოში გაზრდილებმა იქაური ჰაერი ვერ აიტანეს, მათში გაჩნდა ავადმყოფობა და ერთი ნაწილიც იქ გაწყდა უბედურად. რი ასეთი საქმეების გამო სცემს აქაური ხალხი ყემპერ აღას ჰატივს და ასეთის საქმეების გამო იხსენიებენ მისს სახელსა და თანაც ამბობენ, რომ ყემპერ აღა ნამდვილი თათარი იყოვო და ქართველი ხალხის სისხლის მსმელი, ბევრს რუსსა და ქართველს მოსჭრა ამან თავიო.

მოგეხსენებათ, ის შავი და ბნელი დღეები, რაც საქართველს მეჩვიდმეტე საუკუნეში ეწვია მძლავრის შაჰ-აბაზისაგან, როდესაც მოხდა ქართველების დიდი გადასახლება. ამ დროს ქართველ ძველმა მწერლებმა „შავი დრო“ უწოდეს. სწორედ ასეთივე შავი დრო ეწვია ამ უკანასკნელ ომის დროს დასავლეთ საქართველოში მცხოვრებთ ქართველ მაჰმადიანებსაც, ზოგიერთების მეოხებით აქედამ ოსმალეთში გადასახლდა და გაწყდა თითქმის ოთხასი ათასი ქართველი კაცი, ეს რიცხვი გამოანგარიშებული აქვსთ აქაურს ქართველს ბეგებს და აღიებს, ესენი ამბობენ, რომ ამაზე მეტიც იქმნა გადასულიო, ეს ჩვენ

იქიდან ვიცით, რომ ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი ნახევარ მილიონზე მეტი იყო. ასე, ექვსას ათასს ამბობენ. დღეს-კი იქ ოსმალეთში, ორას ათასზე მეტი აღარ იქნებოა, რადგანაც უმეტესი ნაწილი ამ გადასულებისა დაიხოცაო. დახოცილან იმიტომ, რომ მეტის მეტს სილატაკეში ჩავარდნილან. ოსმალებს ესენი ვერ დაუჯილდოვებია, ესენი დაუსახლებიათ ისეთ ადგილებში, სადაც ვერც სიმინდი მოდის რიგიანათ, ვერც საქონელი სძლებს სალათ და ვერც სხვა რამ მოდის კარგად.

ეს ის ადგილებია, რომლებისთვისაც ბერძნებსა და თათრებს თავი დაუნებებიათ და სხვაგან გადასახლებულან: ჩვენ აქ ვერ გავძლებთ, ვიხოცებითო. სწორედ ამ ადგილებში დაასახლა ოსმალეთმა აქედგან გასული ხალხი და ამ ადგილებმა დიდ-ძალი ხალხიც გაწყვიტა. დასახლებით თუმცა დაასახლა, მაგრამ დახმარება კი არა მისცა რა, მისცეს მხოლოდ ორი-ოდე ოყა სიმინდი, რომელიც პურად შესჭამეს და სათესლედ ვერ შეინახეს; პირველად ამათთვის არც საქონელი იყო, არც ექიმი, არც წამალი, არც სახლები და სხ. დიდ სილატაკემდე მიაღწიეს, ისე რომ თავიანთს შეიღებს ოსმალებზე გაყიდვაც დაუწყეს და იქიდან ანალების ფულებით აქეთ საქართველოში კაცებს ჰგზავნიდნენ, ესენი საჭმელს სიმინდს, ყიდულობდნენ და ნავებითა და გემებით მიჰქონდათ იქით. ეს დღესაც ისევ ისეა და აქედამ ოსმალეთში დიდი ძალი სიმინდი მიაქვთ.

ასეთ შავ დღეში ჩავარდა იქ გადასული ქართველობა და ასეთ შწუხარება ადგათ თვით დღესაც. ყველა ეს უბედურება, შეწუხება და გაჭირვება მოუხდათ თავიანთის შეცდომებით და სხვების ჩაგონებათ. ეს ჩამგონები არიან მოლები და ხოჯები, ჩამგონებელნი სამზღვარ გარედამაც მოდიოდნენ და თვით დღესაც მოდიან. ამ მოლებს და ხოჯებს გარდა, რამდენიმე ქართველ მაჰმადიანთ ბეგი, აღა და ფაშებიც ლალატობდნენ, ყველა ამ ბოროტებას და მოტყუებას იმიტომ სჩადიოდნენ, რადგანაც ოსმალეთისაგან ამათ დიდის საჩუქრების იმედები ჰქონდათ. მაგრამ იმედი ვერ აღუსრულდათ, ოსმალეთის მთავრო-

ბამ ამათ მხოლოდ მიწები მისცა და სხვა კი არაფერი. ერთი მათგანი ეს ფაში ოლლია, რომელსაც ბოლოს გული სტკიოდა, სინანულშიაც შევიდა. მაგრამ ეს გვიანლა იყო.

ამან საქართველოში წამოსვლაც დააპირა, აქედამ წასვლაც-კი არ უნდოდა, ხოლო დღეს, როცა ის იქ გარდაიცვალა, მისი ცოლი-კი, აქ საქართველოში სცხოვრობს. ასე უბედულ-რად დაღუპულ ქართველების შესახებ კიდევ ამას ვიტყვი, რომ მათგან აქეთ ძლიერ ბევრნი გადმოდიოდნენ ჩუმად და დღე-საც შემოდინან და სახლდებიან აქ, თავიანთს ნათესავებთან. ესენი ისეთს სინანულში არიან, რომ, როცა საქართველოში შემოდინან და აქაურს მიწაზედ დაადგმენ ფეხს, მაშინვე მიწაზე ემხოებიან და თაყვანს სცემენ, რომ ჩვენს ქვეყანაში ძლივს დაბრუნება გვეღირსაო. ერთის სიტყვით, სიხარულით აღარ იციან რა ქნან, თითქმის გაგლახავებულნი ბრუნდებიან. ს. აღამბარში მე ვნახე, ერთი ახლაგაზდა ქართველი მაჰმადიანი, ასე 21 წლისა, ოსმალეთიდან მოსული; ეს ყმაწვილი კაცი ომის შემდეგ პატარა წაუყვანიათ ოსმალეთში და იქ გაზდი-ლა, დღეს-კი იქ ველარ დამდგარა და აქეთ მოსულა სამუდა-მო საცხოვრებლად, დედის ნათესავებთან.

ამ ყმაწვილ კაცმა წყევლით მოიხსენა ის პირნი ვინც ჩვენებს აბრიყვებდნენ და ოსმალეთში ასახლებდნენო. მანვე მიაგმო შემდეგი ცნობები, რაც მომყავს თავის სისრულით.

**ოსმალეთიდან დაბრუნებულის ნაამბობით დაწერილი და
1891 წ. დაბეჭდილიდამ გადმოექდილი**

„შუაგულს ოსმალეთში მცხოვრებ ქართველებზე-კი ვერა შევიტყე-რა და რაც აქეთა მხრის ქართველების ცნობები გა-ვიგე, ამას-კი აქვე მოვიყვან

- 1) პატარა ტრაპიზონში 150 კომლი ქართველია.
- 2) ახალს ათინაში 200 კომლი.
- 3) თრიპოლსში 100 კომ.

4) ორდში 400 კომ.; აქ სკოლაც აქვთ და 150 ყამ-
წვილი სწავლობს ქართველ მაჰმადიანებისა. მასწავლებლად
მოღები არიან; ასწავლიან არაბულსა და ოსმალურს ენებსა.

ირიზეში 600 კომ. აქაური ქართველები ვნახე, გემებსა
და ნავებზე მსახურობენ. ამათ ქართული წიგნები მთხოვეს იქ
წასაღებად და მეც გავატანე. ამ ირიზელმა ქართველებმა ქარ-
თული კითხვაც იცოდნენ. ძალიან გაეხარდათ, რომ მე წიგ-
ნები მივეცი. შიგ ანბანი არისო? მკითხეს, არის მეთქი, ამას
ყველა დაისწავლისო, ჩვენში ქალები სულ ქართულად კით-
ხულობენო. იქ სკოლებიც არსებობს: სავაეო და საქალო.
ყველგან მოღები და ხოჯები ასწავლიან, ქალების სკოლას
„მექთეს“ ეძახიან. აქ მასწავლებლად არიან ბებერი ხოჯები
და მოღები. ყმაწვილებს თათრულსა და არაბულს ასწავლიან,
ქალებს ძალიან აფანატიკოსებენ, ისე რომ პარასკეობით ესენი
მთელს დღეს სულ „ყურანს“ კითხულობენ.

სხვათა შორის აქ არის მასწავლებლად ერთი ქართველი
ხოჯა, გვარად ალი ეფენდი ბოხიძე, სტამბოლის რუშტიაში
გაზრდილი;

5) ფლათანა 50 კომ.

7) გერესონი 60 კომ.

8) უნია 800 კომ.; აქ სასწავლებელიც აქვთ, ამ სა-
სწავლებელში სწავლა სამს წელიწადს გრძელდება, ჯერ
მოღები ასწავლიან და ბოლოს ერის კაცები. სწავლის შეს-
რულების შემდეგ სტამბოლის რუიშტიაში მიდიან, სადაც
სამს წელიწადს რჩებიან, აქედემ ზოგნი სასულიერო კაცებად
გამოდიან და ზოგნი სხვა და სხვათ.

9) იასონი 60 კომ.

10) ონა 100 კომ.

11) ბოლმანი 50 კომ.

12) ფაცა 400 კომ. მედერსეები აქვთ.

13) ჩარშაჰა 10 კომ.

14) სამსონი 200 კომ.

15) დიარ-ბექირს 100 კომ.

16) თერძი 17 კომ.

17) კუნჯულას 60 კომ.

18) კიზილ იარმარქს 100 კომ.

19) გეძეზეს 50 კომ.

20) სინაფს 50 კომ.

21) აიანჯუქს 100 კომ, აქ აჭარიდგან გადასულნი არიან...

22) ვართენეს 50 კომ.

23) ალაშენ 30 კომ. და სხვანიც მრავალნი, მართლაც სცხოვრობენ ის ქართველნი, რომელნიც ხემპერ ალა თაში-ოღლის მეცადინეობით გადასახლებულან ოსმალეთში.

ყველა ამ სოფლებში მუსულმან ქართველები სცხოვრობენ. ამათი სახალხო ენა შინა და გარეთ ქართული ენა არის, ლხინი და ტირილიც ქართულად აქვსთ, ბევრს სოფელს ქართული სახელები უწოდეს, ზემოთ ჩამოთვლილნი კი მათზე ადრეც ყოფილან და იმიტომ თათრული სახელები აქვსთ, ყველა სოფლებს თავის ჯამე აქვს და მოლა, ხოჯები ჰყავთ, მედრესებიც აქვთ, სწავლა თათრულსა და არაბულს ენებზეა და ამიტომ პატარა ბავშვებს ქართული ავიწყდებათ. ამათი ყადებიც ქართველ მაჰმადიანები არიან, ესენი ქართულად არჩევენ საქმეს, ამათში ქართული კითხვაც ბევრმა იცის, საქართველოში თავიანთ ნათესავეებს ქართულად სწერენ წერილებს და საქართველოდამაც ქართულად მისდით წერილები, ამ ქართველებისაგან აქაურს ერთს მაჰმადიანს გულაღა-კაკაოღლის წერილი მოსვლია, რომლითაც ისინი ეხვეწებიან და ევედრებიან, რომ ეგების ქართული წიგნები მოგვაწოდოთო. ამას წინათაც გაუგზავნია იმათთვის ქართული წიგნები და ეხლაც ამიტომ უთხოვნიათ ამისგან. მე გადავეცი ამას მათებური ლექსები ანბანი-თურთ 200 წიგნი გასაგზავნად, ამათ ნაწერი ქართული წერილებიც ვნახე, ქართულს ასოებს ზოგს არაბულის ასოების სახე მიუღია, ნიმუშები შევკრიბე, ამ ხალხში რომ დღევანდელ დღემდე ქართული წერა-კითხვა ჯა ენა შენახულა. ეს ბევრის მაგალითით მტკიცდება.

ამ დღეებში ერთს ჩემს ნაცნობს მოლასთან, ჭუსეინ-ეფენდი წითლანძესთან ვიყავი; ამასთან ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა წერილი მოიტანა და თათრულად ადრესის დაწერა სთხოვა, მოლამ დაუწერა; ქართულად ლაპარაკობდნენ. მე ცნობის მოყვარეობამ გამიტაცა და წერილის პატრონს ვკითხე, თუ წერილს სად გზავნი მეთქი? მიპასუხა, რომ სტამბოლში, ცოლ-შვილს უგზავნიო. წერილი როგორ არის დაწერილი მეთქი? იმან მიპასუხა, ქართულადო. მეორე ხოჯასთან ვნახე რამდენიმე ქართული წერილი, ოსმალეთში გასაგზავნი და ადრესის დასაწერად მოტანილი. ვისაც უნდა, რომ ამაზე დარწმუნდეს, ის დარჩეს ვინმე ქართველ ხოჯასთან ერთს ან ორ კვირას, იგი მაშინ დარწმუნდება ამაზე, რადგანაც ნახამს, რომ მრავალი სხვა და სხვა პირები მოიტანენ ქართულად დაწერილ წერილებს ადრესების დასაწერად.

შავქეთი და აჭარაში შეკრებილი ცნობები 1892 წ.

ქართველ მაჰმადიანების გარდასახლებისათვის წაქეზება თითქმის იმ დღიდან დაიწყო, როცა ოსმალეთის საქართველოს ნაწილი შეერთებული არ იყო. შეერთების დღიდან ხომ მრავალთ ფანატიკ ხოჯებს და მოღვებს გაეხსნათ გზა და კვალი და იგინი თავ-გადადებით იღვწოდნენ ქართველ მაჰმადიანთა აყრასა და გადასახლებაზედ ოსმალეთის სამფლობელო ადგილებში, ამისათვის ოსმალეთში ოსმალურს ენაზედ აუარებელს პროკლამაციებსაც კი ბეჭდავდნენ და ჩუმად უგზავნიდნენ აჭარალებს და აქეზებდნენ გარდასახლებაზედ. დაკავშირების უმაღლვე აჭარელებმა მოკრიბეს რამდენიმე კაცი, ბარეოცამდე, აულეს მათ რუსეთის პასპორტი და ოსმალეთში გაგზავნეს ადგილების საშოვნელად. ეს ხალხი იქ რამდენიმე ხანს დარჩენ და მერე საქართველოში მოვიდნენ თათრის პასპორტებით და ისურვეს თავიანთ სახლობის წაყვანაც. ამ პირებს, მოუტანიათ ცნობები და უთქვამთ ქართველებისათვის, რომ

„ჩვენ კაი ადგილებს გვაძლევს ანატოლიისკენათ. ანატოლიის ადგილები საქართველოსა ჰგავს და ახა ეცადეთ აიყარქნით და წამოდით იქითთ.“

ამ გარემოებამ დიდი შიში დაბადა ქართველ მაჰმადიანთა გარდასახლებაზედ. ასახლებდნენ მრავალთ და აქეზებდნენ ალი ფაშა თავდგირიძე, ქემალ ფაშა ხიმშიაშვილი და მრავალიც სხვანი. ოსმალეთში წასულ 20 კაციდამ, საქართველოში მხოლოდ ჩვიდმეტი კაცი დაბრუნდა, სამი იქ დარჩა და ვითომც ადგილებს უმზადებდენ წამსვლელთ. ამ პირებს აჭარებდნენ საგზავო ფულიც კი მისცეს. ამ წამხალისებელთ დაბრუნების შემდეგ მართლაც დაიძრა ქართველ მაჰმადიანთა რიცხვი და დაიწყო გარდასახლებაც.

ასე და ამ გვარად, ჩვენ ქართველ მაჰმადიანთ გარდასახლების პირველ დროთ, 1877 წელი უნდა აღვნიშნოთ. ესე იგი ამის დაწყებიდანვე. ამიდამ იწყება ჩვენი ტომის შვილთა დაქსაქსვის საქმე და იგი გრძელდება თვით ჩვენ დრომდის. 1877 წლიდამ მოკიდებული არ გასულა წელიწადი და თვე, რომ ქართველ მაჰმადიანები საქართველოდამ არ აყრილიყვნენ და არ გარდასახლებულიყვენ აშკარად და ან მალეით. ამის სრული მაგალითია 1901 წელი. ამ დროსაც კი შავშეთიდამ უჩუმრად ოსმალეთში გადასახლდენ 800 კაცამდე, ჩუმად, ისე რომ მათი გზაც არავინ იცოდა. ამ საქმის გამო დააპატიმრეს შავშეთის სოფლების შვიდი მამასახლისი. გარდასახლებულნი ისე წავიდნენ, რომ თან წაიღეს მარტოდ ლოგინი და ტანთ საცმელი, სხვა ყოველივე საქონელი და ქონები ადგილობრივ დასტოვეს უპატრონოდ. ამ გარემოებამ დიდი ალიაქოთი ასტეხა ადგილობრივ მთავრობის წინაშე და გამოძიება დაიწყეს, არავინ რა იცოდა, თუ რა იყო ამის მიზეზი, რამ აიძულა შავშელები რომ ასე დაყარეს თავიანთი ყოველივე სარჩო-საბადებელი და ოსმალეთში გაიქცნენ. ამ გარემოებას რუსის უმაღლესმა მთავრობამაც მიაქცია ყურადღება და სხვათა შორის მეც კი მკითხეს მიზეზები გარდასახლებისა. ამის შესახებ მე ასეთი ცნობა მივე:

თქვენი მოხელენი ისე უჭირებენ საქმეს, ისე აწვალებენ, ისე სტანჯავენ და ხშირად უშვერის სიტყვებითაც ლანძღავენ, რასაც შავშელები ერთობ ერიდებიან და აჩიტომ ყოველივეს სტოვებენ აქ ოხრად; ოღონდ აქაურობას მოშორდნენ და წავიდნენ იქით სადაც მათ ამ გვარ შემარცხვენი შვეიწროება არ ექმნებათ ეს მე ფაქტებით დავასახელე, დავასახელე ყველა ის მექრთამე და გაიძვერა მდიდარ მოხელენი, როგორც იყო შავშეთის უფროსი და ამ გვარები, ესენი, რომელნიც ხალხს თვით ცოლს და ქალებსაც კი აგინებდნენ, რაც იმათში ერთობ დასაძრახისია. მოხსენებას ყურადღება მიექცა და შემდეგ რა განკარგულება იქმნა ამისი მე არა ვიცი რა, ჩვენ მივიდეთ ისევ 1878 წ. გარდასახლების ცნობებზედ და ავსუსხოთ ის თუ ამ უბედურების წყალობით რამოდოლი სიმშლილი და მსხვერპლი დაიბადა და მომავალში რა დიდი ცრემლები მოჰყვა ქართველ მაჰმადიანთა.

ამავ წლის გაზ. „დროების“ 24 №-ში დაიბეჭდა წერილი „აქარა ლივანის აჯანყებაზედ“ წერილში მოთავსებული მიზეზებია არეულობისა და დასაწყისშივე სწერს რომ „არეულობის მეორე მიზეზი ის არისო, რომ ოსმალეთიდან გადმოდიან ისეთი ამაგულიანებლი კაცები, რომელნიც ხალხს უქადაგებენ გადასახლებასაო“. ეს წერილი ეკუთვნის ჩვენს ამაგდარ მოღვაწე გწერეთელს და იგი წერილი გამსჭვალთლია აქარელთა სიყვარულით და მალაღობის ზნეობრივის ღირსების ვალდებულებით. ამბობს იგივე: ნაომარ ხალხს ნუ გადახდევინებთ ხარჯს, მოსპეთ მათში შიმშილი და მოისპობა გარდასახლებაცო“. 35 № „დროებაში“ აწერილია მიზეზები გარდასახლების: „პირველი მიზეზი მოღლების ფანატური ქადაგება არის. მეორე ბეგები და ალიები, რომელნიც ავიწროებენ ხალხს, ესენივე აქეზებენ ხალხსო, ესენი არიან აქარის ბეგები ხიმშიაშვილები, ქობულეთის თავდგირიძენი და მათთან ტრაპიზონის ფაშა ოსმანი, რომელიც წინამძღოლობს აქაურ ხალხს და აღელვებს. არიან ბერები ბეჟან ოღლი ჩაქვისა, მაქახლისა კვიტაძე — წულუკი-

ძეები სულიერიან ბეგ და ალი ბეგი. ამათაც უქეზებიათ. მესამე შიზეზი ახალ დროის გადასახადის ვერ ატანა და მეოთხეც მეტი მეტი ფანატიკობით აღსრულება ისლამისაო. შემდეგ მოჰყავს ამ პირს ეს ამბავი:

მაჭახლური ქალების ამბავი. მოთავსებული ამავე გა-
ხეთში მაჭახლიდამ.

მთელის მაჭახლის ქალების სურვილი ის არის ეხლა, რომ ქრმებს ხელი შეუშალონ წასვლაზედ. დიდი მოძრაობაა ამასობაში, იყრებიან მეზობლები ერთმანერთში და თათბირობენ. გამოვა ერთი ქალი ჩადრ დახურული უქნევს ხელს მეორეს, მეორე მესამეს და ესევე სხვანი. ლაპარაკობენ მასზედ თუ როგორ მოახერხონ რომ თავიანთ ქრმები არ გაუშვან ოსმალეთში გადასვლაზედ. ქალები პირდაპირ აცხადებენ უარს, თუ ჩემი ქმარი არ დაიშლის წასვლას, მე რე მე არ დაფუღები, თუ ძალით ითხოვა ჩემი წაყვანა მე მაშინათვე მთავრობას მივმართავ და დახმარებას ვითხოვო. არ გავყვებიო, თუ ძალა იხმარა და მაშინ ქოროცში დავიხრჩობ თავსაო. ასე მაგრა მდგარან მაჭახლის ქალები გარდასახლებაზედ, მაგრამ გავიდა მცირე დრო და მოლების და ხოჯების წყალობათ კაცებმა დასძლიეს ქალებს და მთელი მაჭახელი გარდასახლდა ოსმალეთში და მით დაიღუპა ყოველივე საყოველთაოდ.

ამავე დროს, არტაანიდამ (არდაგანი) ოთხი ქართველთ მოწინავე პირნი ჩამოვიდნენ თფილისში და მთავარ მართებელს სთხოვდნენ: რადგანაც გავლილ ომისაგან დაზიანებულნი ვართო, ამიტომ რამდონიმე წელს ხარჯს ნუ გადაგვახდევინებთო. საუბედუროდ იქაური ჩინოვნიკებიც ვერ ექცევიან ამათ კარგად. თუ არ გინდათ, მაშინ წადით აქედამ, ეს ადგილი ჩვენ გვინდაო. ამით იგინი სტეხდნენ დიდს ბოროტებას და ხალხის დაღუპვის გარდასახლებასაო. ამითი სარგებლობდნენ მოლები და აქა იქ სოფლებში დაძვრებიან და ხალხს ურჩევენ წასვლა-საო, შემნიშნავი შიშობს, ვაი თუ არ დააკმაყოფილონ და

მის მერე „დიდად სამწუხარო იქნება, თუ ჩვენი ხალხის საუკეთესო, ცოცხალი და მოძრავი შვილნი, როგორც არიან აჭარელები, შავშელები და სხვანი, იძულებული შეიქმნენ რომ აქედამ გადასახლდნენ.

ქართველ მაჰმადიანებს ერთის მხრით ის გარემოებაც აშინებდა წამქეზებელთა სიტყვით, რომ 1878 წ. რუს-ოსმალთს მორიგების ბერლინის კონგრესის 7 მუხლი შეეხება. ოსმალოს იმ ადგილების მცხოვრებთ, რომელთაც იგი რუსეთს დაუთმობდა, ამ დათმობილ ადგილების მცხოვრებთ სამი წელი აქვდათ ვადა, რომ ამ წლის განმავლობაში გაჰყიდონ ყოველივე მოძრავი თუ უძრავი და მის მერე გარდასახლდნენ. თუ ამ ხნის განმავლობაში ეს ვერ მოახერხეს და აქ დარჩნენ, მაშინ ისინი აქაურ მცხოვრებლებად ჩაითვლებიანო. ესე იგი რუსეთის, ეს გარემოებაც დიდათ აშინებდა ქართველ მაჰმადიანებს, ფიქრობდნენ, რომ ვაი თუ სამი წელი გავიდეს, მერე აქედამ აღარ გაგვიშონ გადასახლებლად და აქ დავილუბოთო, ამას რასაკვირველია მოლოები და ხოჯებიც აზვიადებდნენ და ათას ნაირი ჭორებით რთავდნენ.

აჭარელების არეულობის დადინჯების შემდეგ, აჭარილამ რამდენმე კაცი ეწვია ბათუმის გუბერნატორს და აუწყეს, თქვენ ხარჯი შეგვისუმბუქეთ, შეგვაძლებინეთ, რომ ცხოვრება მოვაწყოთ და მაშინ გადასახლებაზედ არავინ რას იფიქრებსო. ისიც კი სთქვეს, რომ აჭარელები მშვიდნი და წყნარნი არიან, მათ ვერავინ ააღელვებს და ვერც ოსმან ფაშა ტრაპიზონისა, თუ თქვენ ხალხს შეაძლებინებთ თავის მიწაზე დარჩენას და ცხოვრებასო. უფროსმა პირობა მისცა, ყველაფერს აგისრულებთო 1879 წ. გაზეთ „კავკაზს“ მოსვლია ცნობა, რომლითაც სჩანს შემდეგი: აჭარის სამს ხაწილშა ზემო და ქვემო აჭარაში და მაჭახელში დაახლოებით ექვს ათას კომლამდე ითვლება, ზემო აჭარილამ არც ერთი კომლი არ გადასახლებულა; მხოლოდ ორმა მოსახლემ გამოაცხადა სურვილი გადასახლების. ქვედა აჭარილამ და მაჭახელილამ რვა ას კომლმა გამოაცხადა გადასახლების

სურვილი და ზოგიერთები კიდევ წავიდნენ, მაგრამ ამ რიცხვიდან უკანვე დაბრუნდნენ, ამ გარდასახლების მიზეზი რისმან ფაშა თავდგირიძეს — მაგრამ ამ უკანასკნელ დროს, გარდასახლებამ იკლო“ და სხვანი.

ეს ცნობები მოცემულია იმ დროის ბათუმის უფროსის სტეფანოვისაგან, ვინც ქართველ მაჰმადიანებს ოსმალეთში ცოცხით ელაღებოდა და ვინც ამით კარ სიმდიდრეც შეიძინა, ვიტყვით, რომ ზემოდ დასახელებულ ქვედა აჭარის და მაჭახელის 6000 სიცრუე არის და ამის მაგიერ ჩვენ უნდა მივიღოთ სამჯერ იმდენიც კი, რაგანაც მარტოდ მაჭახალიდამ ოსმალეთში წავიდა 30,000 სული ორივე სქესის. ამის ცნობა იმ დროს ჩვენს მთავრობას სისწორით არ შეეძლოთ მოეცად. 120 №—ს „დრებაში“ მოყვანლია შემდეგი ცნობა:

„ამბობენ რომ თითქმის მომეტებული ნაწილი ახალ შემოერთებულ ქართველ მაჰმადიანების გარდასახლებას აპირობენო. ამ უკანასკნელ დროს უკვე დაიწყეს გარდასახლებაცა. ამბობენ, რომ ჯერ გადასახლებულნი სახლდებიან ტრაპიზონში და იქიდან ორს ან ხუთს მოსახლეს სხვა და სხვა სოფლებში სტუმარსავე აძლევენო. ერთად საცხოვრებელი არაფერი აღგილი მიუციათ ჯერაო, ეს მითაა უფრო სამწუხარო, რომ რამდენიმე წლის განმავლობაში, როგორც ერთია სარწმუნოება, მაშინ ერთიან გვაროვნობა და დედა ენაც დაავიწყდებათ და ჩვენი მოძმე ქართველები გახდებიან ერთ დროს მაჰმადის შტაკიცე ანგელოზებად. მოგეხსენებათ რომ, როდესაც ხალხს ამნაირი უძლური ბედი მიადგება, რომ იძულებული შეიქნება თავის სამშობლო მიატოვოს და გარდაიხვეწოს უცხო ქვეყანაში, მაშინ სხვაა, როცა ერთი მუჟა ხალხის კავშირი არ იქნება ერთმანეთისაგან, მაშინ იმათ ახსოვსთ, რომ ერთ დროს ისინი ეკუთვნოდნენ ერთ გვაროვნობას და იმდენად მაშინ ფანატიზმი ვერ იმოქმედებს, რომ გვაროვნობის გახსენება საზიზღრად მიაჩნდეთ.

საუბედუროდ, მოსპობილნი ბევრნაირ საშუალებასა ჩვენ

დაგვრჩენია რამდენიმელა შესაძლებელი საშუალება, რომლითაც დარჩენილებს შემდეგისათვის არ ვაფიქრებინებთ მაინც გადასახლებას და როდესაც გადასახლებულნიც დაინახავენ, რომ იმათ უთაური თათრის ხელში ჩერქეზების დღე დაადგებათ, მაშინ დაუჯერებელი არაფერი იქნება რომ იმ გადასახლებულებმა კიდევ პირი თავიანთ სამშობლოსაკენ მოიქციონ. ამ საშუალების უპირველესი გახლავსთ, რომ მთავრობამ ინებოს რამდენიმე ხნით გადასახადის პატივება“ . და სხვანი,

ამ წერილის შემდეგიც საინტერესოა, ხოლო იგი გარდასახლების უმთავრეს მიზეზს არ ეხება და ამიტომ იგი აქ არც მოგვყავს. იმავე დროს, 141 №-ში დაიბეჭდა წერილი მაქახლის უფროსის თ. დ. წ. ეს წ. ძმა გახლდათ ჩვენის მგოსნის აკაკის და მასთანვე თაღლითი კაცი, ძმის არა მსგავსი, სამხედრო პირი და დიდი გაიძვერა-გაქლესილი, ნაპრისტავ-ნადიამბეგი, რომელმაც თავის მოქმედებით მაქახელი შააწუხა და ამიტომ რასაც აქ მოვიყვანთ, ეს სულ თაღლითი გახლავსთ და აშენებული მასზედ, რომ ქართველ მაჰმადიანებს აჭარაში არაფერი უჭირსთ და რომ ისინი კარგს მდგომარეობაში არიან, ნამეტურ მაქახელნი, სადაც თვით ეს უფროსი სცხოვრობდა. სხვათა შორის ზემო ხსენებულ თ. დ. ნ. საყვედურს აძლევს სხვა და სხვა ცნობების დამწერთ მასზედ, რომ იგინი მთლად სტყუიან, რომელნიც სწერენ და ამბობენ რომ მთელს აჭარიდამ 60 ათასი კომლი გადასახლდაო, მთელს ბათუმის გუბერნიაში 40 ათასი კომლიც არ სცხოვრობს და 60 ათასი საიდამ გაჩნდაო. აი თვით ამ ბატონის ცნობაც.

„აჭარის მაზრა გაიყოფა ორად, ზემო აჭარა და ქვემო აჭარა და იმავე მაზრაში შედის მაქახელი. აჭარა კი არა, მთელ ბათუმის გუბერნიაში არ არის 40,000 მოსახლე მეტი და აჭარის მაზრიდამ 60,000 კომლი ესახლებაო! თუ ნაჩაღნიკები დანაშაულნი არიან გადასახლებაში რაღათ მოდიან უკანვე ჩუმად. ყველა ჩოხიანი და სერთუკიანი მათი ბატონიაო. ვინც

გადაესახლა და ესახლებიან მგონი რომ მათი ნაჩაღნაკები არც ჩოხიანი იყოს და არც სერთუკიანი, არამედ მოკლე ოსმალურ ტანისამოსიანი“.

ამ წერილის დამწერი ამბობს, რომ ვინც გადასახლდნენ, იმათი უფროსები სულ ქართველ მაჰმადიანები არიანო. ასე რომ იმათი უფროსების ბრალია და არა ჩვენიო. ამაში სცდება დიდათ და კარგად ვიცით, რომ იგი უჯეროდ იცავს თავის პიროვნებას და აშავებს ქართველ მაჰმადიანთ ისეთ უფროსებს, რომელთაც არამც თუ გარდასახლებისთვის წაქეზება, არამედ სასტიკად აფრთხილებდნენ მათ, რომ ბიჭო, ნუ მიხვალთ, ნუ იყრებით, თორემ დაიღუპებითო ასეთი გახლდათ აჭარის უფროსი ტუპამ ბეგი შარუშიძე და მარადიდ-გონიოსი ახმედ ეფენდი ხალვაში, თ, დ. ნ. სტყუის და თავის ტყუილებს რომ ჰფარავს ეს სჩანს მის შედეგ ცნობებიდანაც.

„ზემო აჭარის ნაჩაღნიკათ არის ნიკო მეფისოვი, ქვემო აჭარაში აღგილობრივ ბეგი ტუფან ბეგი და მაჭახელში თქვენი მორჩილი მონა. გადაესახლა უმრავლესობა ქვემო აჭარიდამ და რამდენიმე პირი აპირებს წასვლას ზემო აჭარიდამ“. ესე იგი წასულან იმ აჭარიდამ ქართველ მაჰმადიანები სადაც ტუპამ ბეგი ყოფილა გამგედ—ქართველ მაჰმადიანის შემდეგ ამბობს კვალად—„მაჭახლიდამ გადაესახლა ერთი კომლი, ისიც იმისათვის, რომ სული ბეგი კვირიტაძე-წულუკიძე დეპუტატად იყო გაგზავნილი თფილისში, და ხალხში დიდი ხმა დაუფარდა, რუსები ბატონობას აძლევენო, სული ბეგი გულ დაწყვეტილი იყო—რისთვის არა რა მომცესო და ხალხი უჯეროდა ყოველ მის სიტყვას: რუსის ყირალი უნახავსო და დაუჯერედ სიტყვა“ აქაც გარდასახლების ბრალი მაჭახლის ბეგს კვირიტაძე-წულუკიძეს ედება, ამის სიტყვა სჯეროდა ხალხს თურმე და მიტომ გადასახლდნენ. თვით კი ეს უფროსი და მის ამხანაგები კი ქართველ მაჰმადიანთ ერთგულები ყოფილან. შემდეგ მოჰყავს: „აჭარის აღმართიდამ სამოც კომლმა აიღო ბილეთი და ყველა დაბრუნდა ბათუმიდამ გარდა ათი

კომლისა. სოფ. ქვაბის თავიდან ერთმა მუფთმა წაიყვანა თუ-
თხმეტი კომლი. სხვა და სხვა სოფლებიდან თითო ოროლ-
კომლი, სულ ოცდა ხუთი კომლამდე. ეს გახლავსთ სულ, მა-
ქახელის მაზრიდან ოთხმოცდა ათი კომლი წავიდა. ეხლა ამა-
თაც სანანებლად აქვთ წასვლა და აღარავინ მიდის და ან რა
მიზეზებით წავიდნენ, ყველას დაწვრილებით გაცნობებთ. მი-
ზეზი ის იყო, რომ არ ვიწერებოდი იმ არეულობაზედ სანამ მოძ-
რაობა დაიწყობოდა წასვლისა, დღეს ღვთის წყალობით აზრი
შეიცვალეს, შემდეგში მაინც გამოჩნდება — ვინ არის დამნაშავე“

ღიას ყოველივე გამოჩნდა შემდეგ. პირველი: ჩვენი მთა-
ვრობის მოხელენი აწუხებდნენ და უტატანებდნენ საბრალო
ქართველ მაჰმადიანებს, უყვიროდნენ წადით, დაიკარგეთო.
ამით სარგებლობდნენ ფანატიკი ხოჯები, მოღვები, და ესენი
უქადაგებდნენ გარდასახლებას და უკანასკნელ იქამდის
მივიდა საქმე, რომ მთელი მაქახელი აიყარა და წავიდა ოს-
მალეთში და არა ოთხმოცდა ათი კომლი, როგორც ამბობს
ზემოხსენებული მოხელე. ეს რომ ასე მოხდა და მაქახლიდან
წავიდა დიდი ძალი ხალხი ამას ამტკიცებს მაქახლის სოფ-
ლებში მრავალ ალაგას აქა იქ დაშთენილი ნასახლარები. უფრო
უკეთესად ეს ამბები ხალხმა იცის, თვით ისინი. ლაპარაკობენ
მასზედ თუ რამოდოლა ქართველობა წავიდა ოსმალში. ამავე
წლის 14⁵ №-ში გაზ. „დროებისა“ იძლევა შემდეგ ცნობებს,
ეს რასაკვირველია გამოკრებილია ოფილიალურ გაზეთ „კავ-
კაზიდან“.

„აქარელების გადასახლების ცნობაზედ გაზ. „კავკაზის“
უკანასკნელ ნომერში დაბეჭდილია ოფიციალური შენიშვნა
იქაურის მაზრის უფროსისაგან: ამ უკანასკნელ დროს შეკ-
რებილის ცნობებიდან სჩანს, რომ აქარის მაზრაში ე. ი. ზე-
მო და ქვემო აქარაში და მაქახელაში ითვლება სულ 5458
კომლი. კამელარული აღწერა ჯერ აქ არ მომხდარა და ამ
სამი წლის განმავლობაში, ვგონებ არც მოხდება.

ამ რიცხვში ოსმალეთში გადასახლება ისრუვეს ზემო აქა-

რიდამ 16 კომლმა და ქვემო აჭარიდამ 1115 კომლმა, ამათში 889 კომლმა მიიღო გადასახლების მოწმობა! დანარჩენი 216 კომლმა არ ისარგებლა იმათთვის დამზადებულ ბილეთებით. არავინ არ გამოცხადდა ბილეთების მისაღებად. მაქახლიდამ 279 კომლმა მიიღო მოწმობა, მაგრამ იმათში მხოლოდ 90 კომლი გადასახლდა, დანარჩენი 189 კომლი აღარ მიდიან.

ამასთანავე საჭიროა შევნიშოთ, რომ ხშირად ერთი ოჯახიდან, ორი და სამი კაცი მიდიან ბილეთების მისაღებად, რადგან ამნაირად იმედი აქვსთ, რომ ოსმალოს ბილეთების დაგვარად უფრო მომეტებულ სამოსახლო ადგილს მიიღებენ; მაშასადამე გადასახლებულების რიცხვი ნაკლები უნდა იყოს. ზოგი ერთი დაბრუნებულები ამბობენ, რომ გადასახლებული ხალხი დიდს გაჭირებაში არიანო. ოსმალოს მთავრობა იმათ არავითარ მიწას და შემწეობას არ აძლევსო და ამის გამო ბევრი უკან მოვა ისევანო. მიზეზი ამ ხალხის გადასახლებისა იყო ქვემო აჭარელ სოფელ ქედის მცხოვრებთ ოსმან თაშა თვადგირიძე. რალაც დიდი ადმინისტრაციული თანამდებობა აქვს ტრაპიზონისკენ, ამის მომხრეები უქადაგებდნენ და აგონებდნენ ხალხს, რომ რუსები იმათ სალდათად გაიყვანენ, რომ ცოლების დამალვა რუსების კანონით აღარ შეიძლება, რომ ძალად მოაქრისტიანებენო ამათ და სხ. მაგრამ ახლა ხალხი ცოტ-ცოტათი ხედავს, რომ ეს მქადაგებლები ატყუებენ მათ და ამის გამო აღარ მიდიან, სოფლის მუშაობას ჰკიდებენ ხელს“.

თუმცა ასე ტკილად ბრძანებს ბათუმის უფროსი, რომ აღარავინ მიდისო, ვინც წავიდნენ ისინიც უკან მოდიანო, მაგრამ საქმე ასე არ გახლავსო, შემდეგ უფრო ბევრი წავიდა და იგინი ერთის მხრით მქადაგებელ მოღლებს და ხოჯებს. ნებასაც კი აძლევდნენ რომ ამათ ექადაგნათ მათში გადასახლების სასარგებლოდ, ესენი ქადაგებდნენ კიდევ და შეშინებულ ხალხს ჩვენის მოხელეების წყალობით ცხვრის თარასავებ მიერეკებოდნენ უცხო ადგილებს. ამათივე წყალობა გახლდათ

და ამავე დროს ყარსის მხრიდანაც დაიძრა ქართველ მაჰმადიანები და წავიდა ოსმალეთის ადგილებში, ამის შესახებ იმ დროის ერთს რუსულ გაზეთ „რუსკი პრავდაში“ დაიბეჭდა წერილი ყარსიდან მოწერილი, სადაც დამწერი ერთ ალაფას ასე ლაპარაკობს,

ყარსის ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლების გამო

„უეჭველია, რომ ამ ჩვენ ახლად შეძენილ მახრებიდამ ადგილობრივ მცხოვრებლები—მაჰმადიანები მიდიან ოსმალეთში, მიდიან თითო ოროლა კი არა, არამედ რამდენიმე ასი და ათასი ოჯახობით ერთად. რა არის ამის მიზეზი? ახალი მთავრობის დამკვიდრებით ამათი ცხოვრება ძირიანად შეიცვალა, მაგრამ გადასახლება ამით არ აიხსნება, აქაურ მაჰმადიანები მშვიდობიანი, მიწის მომუშავეა და შრომის მოყვარე ხალხია. ერთმა რუსის აფიცერმა რომელმაც კარგად იცის ამ ხალხის ხასიათი მითხრა:

„ძალიან სამწუხაროა, რომ ეს ხალხი მიდის აქედამ. ამათანა ხალხი ძნელად მოიპოვება; თუ კი მთავრობა წესიერად და კაცურად მოეპყრობა მათ, რაც უნდათ იმას გააკეთებინეს. ერთმა განათლებულმა მაჰმადიანმაც თითქმის ესევე მითხრა და მასთანვე დაუმატა: რომ აქაური მაჰმადიანები კმაყოფილი არიან რუსის მთავრობისაო. თუმცა არიან ისეთი ჩინოვნიკებიც რომელთაც თითქმის უხარიანთ ამ ხალხის წასვლაო, მაგრამ მე ვიცი რომ თვით მთავრობას კი ეს არა სურს ასეც. მაშ რა არის მიზეზი გარდასახლებისა? რისგან არის რომ საუკუნოებით თავის მამულს და მიწა-წყალს მიჩვეული ხალხი ეთხოვება ამ ქვეყანას, ჰკოცნის თავის სახლის კედლებს, თვითვე ხეს თავის ბაღისას და ისე ტირილით გულ-მოკლული სტოვებს ყველა ამას?

ჩემის აზრით, გადასახლების მიზეზები ეხლანდელ გარემოებათა არ უნდა მიეწეროს, არამედ ისტორიულად ამ მაჰ-

მადიანთა გულში ჩანერგილ რწმუნებას, რომ „გიაურები“ ამათი მტრები არიან, რომ რუსები დღეს თუ არა, ხვალ დაუწყებენ მათ წვალებასა და შევიწროებასა და სხვ. განსაკუთრებით აშინებენ ამათ იმით, რომ ჩვენი მთავრობა იმათ სალდათი გამოიყვანს, რომ შინაურული ცოლქმრული ამათი აღათი მოისპობა და სხ. ეშინიათ კიდევ სომხების შურის ძიებისა და დევნისა. ერთის სიტყვით, ეშინიანთ მომავალის ცხოვრების და არა ეხლანდელის პირობების.

რალა თქმა უნდა რუსეთისათვის ერთი ორად უფრო სასარგებლო იქნება, რომ ისევ ეს მკვიდრი ხალხი დარჩეს აქ. მოსული ხალხი, განსაკუთრებით სომხები, გაასწორებენ ქვეყანას, გამოსწოვენ ყველაფერს დარჩენილებს უკანასკნელ წვენს და წავლენ; და როცა წავლენ დარწმუნებული იყავით, აქაურ დედა მიწას და ხეებს ტირილით არ გამოეთხოვებიან და არ აკოცებენ. რა გვეშველება ამ შემთხვევაში? რასაკვირველია, ძალდტანებით გაჩერება ხალხისა, რომელსაც გადასახლება სურს, არ შეიძლება, მაგრამ საჭიროა, რომ ჩვენ გავავრცელოთ ამ ხალხში ნამდვილი ცოდნა იმის—თუ რა განზრახვა აქვს ჩვენს მთავრობას, თუ რა კანონებია ჩვენი კანონები, რომ იმათ სარწმუნოებისა და არც მონურ ცხოვრების არავითარი შევიწროება და დევნა არ მოელოს და სხ. ამ გვარის საშუალებით შეიძლება ბევრის შეკავება.

თუმცა ზოგიერთი კეთილი პირნი ასე სჯიდნენ და სწერდნენ სხვა და სხვა ცნობებს, მაგრამ მაინც მით ვერავითარი მალამო ვერსაიღამ რა მოეფლინა და მთელს ყარსის მაზრიდამ რამდენიმე ხნის განმავლობაში აიყარა აუარებელი ხალხი და წავიდა ოსმალეთის სხვა და სხვა ადგილებში. ამ გადასახლებას მეტად მწარე ისტორია აქვს. ხალხი თურმე თავის სახლის კედლებს და ქვებს ჰკოცნიდა, ისევე ბალის ხეებს და ისე ცხარე ცრემლ მდენ მტირალი ეთხოვებოდა. ყარსის მაზრა ძველადგანვე ქართველების საკუთრება იყო. აქ სულ ქართველი ტომის ერთი ესახლა, ეს ხალხი ოსმალმა ისლამს დაუკავშირა

XVIII საუკუნის განმავლობაში და რამდენიმე ხნის შემდეგ იქ ისე მძლავრად ამოქმედდა თავისი ძალა, რომ ქართველმა სადღეისოდ დაკარგა თავის გვაროვნობა, ქართული ენა და თავისი ქვეყნის ისტორიის ცოდნა, მთელს ყარსის მაზრის ქართველთ მხოლოდ ისღა იცოდნენ ოდნავ, რომ მათი კუთხე გურჯისტანია და ოდესმე ისინიც ქართველები ყოფილან. ამათ ამის სამოწმებლად და მაგალითად ხდებიან ყარსის გუბერნიაში დაშთენილ ქართველთ დროების ძველი ნაშთები, ტაძრები, ხიდები, კოშკები და ბევრიც სხვა და სხვა რამ ქართული სახელ წოდებანი, მაგალითებო სოფლის ქართული სახელები, მთების, ველების და სხვანი, რომელთაც სადღეისოდ ზოგს შერჩა თავის საკუთარი ქართული სახელი და ზოგს კი შეეცვალა ოსმალურზედ.

ასე დაემხო და მოისპო ყარსის მხარეში ქართველთა ხმა და მოგონება და ყოველივე გაოსმალდა—გადაგვარდა. სამწუხაროდ ამ უკანასკნელ დროს, თავიანთ დაკარგულ საქართველოში, აღარც გადაგვარებულ და დაკარგულ ქართველ მაჰმადიანები დაშთენ და უღმობელის ბედისაგან დასჯილნი შორს, უცხო ადგილებში გარდისხვეწნენ. ასე და ამ გვარად გაწყალდა და განახევრდა მთელი ეს ძველის ძველი ძირეული კუთხე საქართველოს მიწა-წყლისა. მთელს ამ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებს ძალიან ბევრი ამბები ახსოვდათ ზეპირად თამარ მეფის შესახებ, იგინი ოსმალურის ენით მრავალ ცნობებს ლაპარაკობდნენ და ამ ქალს თავიანთ მეფედ აღიარებდნენ. ასე დასრულდა ქართველ ტომის და კვალის საქმე ყარსის მიდამოებში და ასე მოისპო საქართველოს ნასახი და ქართველთ ხსენება აქ.

ჩვენი მოხელეების ცნობა აჭარის მცხოვრებთა შესახებ რომ სუსტია, ამას აჩენს შემდეგი გარემოებაც: იმ დროის რუსის გაზეთ „გოლოსში“ გამოანგარიშებით დაბეჭდილი იყო ცნობა აჭარიდამ გადასახლებულთ შესახებ, სადაც მოყვანილია 3000 თუ 5000 ოჯახის აჭარლების სათათრეთში გადასახლება.

ეს რიცხვი გაზეთს გამოუანგარიშებია და 3000-იდან 5000 ზედ მისულა. ამის გამო გაზეთი სწერს ასე:

„ამათვის ჩინოვნიკები და ადმინისტრაციაც კი არ არის ზაქირო, აქ უნდა იყვეს დამრიგებელი კაცი, და ხელმძღვანელი ხალხისა. როგორც ყველა მთის ხალხი, ესენი ერთსა და იმავე ღროს ძალიან ღმობიერნი და მშვიდობიანად არიან და ძალიან ფიცხნიც. ეს წარმოსდგება გარემოებათაგან და იმ ხალხისაგან, რომელიც იმას გარს არტყია, თუ რომ შეგვიძლიან რიგიანად მოექცეთ იმათ თუ, დაიმსახურებთ იმათ რწმუნებას, ისინი იქმნებიან კრავზე უმშვიდესნი და თავ-მდაბალნი. ამ ღროს ისინი თქვენ ხელთ იქმნებიან, რაც გნებავთ აასრულებინეთ, ისინი თქვენი გამგონი და მიმყოფნი იქნებიან! მაგრამ თუ შეამცნიეს თქვენში რამე მრუდე მიმართულება, თუ ვერ გიცნეს ძმურად, თუ გაიგეს, რომ იმათ უყურებთ, როგორც ქვეშევრდომებს, — ნურაფერს კეთილს იმათგან ნულარ მოვლით!.. თუ იგრძნეს თქვენი ძალა და თავიან სისუსტე, ეცდებიან გაგშორდნენ და აი ამისათვის არის რომ ისინი მიდიან.

არ უნდა დავიფიწყოთ, რომ ისინი რამდენიმე საუკუნე სცხოვრობდნენ დამოუკიდებლად, თავისუფლად. უნდა სახეში ვიქონიოთ, რომ იმათ არ ესმისთ არც თქვენი კანონები, არც თქვენი ხასიათები და არც მოთხოვნილებანი! აუხსენით ყველაფერი ესა, აჩვენეთ, დაარიგეთ, რომ ეს ასეა, ის ისეა; ეს შეუძლოა, ის არ არის შესაძლო, კანონის წინააღმდეგია, — ერთი სიტყვით, მოექცეთ ტკბილად, ასწავლედ, გააგებინეთ ყველაფერი და დარწმუნებული იყავით, რომ ისინი გაიგებენ ბქვენსას, გერწმუნებიან, როგორც კეთილის მყოფელს, როგორც ძმებს და მასწავლებლებს“ და სხვანი.

დამწერი მოუთხრობს საშუალებას, რომ მხოლოდ კარგის, ძმურის დარიგებით და პატივისცემით შეგვეძლება მათი დაკავება და მოვლაო, თორემ ჩვენ გაცის ვუყვირით, თათრები ხართ, წადით აქედამ, აქ ჩვენ ვიცით ვისაც დავასახლე-

ბთო. ამაებს იხვევენ მათი წამქეზებლებიც ხელზედ, უქაღა-
გებენ ამ ხალხს და აბრეყებენ თავიანთ თავის დასაღუბად.
ამას რალა ფიქრი უნდა რომ ეს ჭეშმარიტი ცნობა არის და
კარგი შეხედულება. ჩვენ ბევრ ნაირს დარიგებას და თათ-
ბირებს ვწერდით და ვსთხზავდით და ბოროტ პირთამოხებით
კი ქართველ მაჰმადიანთ გარდასახლება კი მაინც ჩუმად თუ
აშკარად სწარმოებდა, მტერთ უსრულდებოდათ გულის წა-
დილი და საქართველოს მიწიდან ქართველთ ტომის ძენი აქეთ
იქით ნელ-ნელა იფანტებოდნენ, თავიანთ სამშობლოს ელუ-
პებოდნენ, ილუპებოდნენ თვით თავიანთ ოჯახისათვისაც, ბევრს
დაღუპულს გული ეერ ემორჩილებოდა, იგი შორს არ მიდი-
ოდა და სცდილობდა რუსეთის დაპყრობილ საქართველოს
მახლობლად ოსმალეთის სამფლობელო მიწაზედ დამყარებუ-
ლიყოს. ამის მაგალითია შემდეგი ცნობა, რომელიც ტრაპი-
ზონში მყოფ ქართველთაგან არის მოთხრობილი და დაბეჭდი-
ლი, აი ცნობა.

როგორც გვესმის, ახალ შემოერთებელ საქართველოს ნა-
წილებიდან ოსმალეთში გადასახლებულნი ტრაპიზონის ახლო
დაბინავებულან შემდეგ ადგილებში: ტრაპიზონსა და ხოტას
შუა: 1, იომურას, ტრაპიზონიდან აქედ პარახოტის ორი საა-
თის სავალზედ. 2, სურმენეს, რვა საათის სავალზედ პარახო-
ტით, 3, ოფს, თექვსმეტი საათის სავალზედ ტრაპიზონიდან
ხმელეთით, 4, ირიზეს, 20 საათის სავალზედ ხმელეთით. 5,
ათინას, 20 საათის სავალზედ ხმელეთით 6, არხავეს და 7,
ამათ ახლო-მახლო.

როგორც ამბობენ ამ შვიდ ადგილას და მის ახლომახლო
სოფლებში სულ 5000 მოსახლეა. უმეტესნი ქართველე-
ბი არიან, ამათგან ნამეტანი სახლობენ სურმენს, ირიზეს და
ათინას. დანარჩენ ადგილებში ნაკლებად ეს სულ, რაც მოვი-
ხსენებდ ხსენებულ ადგილებს სახლობენ და რიცხვით, კომლზედ
რომ ხუთი სული ვიანგარიშოდ, 25,000 სული მეტია, ტრაპი-
ზონს იქით უნიემდის დასახლებულან შემდეგ ადგილებში და

მის ახლო მახლო: 1, თირიპოლის, სამი საათის სავალი პარახოტით. 800 სული. 2, კირსენს, რვა საათის სავალი ტრაპიზონს იქით, 500 სული. 3, ორდუსს, ათი საათის სავალი ტრაპიზონს იქით და 4, უნიეს, 13 საათის სავალი. ორდუსს და უნიეს ყველაზედ მომეტებულად დასახლებულან, მეტადრე უნიეს, 4,000 სული. ამ ოთხსავე ადგილას აჭარელები და მაჭახლები არიან. მხოლოდ უნიეს არიან ცოტა ქობულეთელები. ამგვარად ტრაპიზონს იქით სულ 50,000 სული იქმნება. სამწუხაროდ უფრო ცუდი დღე ადგება მომეტებულ მოსახლეებს, რომელნიც უნიეს დასახლდნენ, ეხლა, უნიედამ ორი დღის სავალზედ უნდა გადასახლონ ნოქსარს სულ გადასახლებულთ რიცხვი თუ დერვიშ ფაშისაგან ძალით გაყვანილების და თუ ნება ყოფლობით წასულთ 7,800 მოსახლე არის. რაც ტრაპიზონის ახლო მახლოა.

„ამას გარდა ჯანეთში და ტრაპიზონის გარშემო გაფანტულნი არიან, უსახლობისა, ნაკლებულობისა და ჰაერის დაცდისაგან დიდს სიღარიბეში და ავადმყოფობაში არიან. ბევრს ყმაწვილები და დედაკაცობა დახოცვიათ. საზოგადოთ ძალიან მწუხარებაში არიანო და ამბობენ ნანობენ გაოდასახლებასო. ოსმალოს მთავრობას ვერაფერი შემწეობა ვერ მიუცია და ტრაპიზონის ფაშას საყვედური მისვლია, ამბობენ ზოგს უკან დაბრუნება უნდაო. მაგრამ გასვლისას ბევრს, თავისის თუ სხვის შეცდომებით, ისეთი ბილეთები აუღიათ, რომ დაუბრუნებულად გავდივართო. ამ გარემოების გამოდ რუსისის მთავრობისა ეშინიანთ და დარჩენილან საცოდავად. როგორც ვიცით ბერლინის მორიგების ძალით, კიდევ ორ წელს აქვსთ ვადა, რომ უკან დაბრუნდნენ, თუნდ რომ დაუბრუნებულნი ბილეთიც აქვნდესთ აღებული. როგორც გვესმის, ჩვენში კიდევ გამოსულან და მთავრობას ნება მიუცია ძველ ბინაზედ დასახლებისა. სასურველია, რომ ჩვენმა მართველობამ განკარგულება მოახდინოს ხალხის საცნობლად. ძველს ბინაზედ დაბრუნებას კარგი ზედ მოქმედება ექნება: ხალხი დამშვიდდება, დაწყნარდება.

დება და ოსმალოს მოხელეების ტყუებას დაინახავს, მიწა-წყალს მოეკიდება და მშვიდობიანად ცხოვრებას და მამულის შენახვებას მიეცემა“.

თუმცა ჩვენ ასე ვფიქრობდით და ვიმედოვნებდით. ქართველ მაჰმადიანთ უკან დაბრუნებაზედ, მაგრამ საქმე ასე არ აღმოჩნდა. სწორედ ამ წერილის დაწერის დროს, ზემოდ მოხსენებულ ადგილებში, ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი ათას კომლოდით გადავიდა, ზოგი წინეთ მისულებს დაუკავშირდა და მათთან დასახლდა, ზოგიც ვინ იცის საით წავიდნენ, სად მოისპნენ უბედურად სილატაკის და ჰავის წყალობით. ხსენებული ადგილების ზოგი ჩვენ ზემოდ ავსუსხეთ და ამიტომ მათ აქ აღარ გავიმეორებთ. გადასახლებულთათვის ასეთი წესი აქვდათ: პირველ გადასახლება იყო 1877 წ. მეორე გადასახლებულნი პირველად თავიანთ ნაცნობებთან დასახლდებოდნენ და აქედამ ეძებდნენ ადგილებს, მეორე: მესამე გადასახლებულთა რიცხვი მეორე გადასახლებულებთან ისადგურებდნენ და აქედამ ეძებდნენ ბინას, მეოთხე გადასახლებულთ მესამესთან ისადგურებდნენ და ასევეც სხვანი, ოსმალოს ტომის ხალხთან კი ამათ არ უხერხდებოდათ ცხოვრება. ასე მიაშვეს ოსმალოდამ დაბრუნებულ აქარელებმა 1894 წ.

გარდასახლებულთ ბედს და გარემოებას მეტად დიდს ყურადღებას აქცევდა იმ დროის ერთად ერთი ქართული გაზეთი „დროება“ და დიდათ ამაგდარი სერგეი მესხიც ერთობ ხშირად სწერდა აქარელთ გადასახლებულების შესახებ. სერგეი მესხს ამით დიდი სამსახური მიუძღვის. ომის დროს ქობულეთში იმყოფებოდა და „დროებაში“ ამბებს სწერდა. შემდეგ ომის, აქარელ დამშეულთ შეკრებილი ფულიც წაუღო დასარიგებლად მარადიდში, სადაც სამწუხაროდ აქარელებს რუსი ეგონად და ნავში მოგზაურობის დროს ქორბში დამბახაც ესროლა ერთმა აქარელმა. ტრაპიზონის ამ ამბების დროსვე გამოცხადდა ერთი ცნობა ადგილობრივ გაზეთებში ყარსის ნაწილის ფოცხოვის უფროსისაგან, რომ ფოცხოვის

ხეობის ქართველ მაჰმადიანები, რომელნიც ოსმალეთში გადასახლდნენ, ეხლა ისევ უკან დაბრუნდნენ და მე არ ვიცი რა ვქნა, მივიღო ყველა ესენი თუ არაო. ამ გარემოებამ ადგილობრივ გაზეთებში კამათი და წერა გამოიწვია. სერგეი მესხმა 189 №-ში „დრობაში“ წერილი მიუძღვნა და გაახსენა მთავრობის მოხელეებს გარდასახლებულთ უკან დაბრუნების შესახებ შემდეგი:

„ბერლინის კონგრესის ძალით, ქართველ მაჰმადიანებს ნება აქვს, რომ სამი წლის განმავლობაში ან გადასახლდნენ და სხვაგან დაშთნენ და ან შინ დაბრუნდნენ ისევე, თავიანთ შინა მამულზედ დაბინავდნენ, ამის წესი დაკანონებულია კონგრესისაგან. ოსმალეთის საქართველო კი რუსეთს შემოუერთდა 1878 წლის აგვისტოდამ, მაშასადამე, გადასახლებულთ, თუ წამასვლელთ ორი წელიწადი აქვს თითქმის ვადა და ამიტომ ადგილობრივ მოხელენი აღარ უნდა შიშობდნენ, რომ გარდასახლებულნი უკანვე მიიღონ და თავიანთ მამულებზედ დაასახლონ, რადგანაც ამის კანონი ყველასათვის ცხადი არის და აშკარა.“

ფოცხოვი თავის მიდამოებით ახალციხესთან ახლო არის და ქართველ მაჰმადიანებისაგან შესდგება. ენა კი დაკარგული აქვდათ იმ დროს, როცა იგინი შემოერთდნენ, ზოგს სოფელში კი ახსოვდათ ქართული ენა, საქართველოს ამბებს და ცნობებს ოსმალურის ენით საუბრობდნენ. ფოცხოვის და ქვაბლიანის ქართველებში ქართული ენა XVIII საუკუნის დამლევს ამოვარდა ძირიან-ფესვიანად. მაინც უნდა ითქვას, რომ ფოცხვიდამ და მის ახლო მახლო კუთხის სოფლებიდანაც დიდი ძალი ხალხი წავიდა ოსმალეთში და იქ დაიღუპნენ უჩინრად.

ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი თავის ბინაზედ საკმარისი იყო იმ დროს, როცა ამათ აყრას ამზადებდნენ, როგორც ფოცხოვის ხეობა, ისევ ქვაბლთან, ჩილდირის ხეობა, შავშეთი, იმერხევი და სხვა კუთხეები სავსე იყო ქართველებით, ზოგ ალაგას ეს ქართველ მაჰმადიანები ქართულს ენაზედ ლაპარაკ-

კობდნენ, ზოგ ალაგას კი ეს ენა უკვე დაკარგული აქვდა და რსმალურად საუბრობდნენ. წადილი გადასახლების, ანუ ფანატიკობა ორივესი ერთნაირი იყო და წარმოიდგინეთ ის გარემოებაც, რომ ისინი უფრო გულ-გრილი იყვნენ გადასახლებაზედ, რომელთაც ქართული ენა დაკარგული აქვდა. მეტისისასტიკეს ქართული ენით მოლაპარაკენი იჩენდნენ და ლაპარაკობდნენ წასვლას და მტრობას. ასეთნი იყვნენ ქობულეთელნი, მაჭახლელები, აჭარელები და სხვანი, რომელნიც ქართული ენით ლაპარაკობდნენ. შავშეთში კი სადაც ქართული ენა ქართველ მაჰმადიანებს დაკარგული აქვს, იქ ეს არ მოხდებოდა, თავის ნებით იქილამ არავინ წავიდოდა, რომ მათ წამქეზებლები არა ჰყოლოდათ, მერე აქაურნი ხალხი მკმა ხალხია, მხენელი, მთესველი და მეურნე, მაგრამ არ იქმნა, არც ესენი მოასვენეს ბოროტ ენებმა და აქეზეს თავიანთ თავის დასალუპათ წასვლისთვის—გადასახლებლად. ამაზედ აი რას მოვიყვანთ.

1878 წ. „დროების“ 20 №-ილამ: „არდანუჯის მაზრაში არავითარი ახალი მოძრაობა არა გახლავსთ რა, ხალხს კარგახანია გამოუცხადეს, რომ მოეცემად უფლება გადასახლებისა; ბევრს უხარიათ, ბევრს არა, მიდის მომავალ გაზაფხულზე, ბევრი რჩება. ართვინის მაზრაშიც საკბილო ამბავი არაფერია. ზოგი ერთი აქაური მცხოვრებლები მზად არიან გადასახლდნენ, მხოლოდ ის ცრუ იმედები, რომ ართვინი შეიძლება თათრებს დარჩეთ მათ აბრკოლებს. მეორე გაზაფხულზედ კი ამათი ქარავანიც გაუდგება გზასა ოსმალების წყალობით, მაინც ზოგი ერთ ალაგს დაცემა და წვალემა არ გაწყვეტილა ართვინის ახლო-მახლო, აგერ აჭარის გზებიც მოფენილია გადასახლებულებითა. სტოვებენ სახლ-კარს, მამულს და იმ ადგილს სადაც ისინი სიყრმით გასდილან, რომელიც იმათთვის ძვირფასია, გარბიან, ღმერთმა არ იცის სადა? აგერ ცოლი ქრმის, ძმა ძმის, შვილი მამის საფლავს დასტირის და ემშვიდობება სამუდამოთ! ქმარი ცოლ-შვილს აბარებს საიმედო კაცს. ამ შე-

მთხვევაში ვინ გამოჩნდა სიტყვით და საქით მართალი; ჩვენ, თუ თათარი. აბა ქართველებმა რითი დაანახვეს რომ აქარლები მოძმენი იყვნენ?

ამ შემთხვევაშიც ჩვენმა ახალგაზდობამ ვერ აღასრულა თავისი მოვალეობა. იმათი „ახი“ „ოსი“ ფუჭად დარჩა. განა ასე შეჰფეროდა! გაუნათლებელ თათრის მოღლებმა აჯობეს ახალგაზდა განათლებულებს. არტაანი, არდანიუჯი, ართვინი და აქარა, როგორც ვხედავთ, უნდა გავერანდნენ. რასაკვირველია, ეს ამბავი საწყენი და უსიამოვნო გახლავსთ, მაგრამ რა გაეწყობა. ახლა უნდა ვეცადოთ, რომ ეს გავერანებული ადგილები ისევ ჩვენ დავიკავოთ. სხვის ხელთ ნუ ჩავადგებთ იმერეთში, ქართლში და ჯავახეთში, სულ ბევრია უმიწა წყლო გლეხნი, ისინი მაინც გადმოვასახლოდ და დავასახლოდ აქა.

როგორც გაზეთების ხმები იყო, 1878 წლის შემოდგომაშიდამ, გადასახლების საქმე შემცირობულა. სწერდნენ რომ მთელი შემოდგომა ისე გავიდა რომ აქარიდამ აღარავინ წასულაო. ხოლო როგორც „დროების“ 260 ნომერში იყო მოყვანილი: ქართველ მაჰმადიანები ამ ზამთარში სხედანო, მაგრამ გაზაფხულზედ კი აპირებენ ზოგიერთები გადასახლებაო. მისთვის სამზადისიც აქვსთო. დიახ, ეს მართალია, და ვისაც კი თავში აქვდა თუ არ აქვდა გადასახლება, ყველა ფიქრში იყო გასული და ჭოჭმანში. შინ დარჩენილები, ანუ დამრჩენნი ფიქრობდნენ, იქ ვინ იცის რა კაი ცხოვრება ექმნებათ ამ წასულებს და ჩვენ კი აქ უნდა დავშთეთ რუსების ხელში და დავიღუპოთო. ჩვენ კარგად ვიცით, რომ თვით ასეთნიც კი, რომელთაც არ უნდოდათ წასვლა ესენიც კი ხარჯავდნენ უბრალოდ ფულს და ოსმალეთში კაცებს გზავნიდნენ ადგილების საძებნელად და საქმის გასაგებათ. ჩვენ ვეცით, რომ ამ ზამთარშიც მრავლად წავიდნენ, გადასახლდნენ ოსმალეთში და ყველა მათ მალე თითქმის დაღუპვა და ოჯახის დაქცევა მოეველინაღ. ასე გათავდა ეს მღელღვარე ზამთარი და მასთან

1878 წელიც. ამ ხნის განმავლობაში არ დადინჯებულა ქართველ მაჰმადიანის გული და დღე და ღამ მის ცდაში იყო, რომ მამა-პაპეული სამშობლო მიწა დაეტოვებინა და თავის უძლიერებით საცლა ვითომც და სულის საცხონებელს ოსმალეთში წასულიყოს.

ერთის სიტყვით, ქართველთ მაჰმადიანი თვითვე აქცევდა და ანგრევდა თავის ხელით თავის მამა-პაპეულს სახლ-კარს და ვენახ-ბოსტანს. სამწუხაროდ რომ იმ დროს, სადაც კი ქართველ მაჰმადიანს შეხვდებოდნ და ჰკითხავდნ რამეს ყველა მას ამბობდა: — „წავიდეთ, წავიდეთ ჩვენი აქ დგომა აღარ იქნება, ანუ მუჰაჯირა გეთთი, მუჰაჯირა გეთთი“ და სხვაც მრავალნი. წასულნი ისევ მალე შინ ბრუნდებოდნ და ამის გამო ვინ იცის რა სულის სატანჯავს წუთებსაც არ სცდიდნენ, ამ გარემოებას დაგვანახავს შემდეგი ცნობები, რომელნიც მოგვყავს იმ დროის გაზეთებიდამ, რაც უტყუარს საბუთებს შეადგენს, ხოლო ისიც კი უნდა ითქვას, რომ გაზეთების საშუალებით ჩვენ ერთობ მცირე ცნობებს ვკითხულობდით გადასახლებულთ შესახებ. დაღუპულთა და აყრილთა შესახებ ათში ერთი ცნობაც თუ დაიბეჭდებოდა, დანარჩენთა გადასახლებულთ საქმენი ჩვენთვის ჩუმი, დაფარული შთებოდა, შთებოდა მით უფრო, ამ არევ-დარევის და გადასახლების დროს, რადგანაც ადგილობრივ მოხელენიც სარგებლობდნ, ამით ქართველ მაჰმადიანებს აქეზებდნ წასვლისათვის, აშინებდნ, ეუბნებოდნ წადით, წადით, თორემ რუსები გაგაქრისტიანებენ, გირჩევენიათ ეხლავთავს უშველოთ. წახვიდეთ.

ასე ბოროტათ ექცეოდნ მოხელენი, ასე აშინებდნ ამ ბედკრულ ხალხს და მის საშუალებით მათ თითქმის ჯოხით მიერეკებოდნ, რეკამდნ უღმერთოდ და ყოველივე ამით მათ ის გამოარჩენა აქენდათ და მოგება, რომ გადასახლების დროს, ამათი მამულები ოხერ ფასად იყიდებოდა და ვინც ასე იყიდდა მამულს, მაშინ ამ წამქეზებულთ რასაკვირველია საჩუარი მიეცემოდათ, შრომა არ დაეკარგებოდათ, ასეც იყო

ბოროტ წამქეზებელთ საქმე მხოლოდ ამის გარშემო ტრიალებდა და მათ კარგადაც იღვაწეს და იშრომეს თავიანთ ჯიბის ასავსებათ და ქართველ მაჰმადიანთ ოჯახებთა დასალუპათ. ესეთი გარემოება ადგილობრივ მოხელეებისა: ყველამ იცოდა კარგად და თვით გუბერნატორმაც, რადგანაც ქვეყანა ახლად აღებული იყო, ამიტომ გუბერნატორი მოხელეებს არას ეუბნებოდა, ისარგებლონ მათ, მე რა პენალვლებათ, თავ გასული მოხელენიც ვინ იცის რას არ შერებოდენ. ამათის წყალობით ცალკე ქართველ მაჰმადიანებზე იშლებოდენ და იყრებოდენ თავიანთ მამა-პაპეულს მშმულებილად, ესენი ეკარგებოდენ თავიანთ სამშობლოს საყოველთაოდ და ცალკე ამათი მამულები იყიდებოდა ხურმის ფასად. ესეთი შლილობა, ესეთი აყრა და დალუპვა ქართველებისა იყო მრავალთათვის სამწუხარო, სამგლოვიარო და მეტად სატირალი. ვინც გადასახლების წანა-აღმდეგი იყო ქართველ მაჰმადიანებში, იმ პირს იგინი გიაურათ სთვლიდენ, რუსთა მომხრეს ეძახოდენ, მათი აღარაფერი სჯეროდათ. მათ ამის შესახებ ლაპარაკს თავი დაანებეს.

აქ ამ აყრა-დაყრის ღ დალუპვის დროს გაჩნდა თავ. გრიგოლ დავითის ძე გურიელი, რომელიც იქვე მსახურებდა ოკრუგის უფროსად. ეს ომის დაწყებამდისაც იქ მსახურებდა, იგი დიდი მომხრე იყო ქართველ მაჰმადიანების და დიდი მთარველი, იგი ამათ წამქეზებელ ადგილობრივ მოხელეებს მეხივით დაეცა, წინ აღუდგა, ქადაგების შესხებ ასმინა, რომ თქვენ ამ ხალხის დალუპვას თავი გაანებეთ, თორემ მე იმპერატორს გაუგზავნი საჩივარს, რომ თქვენ თქვენის გროშების გულისთვის ხალხს ჰყრით და სხვაგან ასახლებთო. ცოდვა არის თქვენთვის, რომ ასეთ ხალხს თავიანთ მამა-პაპეულს მიწა-მამულს აკარგვინებთო. სხვაც ასეთნი მრავალნი, ამ საყვედურებმა გუბერნატორი გააბრაზა, ამან უთხრა თავ. გრიგოლ გურიელს.

კნიაზო! თქვენ რა გენალვლებათ, რომ ეს თათრები აქედამ გადასახლდენ ოსმალეთში, თქვენ რა დაგაკლდებათ, თავი დაანებეთ მაგაზედ შრომებს და ჩივილს, ეგენი მიდიან, წაუიდ-

დნენ, მოშორდენ აქაურობას, მაგათ ძვირფას ადგილებს სულ ჩვენი ქრისტიანები შეისყიდიან. გთხოვთ დამშვიდებას.

გრიგოლ გურიელი არამც თუ დამშვიდდა ამით, არამედ აღელდა და პასუხი მისცა, რომ ესენი რათ უნდა წავიდნენ აქედამ, რათ უნდა დაკარგონ თავიანთი ქვეყანა, რისთვის, რათ უორგულებთ ამათ ჩვენს ხელმწიფე იმპერატორს. ესენი აქ მოსული ხალხი ხომ არ არის, არამედ აქაური ხალხია, მამა-პაპით, მოდგმით სულ აქ უცხოერიათ, ამათ თქვენ რას ემართლებით, რომ მოღების და ხოჯების სასიხარულოდ ასე მოქმედებთ.

უფროსი გაკვირდა ამაზედ და პასუხათ მისცა შემდეგი:

ესენი სულაც არ არიან აქაურნი მკვიდრნი, ეს კუთხე არის საქართველოს ნაწილი და ეს ხალხი კი თათარია, თათრები არიან, ჯანდაბას მათი თავი, რაკი აქ აღარ უნდათ დგომა, წავიდნენ ოსმალეთში, თქვენ რათ ნაღვლობთ ამაზედ. ესეთი სიტყვა, რომ ვითომც ქართველ მაჰმადიანები თათრები არიან, გრიგოლ გურიელმა ვერ აიტანა, ამან უამბო მას, რომ ესენი ქართველები არიან და ქართულად მოლაპარაკენიო. თქვენ რათ გინდათ, რომ ასეთი კარგი, მეომარი და გულადი ხალხი ჩვენს ხემწიფეს დაეკარგოსო. ამ კილოთი ლაპარაკი მკაცრად იყო გამართული და გრიგოლ გურიელი ისტორიულად უმტკიცებდა უფროს, რომ ეს კუთხე საქართველოა და ესენიც ქართველები არიან და არა თათრებიო.

უფროსი წინააღმდეგი იყო და ამიტომ გრიგოლ გურიელს უთხრა შემდეგი:

კნიაზო, მერე რა გნებამთ ყველა ამითი?... მრუედ ბიტვი ეელაიტი საზღატ თათარსკი ცარსტვო? ეს არ იქნება, როგორ შეიძლება.

მერე გრიგოლ გურიელმა პასუხი მისცა და უთხრა რომ, მე მინდა რუსის ერთგულები შევქმნა, თქვენკი ამას თითქმის მიშლითო. ხოლო ის კი მოსარიდებელი და სირცხვილი იქნება ჩვენის ხემწიფისთვის, რომ ასეთი ქვეყანა დაიჭირეს და შიგ

შცხოვრებით კი საქმე ისე გაუჭირეს, რომ იგინი თავიანთ მამა-პაპეულს ადგილებს სტოვებენ და ოსმალეთში სახლდებიანო. ესეთი საქციელი ჩვენი მთავრობისთვისაც კარგი არ იქმნებაო და მე ამასთანაც მაქვს საქმეო. მთავრობის შერცხვენა ევროპის ერთა და სახელმწიფოთა წინაშე ჩვენიც სირცხვილი უნდა იყოსო.

ასეთი ლაპარაკი იყო, ასეთი მომხრეობა ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ, მაგრამ საქმეს მაინც დაწყნარება არ ეძლეოდა, რადგანაც აქეთ მთავრობის მოხელენი რეკავდენ ოსტატურად და ელალებოდენ ოსმალეთში და იქით მათში კიდევ ფანატიკი მოღები და ხოჯები ნავარდობდენ და ბედ შავ ხალხს აქეზებდენ გადასახლებლად და მუჰაჯირათ წავსლას. ასე და ამ გვარად ქართველთ რიცხვის დაფანტულია ვინ იცის სადა და სად არა, სამწუხაროა ეს ჩვენი ისტორიისათვის და მეტადრე ქართველ მაჰმადიანთათვისაც, რომ მათთვის ნათესავობა ერთმანეთში ასე დაკარგეს და ასე დაიქსაქსენ, ისე დაიფანტნენ, რომ ამ 30 წლის განმავლობაში მათ ერთმანეთის არსებობის და ნათესავობაც კი დაავიწყდათ სრულიად და გახდენ ერთმანეთისათვის საყოველთაოდ დაკარგულნი, ასე დაკარგვა და დაავიწყება ჭეშმარიტად რომ ქართველ მაჰმადიანებს არ შეჰფერისთ.

ქობულეთის დაჭერის შემდეგ, ჯარი რომ აიყარა და წასვლა დააპირა, იმავე დროს ხალხმაც დაიწყო მზადება, რომ ჩვენც უნდა წავიდეთო და ერთ ალაგას ბარგი ბარხანიტაც მოგროვილან. წერილის დამწერს უკითხავს მიზეზი გადასახლების და ქობულეთელებს უთქვამსთ, რომ ჩვენ რუსებს და ქართველებს ახლოს ვერ მივიკარებთო, მათი ადათი და წესი ჩვენი რჯულის წინააღმდეგიაო. ჩვენ ოჯახში შემოცვივდებიან და ყოველივეს წაგვანდენნო. ამათ წასვლის შესახებ ბილეთების აღებაც მოსდომნიათ, ამ დროს უფროსად ქობულეთში გრიგოლ გურიელი დაუნიშნავდ, ხალხს რომ გაუგია ჩვენს უფროსად გრიგოლ გურიელი დაუნიშნავთო, მაშინათვე

მისკენ წასულან. გრიგოლ გურიელი ისე მოექცა, ისე დააწყნარა და პატრონობის იმედი მისცა, რომ ყველა ეს აბარგული ხალხი უკანვე-შინვე დააბრუნა თავიანთის ბარგი-ბარხანით. დიდი პატივის მცემელნი არიან ესენი გურიელის და ამბობენ, რომ ამის ხელში ჩვენ არა გაგვიჭირდებაო.

ამ ცნობის ერთი კვირის შემდეგ ბათუმიდამ სერგეი მესხიცი სწერს „დროების“ 184-ში შემდეგს: ქობულეთიდან, ჩაქვიდან და ბათუმის ახლო-მანლო სოფლებიდან მრავლად მიდის ხალხი ოსმალში და შემდეგაც წავლენ ესენიო. ბევრნი კი შიშობენ და ფიქრობენ ვაი თუ ჩვენც ის დღე დაგვადგეს ოსმალეთში რაც ჩერქეზებს და აფხაზებს დაადგათ და მოვტყუვდეთო. მომეტებული ნაწილი კი სტოვებს თავის მამულს თავის ნებით და მიდის ოსმალეთში. ბათუმიდან სულ გავიდნენ და ამოდლოი ადგილები სულ მოსულ ხალხზედ ოხერ ფასად დაყიდეს. მთელის ბათუმის მათი ადგილები სულ ჩალის ფასად დაისყიდა. ასე დალუპეს ქართველ მაჰმადიანებმა თავიანთი ოჯახის საქმე ბათუმში; დღეს რომ მათი რიცხვი ერთობ მცირე გახლავს, ეს სულ მისი ბრალია. დალოცვილებს ესე ეგონად ქრისტიანები შეკვჭამენო. გიაურებთან ჩვენი დგომა აღარიქმნა და ჰაიღეთ მოვშორდეთ აქაურობასო. სამწუხაროდ, ამათ გადასახლების ხელს უწყობდა და ახალისებდა იმ დროის ომის მთავარ სარდალი დერვიშ ფაშა, ზოგს თურმე ძალის ატანდა, რომ წასულიყო. ზოგს თურმე ჩიხამში გასაყვანად შეილებს სტაკავდენ, ოსმალში მიჰყვანდათ და ამ გარემოებით რაზმადნენ მშობლებს ოსმალში წასასვლელად. ამ გარემოებას სერგეი მესხი მწარედ ასწერს და სწერს დიდათ მასზედ რომ ეს ხალხი თავის მამა-პაპის მიწა-წყალს ჰკარგავს და უცხო ქვეყანას მიდიან. დერვიშ ფაშის ბოროტების შესახებ „დროებაში“ სოლ. ბავრელიც სწერდა შემდეგს: „დერვიშ ფაშამ დაიწყო ქადაგება ჩვენ წინააღმდეგ, თავის ყოვანიდამ აქარაში აქეზებდა ხალხს, აგონებდა გადასახლებას, მაჰმადის ძლიერებას, ომის სუფევის მშვენიერებას, თავის უმშვენიერესი ფეროებით და შა-

რიათით... არწმუნებდა ხალხს, რომ, უკეთეს ისინი ეწინააღმდეგებიან ურჯულოების, ეს ყოველი სიამოვნება საიქიოს იმათი იქმნება. გზავნიდა სოფლებში მოღლებს და ყადებს ხალხის მოსაბირებლად“.

რალა ფიქრი უნდა რომ ასეთის ზეციერის და ქვეყნიურის ქარაგებით დერვიშ ფაშას მოღლები და ხოჯები ბევრს ქართველ მაჰმადიანს დაღუპავდენ და აუკრუებდენ გულს თავის სამშობლოში ცხოვრებისთვის.

1877 წლის ომის დასაწყისიდანვე, ქართველ მაჰმადიანებმა გადასახლებაზე დაიწყეს ლაპარაკი, მათ თითქოს იცოდნენ, რომ ამ კუთხის უჭეტეს ნაწილს რუსეთი აიღებს და ამიტომ ჩვენც აქედამ ავიბარგოთო. ჯერეთ რუსებს ეს კუთხე არც კი აქვდათ აღებული რომ ქართველ მაჰმადიანებმა მრავლად იწყეს გადასახლება ოსმალეთში. ამ გადასახლებულებს ოსმალში მრავალი ტანჯვა მოეწონინად, ამ გარემოებას ყურადღება მიაქციეს თვით ინგლისის გაზეთებმაც. ინგლისური გაზეთის ცნობები ქართულს გაზეთის „დროებისათვისაც“ ვახდა საყურადღებო და ამის შესახებ აი რა წერილი დასტამბეს:—ტრაპიზონში გადასახლებულ ქობულეთელების მდგომარეობა. ერთს ინგლისურს სარწმუნო გაზეთში დაბეჭდილია ქვემოთ მოყვანილი ამბავი, რომელსაც ამ გაზეთში ტრაპიზონიდან იწერებიან. ამ კორენსპონდენციის წაკითხვა განსაკუთრებით საინტერესო და საჭიროა იმ ოსმალს ქართველთათვის, რომელნიც თავიანთი მიწა-წყალს, სახლ-კარს, თავიანთ სამშობლო ქვეყანას სტოვებენ და მიდიან ოსმალეთში იმ იმედით, რომ იქ უკედ ვიცხოვრებთო. წარკითხონ ეს ამბავი იმ ქობულეთელებმა და საზოგადოთ ოსმალს ქართველებმა, რომელნიც ოსმალეთში გადასახლებას აპირებენ და როდესაც დაინახვენ თუ—რა მდგომარეობაში არიან იმათი გადასახლებულნი მოძმეები, მაშინ, იმედია დაფიქრდებიან და შეჩერდებიან. აი ეს კორენსპონდენცია.

როდესაც რუსეთმა გამოუცხადა ოსმალეთის მთავრობას,

რომ, სანამ ბათუმს არ დაუთმობენ, მანამ ის სტამბოლს არ მოიცილებს თავის ჯარსო, მაშინ კი ოსმალეთმა გადაწყვიტა ბათუმის დათმობა.

დერვიშ ფაშამ გამოუცხადა ბათუმს, აჭარის და ქობულეთის მცხოვრებთ, რომ ვისაც ჰსურს შეუძლიან გადასახლება და ამ განზრახვით და აგრეთვე ჯარისა და სამხედრო მახალების წასაღებათ ბათუმში მოვიდა ოსმალთს რამოდენიმე ხომალდი. ხალხი ძალიან გაბრაზდა, როდესაც ეს ამბავი გაიგეს, რადგან იმედი ჰქონდათ, რომ ოსმალთს ჯარები დაეხმარებოდა იმათ რუსეთის წინააღმდეგ, მაგრამ ბოლოს ისინი დაემორჩილნენ თავიანთ ბედს და გადასწყვიტეს ისევ ოსმალეთში გადასვლა. ჩურუქუს მცხოვრებლებმა პირველად დაიწყეს გადასახლება. ამ ჟამად სულ ოთხი ათას სულამდისინ არიან ბათუმიდან აქ, ტრაპიზონში მოსულნი და დროებით დაბინავდნენ აქაურ ყავახანებში. ამბობენ კიდევ ბევრნი აპირებენ გადმოსახლებასო.

ამ გადმოსული ხალხის დასახლებლად ოსმალეთის მთავრობამ დანიშნა ადგილები მალაციის მახლობლად, სადაც 10,000 კაცის დასახლება შეიძლება. მაგრამ რადგან ოსმალეთის მთავრობამ ამეზედ მეტი არავითარი მზურნველობა არ გამოიჩინა და სხვა არაფერი შემწეობა არ მისცა გადმოსახლებულებს, ამის გამო შემდეგში იმათ ისეთვე ბედი მოელოსთ როგორი ბედიც მოუვიდათ აფხაზებს. გადმოსული ქაბულეთელები ახლაც ძალიან ჩივიან და ემდურიან ოსმალთს მთავრობას. გუშინ დიდი გროვა გადმოსახლებულების მივიდნენ იქაურ ლუბერნატორთან და სთხოვეს სადგომი და ლუკმაპური მაინც გაგვიჩინეთო; დერვიშ ფაშამ დაგვიპირდა ჩვენაო, ოღონდ გადასახლდით ტრაპიზონში, თითი სულს დღეში ნახევარ ოყა პური გექნებათო. ახლა კი არაფერს გვაძლევენო.

მომეტებულ ამათგანნი ცისქვეშ ყრიან ქუჩებში, ამ ჟამად თავ შესაფარი და ლუკმა პურიც არა აქვსთ. ზოგი კი ჯამეში და ყავახანებში დგანან, ამას გარდა რამდენიმე ასი კაცი დგას

ხის კარვებში, რომლებშიაც ადრე საავადმყოფოები იყო გამართული. აი ამით უაათავა ოსმალოს მთავრობამ თავის მზრუნველობა ამ გადასახლებულებისთვის, რამდენიმე კაცისაგან გავიგონე, რომ ჩვენს ნაცნობებსა და ნათესავებს უნდა შევატყობინოთ ბათუმში და ქობულეთში, რომ არ წამოვიდნენო აქეტკენ. ზოგი ურმა მითხრეს, რომ უკან დაბრუნებას აპირებენ, რადგან ერთობ დიდ გჭირვებაში და წვალებაში არიანო“.

თუმცა ასე იყო მაშინ თქმულება, მაგრამ დერვიშ ფაშა, ალი ფაშა და ოსმან ფაშისაგან დაბადებულ ყემერ ალებმა მაინც თავისი გაიტანეს და ხოჯების და მოლების საშუალებით მსხვერპლს მსხვერპლი მიუმატეს და აუარებელი ხალხი აპყრავს და უცხო ქვეყნებში გადასტყოცნეს სატანჯველ საწვალებებლადა. ამას შემდეგი ცნობები დაგვანახვებს, გადასახლებისათვის ქართველ მაჰმადიანები ისე ამრეზილები იყვნენ, რომ ერთ დროს, თვით ქუჩაში მწოლ მაწანწალა ძაღლების დახოცვამაც კი გამოიწვია მათი უკმაყოფილება და ყვირილი, რომ „უნდა წავიდეთ, წავიდეთ, რადგანაც ჩვენი აქ დგომის არ იქნება ქუჩაში ძაღლები დახატესო“ ამის შესახებ „დროების“ 208-რში აი რას სწერს ლევან მჭედლიშვილი.

ამის წინედ „დროებაში“ იყო მოყვანილი მთვრალი მილიციონებისაგან მოკლული ძაღლისათვის რა ამბავი ჩაიდინა ხალხმა, დღეს კი უბრძანებენ სალდათებს რომ დაიკავონ კეტები და სადაც კი ნახონ, იქ მოჰკლან ქუჩაში მოსიარულე ძაღლები, რაც ამისათვის საყვედური ისმოდა, მე იმას არ შეგვხები, რადგანაც ვის უნდა გავაგებინო. როგორ მოგწონთ ესა? განა არ შეიძლებოდა—თუ მავნებელი იყვნენ ის მაწანწალა ძაღლები, სხვა ნაირი საშუალებით მოგვესპო ისინი, რომ არც მოსპობა ხალხისათვის შეგვეხედვინებინა და არც მრავალთათვის გვეჩვენებინა. უნდა ვიცოდეთ, რომ ასეთი უბრალო საქმეებისაგან ხალხის გადასახლება დიდი უბედურება არის, ეს არც ჩვენ მოგვეტევა. ასეთ საქმეთა შესახებ ყველა ქართველ მაჰმადიანი ამას ამბობს:

— აქ ვერ დავდგები, ძიავ, უნდა წავიდეთ. ჩვენ ვერ შევივევით... ჩვენ ვერ გავძლებთ.

ახლა თქვენ რომ იცოდეთ, თუ ესენი რა თანატოლები არიან, მაშინ იტყვიტ, დაე, წავიდნენ, რომ წავლენ და ნახვენ იქ ტანჯვას, არ დაბრუნდებიან, მაშ რას იზმენო. თქვენ შეგიტყვიათ, რომ ფითომც გადასახლებულები დაბრუნებას აპირობენო, რადგანაც დიდს შეწუხებაში არიანო. გადმოსახლებაზედ კი ვერას მოგეხსენებათ და გაჭირებით კი დიდს გაჭირებაში არიან ჩავარდნილნიო. როგორც შევიტყე, დერვიშ ფაშის დროს, ბევრნი ისეთი გადასახლებულნი რომელთაც მისი მორიდება და შიში მქონიათო, ზოგნი ისეთნიც რომ ყაჩაღობას შეჩვეულები ყოფილან და ეხლმე იქაც ყაჩაღობით ირჩენენ თავსაო. თუმც ისე იყო, მაგრამ მაინც ფანტიკ პირებს დღე აქვდათ განათებული და ოსმალოს ფანტიკ აგენტები დადიოდნენ ყველა კუთხეში რ ხალხს აქეზებდენ წასვლისთვის. ამ გვარობებდურებანი არტაანის ოლქს უფრო ფართოდ ხედა. 14 ოქტ. 1878 წ. „დროებაში“ აი რას სწერდა ს. ბავრელი. — „თათქების აგენტები დადიან სოფლებში, ადგენენ სიებს, ვისაც სურს გადასახლება, და რთვარც მითხრეს დიდის სიამოვნებით აწერენ ხელს“ ერთის მხრით ეს გარემოება გამოიწვია თურმე იმანაც, რომ მცირეხნის გამგეობის შემდეგ, ასტაანიდამ კარგად ცნობილი და დიდათ პატივცემული ღმობიერი მიხეილ მეფისოვი სხვაგან გადიყვანეს გამგედ-ართვინს. ამავე წლის ღვინობისთვის 26 ბათუმიდან იწერებოდა ლევან მჭედლიშვილი, რომ ქობულეთელები და აჭარლები გადასახლებისათვის დიდს მზადებაში არიანო. კამისიებიც შეუდგენიათ და ხელს აწერინებენ ესენი ვისაც კი გადასახლება უნდათ, მერე გადასახლებულებს ხელმოწერილის სიის ანუხსვით გაგზავნიან თურმე. ოსმალებში დეპუტაციაც გაუგზავნიათ ბათუმიდამ, სულთანს დახმარებას სთხოვენ, რომ დასახლებლად მოწყალეობა გვიბოძეთ — ადგილებიო.

ქვემო აჭარაში არის ერთი სოფელი — სალორეთი, ეს სო-

ფელი შესდგება 130 კომლისაგან. ამათ ჰყავსთ ერთი შესა-
ნიშნავი პირი, რომელსაც ოსმალთს მთავრობისაგან დიდი გ-
ვლენა ჰქონდა და ბათუმში იყო მუფთად. (სასულიერო მსაჯუ-
ლი) ჰასან ეფენდი სურმანიძე, ამას მოსვლია წინადადება და
თან თხოვნა ბაღდადიდან, რომ ამან იკისროს და მთელი აჭა-
რა გადაიყვანოს ბაღდადში, რომლისათვისაც თურმე ჰპირდე-
ბოდნენ დიდ ჯილდოს და ყოველნაირ საშუალებების მიცემას
ხალხის ცხოვრებისათვის. როგორც შევიტყუეთ ხალხისათვის
სრულებით არა გამოუცხადებია ეს ჰაზრი და დაჩუმებული
არისო“, დიახ ასეთი ხოჯები სხვებოც იყვნენ და ქედის მუფ-
თი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილიც ხომ მკაცრი წინააღმდეგი
იყო აჭარელთა გადასახლების ოსმალეთში. ესენი როგორც შე-
სმენილი ხოჯები წინააღმდეგნი იყვნენ მით უფრო რადგანაც
სწორედ ამ დროს, როცა ქართველ მაჰმადიანებს ოსმალთს
აგიტატორები უქადაგებდნენ და ამხადებდნენ ოსმალში, წასას-
ვლელად, სწორედ ამავე დროს, ოსმალიდამ ბედის წყევლით
და გმობით უკან ბრუნდებოდნენ აფხაზები და ჩერქეზების ნა-
წილი, რომელთა უმეტესობა ადრევე წავიდნენ ოსმალში უა-
ნატიკობით. ესენი მოტყუვდნენ, იქ დიდი ტანჯვა გამოიარეს,
შეწუხება, ბევრი სიმშილით გაწყდა, ბევრი ჰაერის აუტანლო-
ბით, ბევრი სიღარიბე-ვაჭირვებამ მოსპო. ვინც გადარჩა, იმათ
რამდენიმემ, რომელთაც კი შესძლეს და მოახერხეს დაბრუნების
სახსარი, უკან იბრუნეს პირი და ოსმალიდამ ბათუმში მოვი-
დნენ თათრის გემით და რუსის მთავრობის ცხარეს ცრემლით,
ტირილით და ფეხზედ მთხვევით ევედრებოდნენ უკანვე მიღე-
ბას თავიანთი მამა-პაპეულის საქართველოს მიწა-წყალზედ.

ჩერქეზების და აფხაზების საცოდავობას კაცი ვერ ასწერს-
ესენი როცა შავის ზღვიდამ ხმელეთზედ გადმოვიდნენ, მაშინათ-
ვე ტირილი დაიწყეს, ეს რა მოგვივიდაო, თავი რათ დავილუ-
პეთ, რათ წავედითო. მათ შიშის ზომას საზღვარი არ აქვდათ,
ვაი თუ რუსის მთავრობამ ჩვენს ადგილებზედ ჩვენ აღარ მი-
გვიღოსო. ასეთ ვაჭირებულ მოსულთა ვედრება ადგილო-

ბრივ მთავრობისაგან შეწყნარებულ იქმნა და მწარეს ცრემლებით მომტირალე ხალხი დაბრუნებულ იქმნა თავის მამა-პაპულ ქვეყანაში და მით მოცილებულ ათას ვაი ვაგლახს და მწუხარებას. აი სწორედ ამ დროს, ასეთ ბედისაგან განაწირულ და გარდახვეწილ ხალხთა ტირილის დროს, როცა ესენი თავიანთ მამა-პაპის ქვეყანას უცხო საშობლოდამ ცხარეს ცრემლებით მოსტიროდენ და შინ მოილოტოდენ, სწორედ ამ დროს, შეუგნებლად და გაუგებლად ქართველ მაჰმადიანებოკი საქართველოდამ უცხო საღაცა თავისთავის დასაღუპს ქვეყანაში მიილოტოდენ. ესენი ცრემლით მოსტიროდენ თავიანთ საშობლოს და ოსმალოდამ საქართველოში ბრუნდებოდნენ და ამავე დროს, მეორენი კი გაფაციცებულის მზადებით მიილოტოდენ პირველების დასაღუპს ბინაზედ, ანუ ოსმალოს უცხო ადგილებში დასაღუპად.

ისეც ასე არეული და აბრეზილი ხალხი აღარ მოასვენეს და სხვა და სხვა ფანატიკ პირებმა იქამდის მიიყვანეს, რომ თვის ინტრესების სასარგებლოდ დეკემბრის რვიდამ მთელი აჭარის ხალხი აშალეს, მათში არეულობა მოახდინეს და ყველა ამავე ბით იმას მეცადინეობდენ რომ აჭარელნი ადვილად და მრავლად გადასახლებულიყვნენ ოსმალეთში. ეს ამბავი ვახეთებშიაც დაიბეჭდა, და სერგეი მესხმა ამის შესახებ დიდი მწუხარების შენიშვნა მისცა. 15 დეკემბერს „დროებაში“ დაბეჭდილს აჭარიდან მოწერილს წერილს. სწერდა რომ ამ აჯანყებას შემდეგში ხალხის დაღუპვა და გადასახლების მეტი სხვა არა მოჰყვება რაო და ამიტომ დიდი სიფრთხილე გვმართებს ამისო. მართლაც ეს ისე იყო და მომავალ წელში მოჰყვა აჭარელთა სამწუხარო გადასახლება.

ვიტყვი, რომ 1879 წელს, ქართველთ გადასახლება ისეთის სიუხვით დაიწყო, რამაც დააცარიელა არამც თუ თითო და ოროლა სოფლები, არამედ მთელი მხარეები, მაგალითებ როგორც მაჭახელი, დევესქელის ხეობა, ლივანა და სხვა ასეთ კუთხენი, ვიცი ამბებით, რომ პირველ წლის გადასახლებულთ

ოსმალოს მთავრობა უმეტესად შორეულს ქვეყნებში ასახლებდა, მაგალითებრ აფრიკა და ასეთ კუთხეებისაკენ. 1879 წ. გადასახლებულთ რიცხვი თუ რამოდენა უნდა ყოფილიყოს და მასთან სხვა და სხვა კუთხეებში უღვთოდ დაფანტული, ამას აქაბუთებს შემდეგი ცნობა, რაც ეხება მარტოდ 1879 წ. გადასახლებულთ ქართველ მაჰმადიანთ დაღუპვის საქმეს.

1906 წ. ოსმალეთის აფრიკის ქალაქ ბეირუთიდან საქართველოში მოვიდა ქობულელი ქართველ მაჰმადიანი კაიკაციშვილი. ეს ქართველი ერთს ევროპიელს მსწავლულს მოგზაურს თანამგზავრად ჰყავდა, მასთან მგზავრობდა. ამათ იმგზავრეს მთელი აღმოსავლეთის ქვეყნები, აფრიკას, ქ. ბეირუთში, ჭრთ ალაგას მას შეხვედრიან რამდენიმე ქათველ მაჰმადიანები ქართულად მოლაპარაკენი, ეს ყოფილა ყავახანაში: კაიკაცის შვილს ქართული ძლიერ გაჰკვირებია, თუ ქართველ კაცებს მე აქ სადა ვხედავო! მერე გასცნობიან ერთმანეთს და ლაპარაკი დაუწყვიათ. იმათაც დიდათ გახარებიათ ამ კაცის ნახვა და გაცნობა. მერე ლაპარაკი ჩამოვარდნილა ვინაობის შესახებ. მათ უამბნიათ შემდეგი: რომ ჩვენ გურჯისტანიდამა ვართ გადმოსახლებულნი ოსმალეთშიო, ვცხოვრობდით ბურსაშიო, მერე იქიდან აქეთ გადმოგვასახლა მთავრობამაო. აქ ბეირუთში 40 კომლი ვსცხოვრობთ, სხვაგანაც მრავლად ვართო. ჩვენი ხალხის აქეთ ბევრია დაფანტულიო. მათ თურმე გული ეთანაღრებათ დიდათ, რომ ჩვენი ქვეყანა დავკარგედ და გადმოვსახლდით აქეთაო. დიდი მწუხარება გაუცხადებიათ საქართველოს დაკარგვისათვის.

„დროების“ 89 №-რში მოყვანილია ცნობა გულო ალა კაიკაციშვილის ასე: ჩვენ დიდს სილატაკეში მოვედით ამ ომბიანობისაგან. ყოველივე ჩვენი გაოხრდა და გავერანდა, გმადლობ ძმეო ქართველნო, რომ თქვენ დაკარგულ ქველ ძმებს არ ივიწყებთ და გვეხმარებით. ეხლა შევიტყეთ, რომ ჩვენი ძმების მრავალნი, რომელნიც ოსმალეთში გადასახლდნენ, იქ დიდს გაჭირვებაში ჩავარდნილან და ამიტომ აქეთ მოდიან და

ჩვენებსაც იხმობენ, რომ „იქით წამოდითო. ნუ დადგებით აქაო.“ რასაკვირველია დაქცეულს დაქცეული უყვარს, იმას კი აღარ დაუჯერებთ, მაგრამ მოლებმაც შეგვაწუხეს, წამოდითო, გვეუბნებიან: აქ თუ მოკვდით წესი არ გერგებათო. ყოველიფერი უბედურება ჩვენ დაგვადგა საწყალ ქობულელებს“ ეს მართალი გახლავსთ, ასეთი გაქცეულ პირებთაგანი თვით მეც მინახავს ლივანასა და აქარაში. თავზედ წითელ ფესით დახურული და მედიდურად გადასახლებული ქართველ მაჰმადიანი რა კი იქ დაცემულა, გალატაკებულა, მერე სიმინდის საშოვნელად შინ დაბრუნებულა და თავის მეგობართა და მეზობელთა წინაშე, თხოვნით სიმინდი უგროვებია ოსმალში წასაღებათ. ასეთი პირნი ჩუმათ აგროვებენ სიმინდს, მუსულმანების ხათრით ყველა ეხმარებოდა, რადგანც იგი ჩვენი თათარი კაცია და ღარიბი არისო. მინახავს რომ ასეთ პირებს თვით ამ ჩემი მოთხოვრების დროსაც არ გაუტეხიათ შახი და მრავალთა წინაშე საჯაროდ უთქვამსთ, რომ იქ ჩვენ კარგად ვსცხოვრობთ, იქ სჯობია ვინემც აქაო. ასეთ პირებს ხშირად შევბძივარ და მათთვის ტყუილებით დამიმტკიცებია. იგი და სხვებიც გაჩუმებულან და ერთმანერთისათვის შეუხედავთ და სახით უნიშნავთ. „რომ ეს კაცი მართალს ამბობსო, თუ კარგია იქ, აქ რაღას მოღიან ეს დედა გაგლეჯილის შვილებიო“. ეს მაგალითი მართალი გახლავსთ ჩემის თვალით, ნახული მრავლად და ყურით მოსმენილი აქარა-ლივანაში.

ასეთ მოსულ პირებს ხშირად თან ოსმალურს ენებზედ დაბეჭდილი პროკლამაციებიც მოჰქონდათ, რითაც სთხოვდნენ და აქებდნენ ქართველთა მაჰმადიანებს. წასვლისთვის, პროკლამაციებს იქ ბეჭდავდა ერთი საზოგადოება, რომელიც მეცადინეობდა საქართველოდამ ქართველ მაჰმადიანთა გარდასახლებას. ოსმალურს მთავრობას ქართველი მაჰმადიანები დიდს ეროგულ და თავგანწირულ ხალხად მიაჩნდა და ამიტომაც ისე ეს აღვილები არ ენანებოდათ, როგორც თვით ხალხი და ამიტომაც უფრო ხმარობდნენ ყოველნაირ ღონის ძიებას ქარ-

თველთა იქ წასვლაზედ. 1880 წ. ამის შესახებ აი რასა სწერს ცნობილი ქართველთ მოღვაწე ლევან მჭედლოშვილი ბათუმში დამ „დროებაში“

„ვისაც ამ უბედურ ხალხისათვის გული შესტკივა და იცის ამათ ვითარება, ყველა დაგვეთანხმება, რომ ამ ხალხს უბედურების დროს გზაზედ უნდა გადაველობოთ და უფსკრულში დასაღუპათ არ მისცეთ ნება, არ გაუშვათ. ეს არ იქნება ჩვენგან შეუძლებელი, რადგანაც ჩვენ უკვე ხელში გვაქვს ოსმალთს კომიტეტის ოსმალური პროკლამაციები რითაც იგინი ხალხს იწვევენ წასვლისათვის, ჩვენ ევროპის სახელმწიფოთ უნდა მივმართოთ და დავავალოთ, რომ მათ როგორც ოსმალეთის შინაური ეკონომიური კითხვების კარგად მცოდნეთ, უწყიან რომ ისეც დაღუპულს და გაღატაკებულს სახელმწიფოში აქედამ ხალხს ნუ იხმობენ, ნუ ატყუებენო. ეს ჩვენ მით უფრო უნდა მოვახსენოთო, რადგანაც უკანასკნელ დროს; რუს-ოსმალთს ომში, მაჰმადიან ჩერქეზები დიდს მონაწილეობას იღებდნენ და მაჰმადიანი მაჰმადიან ოსმალთს წინააღმდეგ სასტიკად იბრძოდნენ, რადგანაც მათ ახსოვდათ წინეთათვის ბინის მოშლა მამა-პაპის ქვეყანაზედ და ოსმალთში გადასახლება, სადაც მათ გამოუსცადეს დიდი ტანჯვა, სიღატაკე, გაწყვეტა და ბოლოს ვინც გადარჩა და მოახერხა ისინი შინ დაბინავდნენ და თავის დაღუპვის გამო დღეს ოსმალთა წინააღმდეგ ცხარედ იბრძოდნენ. ასევე მოუვად ქართველ მაჰმადიანებს. მათ კარგად ახსოვდათ, თუ ოსმალთა წყალობით სამშობლოდამ გასვლამ და განდევნამ რა მწუხარება და ჭირი მიანიჭა, ამ ჭირის მტრობა და ცეცხლის ნაპერწკლები დღესაც არის მათს გულში დაშთენილი, ასევე იქნება აჭარელებისთვის.

ასე გულ მწუხარედ სჯიდა ეს გულ შესატკივარი მამულის შებლი ლევან ლუკას ძე მჭედლოვი, ა. ჭყონია გ. კაიკაციშვილი, სიტყვით დიდათ პატივჯემული გრიგოლ ბატონი გურული და მრავალიც სხვანი, მაგრამ გამგონი ვილა იყო არავინ. ბოროტთა კვალად ოსმალთს მთავრობას რამდენიმე კი არა და

ასობი ჰყავდა მათი კომიტეტისაგან შესყიდული წამქეზებ-
ლებიც, რომელნი ყოველთვის იმას ჰყვიროდნენ, რომ ჩვენი აქ-
დგომა არ შეიძლებაო. ეს რომ ასე გახლავსთ ამას ასაბუთებს
110 „დროების“ შემდეგი ცნობა.

„ბათუმიდამ გვაცნობებენ, რომ ამ რამდენიმე დღის გან-
მავლობაში, ჩამოსულა იქ ორასამდის მოსახლე კაცი მაქახ-
ლიდამ, რომელნიც ტრაპიზონიდან გემს უცდიან ოსმალეთში
წასაყვანად, ანუ გადასასახლებლად. საცოდავობა იყო ამათი
ნახვაო, მშიერ-მწყურვალე დედა-კაცები და ბავშვები რამდე-
ნიმე დღე ეყარნენ ზღვის ნაპირას, გემს ელოდებოდნო“.

მაქახლების გარდასახლებას აბრალებენ ადგილობრივ სული
ბეგს, რომელიც თვითონ ოსმალში აღრე იყო გადასახლებული,
ახლა ჩამოვიდა და არია ხალხიო. მაქახლელებს გარდა სხვა
მხრიდამ ჯერ-ჯერობით არავინ გადასულა ოსმალშიო. ბევრგან
ყანები დათესეს და აქედამ სჩანს რომ წელს მაინც არ აპირებენ
წასვლასო. ეს იმედები უბრალო იყო, რადგანაც როგორც
ვიციოთ, ნათესებამ ივინი ვერ შეაკავა, ნათესი მოვიდა, მოკ-
რიფეს და მის მერე გაუდგენ გზას, ვისაც მანამდე მოუხდათ წა-
სვლა იმათ ყანები სხვებს გადასცეს. ამას შემდეგი ცნო-
ბებიც დაასაბუთებენ. 114 „დროების“ მოწინავე წერილი გვა-
უწყებს შემდეგს: — „გაზაფხულდა და ხელ ახლა მოგვდის ცნო-
ბები რომ ბათუმის მხრიდამ ხალხი მიდისო, მაქახლიდამ 200
კომლი წაუიდა, მიდიან აგრეთვე ქობულეთელები, ზემო აქა-
რიდამ და ქვემო აქარიდამ ხომ შარშან დაცარიელდა თით-
ქმის, ხალხი სტოვებს მამა-პაპეულს მიწა-წყალს, სახლ-კარს,
რაც გააჩნია, არ დასდევს იმას თუ რა მოელოს შემდეგში და
მიდის უცხო ადგილას, გადადის ჩვენი საზღვარიდამ სხვის
საზღვარზედ თავის ოჯახის დასლუპად. ასეთ უბედურებას
ერთის მხრით თურმე ჩვენი მოხელენიც აქეზებდენ:
„წადით, გადასახლდით! ჩვენთვის თქვენ აღარ ხართ საჭირო,
თქვენს მაგიერ აქ ჩვენთვის სხვა ხალხს დავასახლებთო. ერთის
მხრით ამისთანა ჩვენებური მქადაგებელნი იყვნენ და მეორეს

შხრით, მათსავე გვერდით სტამბოლიდამ მოსული მოღლები და ხოჯები, რომლებიც ეუბნებიან:

წავიდეთ ოსმალში, აქ თქვენ დასადგომი პირი არ გაქვსთ. რუსის ხელში თქვენ არ გაძლებით. გიაურთ მართლ მსაჯულება მაჰმადიანს კაცს არას ოდეს არ შეიწყნარებს, მაჰმადის ბრძანება არის, რომ ვინც გიაურის ქვეყანაში მოკვდება, იგი ედემს ვერ ეღირსება, წაწყმდებაო. ორი ამისთანა მოლა მოქმედებს ფანატიკს მაჰმადიანებზედ და რალა თქმა უნდა, რომ ის უკან აღარ მოიხედავს და წინ დაუხედავად ვინ იცის სად წავა.

უნდა ითქვას, რომ დიდათ ამაგდარი სერგეი მესხი მეტად დიდს ყურადღებას აქცევდა ამ ერის საქმეებს და ყოველთვის მაღალის სიბრალულით ააშკარავებდა მათს დასაღუპს ცნობებს. ამაზედ კიდევ გულ სათუთქ ცნობას 1880 წ. 14 მაისს, სწერენ ბათუმიდამ: გაზედთ „კავკაზში“ დაბეჭდილია ბათუმიდან მიღებული კორესპონდენცია, რომელიც შეეხება ამ უკანასკნელ ოსმალეთში გადასახლებულთ საქმეს: ეხლა 400 სული ჩამოსულა მაჭახლის მთებიდამ ბათუმში იმ განზრახვით რომ აქ ოსმალთს გემი მოვიდოდა და წაიყვანდა. ათი დღე თითქმის მშიერ-მწყურვალი ხალხი ყრილა გარეთ, ზღვის ნაპირას, მაგრამ გემი არ მოსულა: ოსმალთს კონსულს კი იმათთვის ვერ გაუბედნია პირ-და-პირ გამოეცხადა, რომ ფადიშახს არ სურს თქვენი გადასახლება ოსმალეთში და გემს ნუ მოქლითო. ბოლოს რუსის გემ „როსტოვს“ წაუყვანია ეს ხალხი ნახევარ ფასად. სულ შარშან წასულა ბათმის მაზრიდამ 6000 კომლამდის, მაგრამ ზოგი ერთებმა მეტად კარგი ადგილ მამული მიატოვეს. წელს ისევ დაბრუნდენო, რადგან ოსმალეთში შიმშილი და ბევრი ტანჯვა-წვალება გამოიარეს.

ერთი სწერს: მაჭახლელოთა გადასახლების მიზეზს და ამბობს, რომ მიზეზი იმათის წასვლის ის არისო, რომ მათ საყანური ადგილები კოტა აქვსთო, მეორენი ამბობენ, რომ

რაც რუსმა აიღო ეს ქვეყანა, მას შემდეგ ჩვენი მიწა გაშავდა, წყალი გამწარდა და ღმერთმა გონება წაგვართვაო, ნამდვილად კი მიზეზი ის არის, რომ ესენი ოსმალოს დროს სულ ქურდობით, კონტრაბანტებით და ავკაცობით სცხოვრობდნენ და ეხლა კი ეს მათ აღარ შეუძლიანთო.

ეს არის ქორი და ცილი ერთ იმ მრავლთაგანი, რომლითაც აღვსილნი იყვენენ იმ დროს ჩვენი მოციქულ მოხელენი. ეს რომ მართალია ბევრჯელ დაუსაბუთებიათ „დროებაში“ ცნობილ ბავრელს, ა. ჯყონიას, ჭია-ჭამიას, კრაზანას და სხვებსაც. შენიშნავს აგრეთვე ზემო ხსენებულ მწერალთ, რომ ყველა ამაებთან მოღობი და ხოჯებიც ურჩევენ წასვლასაო. საკვირველი აქ ერთი ის არის რომ ეს წამსვლელნი საქართველოდამ არ მიჰყავს თვით ოსმალოს გემებს და მათ ნაცვლად რუსის გემები ეზიდებიან და გადაჰყავსთ! ყველამ ვიცით, რომ ოსმალოს მთავრობას ეხლა აღარ სურს ამათი იქით წასვლა და ჩვენი გემები კი ეზიდებიან. ესეც ერთი დაფარული მანქანები უნდა იყოს. ამასვე ასაბუთებს შემდეგი ცნობა, რომელიც 20 ივნისს „დროებაშია“ დასტამბული. „ბათუმის მაზრის უფროს ტრაპიზონის ვალისაგან (ლუბერნატორი) მოსვლია ქალაქი, რომელსაც ის ატყობინებს, გადმოსახლებულებს ვეღარ მივიღებო. საზარელ მდგომარეობაში ჩაცვიფრულან ბათუმის მაზრის ქართველ მაჰმადიანები. ამ ამბის გამო მრავალს დაეტოვებინა თავის მიწა-წყალი, გაეყიდა ავეჯეულეზა, საქონელი, სახლებიც კი წასვლისთვის და ბათუმში იგი უცდიდა წამავალ გემებს წასაყვანად. ასეთ პირთ წასვლა და უშალა გრიგოლ გურიელმა, მათ მისცა 15,000 მ. სესხად და იგინი ამ ფულით დაბრუნდნენ თავიანთ გაოხრებულ მამულებში.

19 ივნისს „დროებაში“ გ. გურიელი სწერს, რომ მე მქონდა ბათუმის ბეგებთან ლაპარაკი გადასახლების შესახებ და მათ მითხრეს, რომ მიზეზი ამის მრავალნაირია და სხვათა შორის აი რაო.

1, შთამომავლობითი ჩვენდამი კუთვნილი მიწა-ადგილების დაბტკიცება.

2, სარწმუნოების და სჯულის არ შეხება. რასაც არც შეხებიან და არც ეხებიან.

3, ჩვენი ენის და ჩვეულების მცოდნე პირთა მრავლად დანიშვნა, რომელთაც უშიშრად მოვახსენებთ ჩვენი ცნობების და გაჭირების ცნობებს და

4, ამ სამის წლის განმავლობაში გადასახადის ჩუქება ჩვენი სიღარიბის და შემდგომ ომიანობისა სარჩოს ნაკლებობისათვის.

მაგრამ ვერც ერთი ნიშანი ჩვენი მოწყალებისა ჩვენ ვერ დავინახედ და, რადგანაც ბერლინის კონგრესის ძალით, ჩვენ უფლება გვქონდა ამ სამი წლის განმავლობაში გადასახადების უფლება, ან აქ და ჩენისაო. ამიტომ ჩვენ ვეჭილები გავგზავნეთ სტამბოლში და ადგილებს ვითხოვთო. თუ მოგვცეს ადგილები, მაშინ გადავსახლდებით, აქ არ დავრჩებითო. რაც შეეხება რომ ჩვენ ქართველები ვართ და არა თურქებიო, ესეც კარგად ვიცით და ისიცაო, თუ ჩვენ როდის დაუჭერივართო. ოსმალთ და ან როდის გაუთხოვრებივართო. ამ ცნობას ასაბუთებს შემდეგი მაგალითი, რომელიც ანუსხულია ნ ხელის „დროებაში“ 1880 წ. — „ბათუმის ქალაქის გამგეობამ ერთი იმისთანა ახალი გადასახადი შემოიღო, რომელიც ბათუმის მიდამოების და სოფლის მცხოვრებელთ მიძიმე ტვირთად აწვებაო. ეს გადასახადი დაედო კაიუშკებს, ფელუკას და ნაევებსო. უწინ ოსმალეთის მმართველობის დროს, რამდენჯერაც შემოსტურავდა ბათუმის ბოლოზში მენავეს იმდენი შაური უნდა გადაეხადნაო, და ეხლა კი ამნაირი გადასახადი მოსპეს და დააწესეს მთელი წლის გადასახადი 15 მანეთის ერთად აღებაო. ესეთი ხარჯებიც კი უხდებოდათ თურმე მრავალთ წასვლის მიზეზად.

3 აგვისტოს გაზ. „დროებაში“ არის ყარსილამ დაბეჭდილია შემდეგი ცნობა „კავკაზილამ: — „მთელის ყარსის მაზრილამ თითქმის ყველა მაჰმადიანი მცხოვრებნი სტოვებენ თავიანთ მიწა-მამულს, ადგილ-წყალს და ოსმალეთში გადადი-

ანო. მიზეზი ამისა ის არისო, რომ აღრე ოსმალოს ხელში, ეს ხალხი ბატონად გრძნობდა თავის თავს, როგორც უნდოდა ისე ეპყრობოდა ქრისტიან ხალხსო და ახლა რუსის ხელში თავის თავი დაჩაგრულად მიაჩნიადო, ძველებურად ბატონობის ნებას არ მისცემენო, და ამის გამო გადადიან ოსმალეთშიო, სადაც იმათი ბედის გამგებლად გიაურები არ იქნებიანო“

რედაქცია ექვობს ამ შენიშვნისათვის, არა გვეგონია, რომ მიზეზები მარტოდ ეს იყოსო. უეჭველია აქაც იგივე პირობები იქნება რაც ბათუმსა და სხვაგან გახლავსთო. ჩვენც ასევე ვფიქრობთ, თორემ ქართველ მაჰმადიანთ დანატოვარნი ისე აღვილოდ არ წავიდოდნენ ოსმალეთში თავის მიწა მამულიდამ, რადგანაც იგინი ზემო ქართლის მცხოვრებივით მიწის მუშაკნი იყვნენ და არიან კიდევ. ამ ცნობის, მეოლე დღეს, 18 აგვისტოს „დროებაშივე“ დაიბეჭდა განცხადება ბათუმის გუბერნატორის, რომელიც ქართველ მაჰმადიანთ უცხადებდა შემდეგს: „ბათუმის ზოგიერთი სანჯახის ფუხარები და აღები ტყუილად აპყოლიან და ლაპარაკობენ, რომ რუსის მთავრობა ჩვენს საკლთარს მიწა-წყალს და სამართალს წაგვართმევენო, რომელიც ოსმალოს დროს გვექონიაო, ამისთანა ტყუილს ხაბრით და ამბით შეშინებული ხალხი ამდგარა, დაუგდია ოხრად თავის სახლ კარი და ემზადება მუჰაჯირად წასვლას ოსმალეთში, საწყალმა ის კი არ იცის რომ იქ მათ მოელის დიდი მწუხარება: სიმშილი, წყურვილი და ცოლ-შვილის სიკვდილი. ამისთანა გონჯი ხაბარის და ამბების გასამტყუნებლად ჩვენ გვინდა გამოუცხადოთ ხალხს მთავრობის კეთილი ჰაზრი და სურვილი“

შემდეგ ამის ეხება განცხადება მუსულმანის სჯულს, სარწმუნოებას და ოჯახს ვერავინ შეეხებაო, ამის ფიქრი ნურავის აქვსთო, მუსულმანების წესების და ოჯახის საქმეების შეხება ჩვენი საქმე არ არისო. მუსულმანი და ქრისტიანი კანონის წიაშე ყველა ერთი არისო. მხოლოდ ვითხოვთ რომ სისხლის აღება მოისპოს მათ შორის და ადამიანურს ვზას დაადგნენო. უამისოდ ყოველივე ჩვენი ბრალდება უბრალოა და

უსაფუძვლოვო. განცხადება შეიცავს თორმეტ მუხლს, 8 მუხლი შეეხება გადასახლების საქმეს და ამიტომ აქ მხოლოდ ეს მოგვყავს. აი ეს მუხლი:

„8. სანამდის ბერლინის კონგრესით დადებული ვადა გადასახლებისა არ გავა, მანამდის მუსულმანებს, შეუძლიანთ თავისუფლად გადასახლება ოსმალეთში. იმათ შეუძლიანთ გაჰყიდონ თავის სახლკარი და ნივთები: მაგრამ ადგილმამულს ვერ გაჰყიდიან: მოაჯარს შეუძლიან მარტო მიუღკის გაყიდვა, თუ ოსმალსაგან ბოძებული თაფი აქვს. ბერლინის კონგრესის დადებული ვადა რომ გავა, იმის შემდეგაც შეუძლიანთ თითო თითოს თვითეულს სახლობას ოსმალეთში გასვლა, მაგრამ ამისათვის პასპორტი უნდა აიღოს“.

ასე გახლდათ საქმე ბერლინის კონგრესზედ საქართველოს ადგილების და ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ, აქ საუბარი იყო გამართული, იქ სჯიდნ და ვადას ადგენდნენ ჩვენ შესახებ და ჩვენ კი არას გვკითხავდნენ. საქართველო ოსმალეთისათვისაც ისეთივე უცხო იყო. როგორც თვით ბერლინის კონგრესი ევროპიელთათვის. არც ერთნი გვიცნობდნენ და არც მეორენი. ოსმალეთს საქართველო ეჭირა მხოლოდ მიტომ, რომ ქართველები ეთათრებინა და აქარელებისაგანაც სისხლი ეწოვათ, ეს იყო მათი საქმე, მის მეტი სხვა არაფერი და მიტომაც მოხდა საქმე, რომ კონგრესზედ ქართველ მაჰმადიანთ საქმე უბედურად გათავდა. შემდეგში ამ გათავებამ მათთვის დასალუპი მოვლენა იქონია და აზიურად ხალხის გადასვლ-გადმოსვლა თავის მიწა-მამულიდამ და მოსპობა. ქართველებს რომ შნო გვქონოდა და კონგრესზედ კაცები გაგვეგზავნა, იქ ჩვენებს ელაპარაკნათ ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ, მაშინ საქმე ისე გათავდებოდა, რომ ოსმალეთის საქართველოდამ ერთი ქართველ მაჰმადიანიც არ დააპირებდა და არ წავიდოდა უცხო ქვეყნებში. ეს ჩვენ ვერ ვქმენით; ამას არც თვით ქართველ მაჰმადიანებმა მიაქციეს ყურადღება და როცა საქმე გაფუჭდა, როცა გადასახლებულებთ კარზედ დაღუპვა, შიმშილი და სი-

კვდილი მოადგათ, როცა მათ სამშობლოს უცხო ქვეყნებიდან გამოტარვისთვის საღმის გზაზე დაიწყეს, როცა შინ დაბრუნების სახსარს ეძებდნენ და ამ ძებნაში სწუხდებოდნენ კიდევ შეუბრალებლად, ჩვენ მხოლოდ მაშინ გავახილეთ თვალები და დავიწყეთ წერა. თვით ქართველ მაჰმადიანთ მოწინავე პირებიც ხომ დაიხოცნენ ამ საქმის განსჯერებისათვის იგინი არსებობდნენ მხოლოდ ფანატიკობის და ვერაგობისათვის.

მათ თავიანთ თანამემამულეებს ვერაუერი სიკეთე და სამსახური გაუწიეს იმ გაჭირვების და გათახსირების დროს, ნაცვლად სამსახურის დასაღუბის ქადაგებით აქეზებდნენ და გადასახლებისთვის წინ მიუძღვოდნენ. მათ ამისთანა შრომით დაიმსახურეს საგმობი ცნობა ისტორიაში და უარ საყოფი ღირსება, საკიცხი მათ მომავალ თაობისაგან მწარის გმობით და უარის ყოფით. მთავრობის ამავე ზემოთ დაპირებულ განცხადების დაბეჭდვის დროს, რუსულ გაზეთ „გოლოსში“ დაბეჭდილი იყო ესეთი ამბავი და ეს ამბავი „დროებაშიც“ გადმობეჭდა. აი:— „ერთი იმ საქმეთაგანი, რომლითაც მალე გადაწყვეტა სასურველია მმართველობის და ყველა ადგილობრივი ინტერესებისთვის, უსათუოდ არის, საკუთრებისა და თავის უფლად გაცემის ადგილების აღვიარება, ბათუმის ვარეშე მდებარე მიწისა. ამ საქმის გადაწყვეტას განსაკუთრებით ეხლა ექმნება დიდი მნიშვნელობა, რადგანაც ადგილობრივ მცხოვრებნი აწმყო წესების კმაყოფილნი არ არიან და სულ ყველანი გადასახლებას აპირობენ ოსმლოეთის სამფლობელოში, ამავე დროს, იმავე გაზეთის სიტყვით, ბათუმის გუბერნატორს წარუდგნენ აქარისა და სხვა ადგილების ბეგები და სთხოვეს, რომ თუ გსურთ, რომ ჩვენ ჩვენს ქვეყანაში გავმაგრდეთ, მაშინ ჩვენი მამულები დროიდა დაგვიტკიცეთ და ჩავვაბარეთ, რომ ვიცოდეთ ჩვენი საკუთრების ვითარებაო. მთავრობა დაჰპირებია, მაგრამ დაპირება კი დროზედ ვერ შეუსრულეს. ამ საგანს შემდეგ „დროებაც“ მიუბრუნდა და შეეხო, რომ მთავრობა დაპირებას არ უსრულებს, უგვიანებს და ამიტომ მოსა-

ლოდნელია, რომ ჩვენ ივინი ვერც მუქარით შევაშინოთ როგორც „გოლოსს“ ჰგონია და ვერც რამე დაპირებითაო. ისევ მართალი საქმეა საჭირო, თუ გვინდა რომ ეს ხალხი თავის მიწა მამულზედ დარჩეს და ეს ახლად შეძენილი კუთხე ხალხით არ დაცარიელდესო.

25 აგვისტოს, არდანუჯიდან ს. ბავრელი სწერს შემდეგ ცნობას შავშელთ გადასახლებულებზედ. „გადასახლებულების ქარვანი თანდათან მატულობს თითქმის, აჭარის, მურღულის და იმერხევის ნახევარი წავიდა არდანუჯი იცლება, არტაანის ხომ დიდი ხანია დაცლილია; დანარჩენნიც მიდიან და უნდა ხელში შეგვრჩეს ვერანა სოფლები“. დამწერი დიდათ სწუხს ამ გარემოებაზედ და ამბობს, რომ მთელი ეს კუთხე ხულო დაცარიელდება და გავერანდებაო. აქ საკვირველი საკითხი ჩვენთვის ერთი ის გახლავსთ, რომ ერთნი სწერენ გადასახლებულთ რიცხვს ასობით ან ასეულად და ან კომლიად, მეორენი კი სწერენ ათასობით და ათიათასობით. ორში მართალი ის გახლავსთ რაც შემდეგ თვით საქმემ გამოაჩინა და რაც ჩვენც ვნახეთ და ავწერეთ.

მეტი არ იქნება აქ მოვიყვანოთ ამავე დროს შედეგი ამბავი, რაც იმ დროის ქართველ მაჰმადიანთათვისაც უნდა გახდარიყოს საყურადღებო. 25 აგვისტოს „დროებაში“ დაბეჭდილია: — „16 აგვისტოს, ბათუმში, აგერ ხუთი დღეა რაც აქ მოვიდა ოსმალეთიდან გემი, რომელმაც მოიყვანა თან ათასი ზული ქრისტიანი (?) აფხაზები, ესენი თხოულობენ თავიანთ მამულში დაბრუნებას, დასახლების ნებას. მათს თხოვნას არ უსრულებენ, საბრალონი სადრტვინველ მდგომარეობაში იმყოფებიან, თვრამეტი დღეა მას აქეთ რაც გემში ისე ყრილ არიან როგორც თევზები კასრაში. ხან აწვიმსთ, ხან მზე სწვამსთ, საქმელი პური არა აქვსთ. ამბობენ შიმშილისაგან უკვე ათი კაცი მოკვდაო. კერძო ქველ-მოქმედება არ ყოფნისთ“.

აფხაზების საცოდავობამ ქვეყანა შეაწუხა, ბევრი სწერეს და ილღვარაკეს. ამ მწარე გარემოებას აგვისტოს „დროება“

კიდევ შეეხო. გაზეთმა ამ წერილით და აფხაზების უბედურების ანუხსვით ქართველ მაჰმადიანებს ბევრი რამ გაახსენა, ასევე ჩვენს საზოგადოებას, თუ ხშირად როგორ აქეზებდნენ და კიდევაც აქეზებენ მრავალნი მტერნი გადასახლებას და როგორ ლუპავენ აფხაზებივითო. გაზეთმა საკანონო საზოგადოს წესით აღიარა რომ აფხაზებს თავიანთ ქვეყანაში დაბრუნების უფლება აქვსთო. ამათი დაბრუნება კი მთავრობისათვის არ იყო სახუკარი, რადგანაც აფხაზეთში, მათს ადგილებზედ რუსებს ასახლებდნენ და რუსის დიდკაცებს ურიგებდნენ ათასი დესეტინობით, რათა იქ განმტკიცდეს მომავალში რუსის ერის ნიადაგიო.

ერთის სიტყვით დატანჯეს შიხ დაბრუნებული აფხაზები ზღვაში და ზღვის ნაპირას ყრით. 13 აგვისტოს შეუწყნარებიათ აფხაზების თხოვნა და გადაუყვანიათ აფხაზეთში დიდის მსხვერპლის შეწირვის დროს. ამ უბედურთა მწარე დღეებს და წუთებს ქართველ მაჰმადიანებიც კარგად ხედავდნენ თავიანთის თვალეებით.

11 ოქტომბერის „დროებაში“ დაბეჭდილია ფელეტონი აჭარიდამ. მგზავრთაგანი, ერთ ალაგას გადასახლების შესახებ ასე სწერს: „აჭარელების აზრით, დიდი ცოდვა და დიდის სჯულის წინააღმდეგია, რომ რაკი ურჯულოებმა მათი ქვეყანა დაიჭირეს, მათი იქ დარჩენა! ზედა აჭარაში გამაჩენილ პირთა რიცხვში ითვლებიან ლომან ეფენდი, დიდი ჭკვიანი კაცი, დიდი გავლენისა ხალხში. აჭარელებმა რომ გაგზავნეს ოსმალეთში აღმორჩეულნი პირნი დასაზვერავად მათთვის ადგილებისა, ეს ლომონ ეფენდი აღმასრულებელ პირთა რიცხვში გახლდათ. დაბრუნდა რა მოგზაურობიდან აი რა სიტყვები წარმოუთქვა ყრილობაში. „ბევრი ადგილი დავიარე, მაგრამ ჩვენი ქვეყნისთანა (აჭარა) შემკობილი და სჩვენო ვერსად რა ვნახერა. ამის გარდა ნამდვილი მაჰმადიანობა ჩვენში დარჩენილ რჯული ჩვენისთანა სუფთად და წმინდად არავის უჭირავსთ სახონთქროში, — სადაც თითქმის ყველგან ქართველობა (ქრი-

სტიანება) შეპარულა. ამის გამო არ გირჩევთ გადასახლებას. ამგვარივე რჩევას, როგორც გავიგე სწერენ აქაური ხოჯები, სტამბოლში მცხოვრებნი. მათ მიწერ-მოწერა აქვსთ დღესაც ზოგიერთ გამოჩენილ აქარგლებთან“.

რამდენადაც ქართველ მაჰმადიანებს ახალ მთავრობის ზოგი რამ აწუხებდათ, იმდენადვე მათ აშინებდა სხვა და სხვა ფანატურიკური გარემოებანიც, რჯულის შეხება, სალდათის გაყვანა, ქალების პირბადის ახდა და მრავალიც სხვანი. გარდასახლებასაც უბეჭტესად ამიტომ აპირობენო. ამ ქორებს უვრცელებდნენ მათ მათივე მტრები. 27 აგვისტოს, „დროებაში“ დაბეჭდილია წერილი ქობულეთიდან, საიდანაც მომყავს ერთი ადგილი, რაც გარდასახლებას შეეხება:

„ის პირები, რომელნიც გადასახლდნენ ოსმალეთში, დარჩათ აქეთ უძრავი საცხოვრებელი მიწა-წყალი, სასაკუთრო, საზიარო აქ დარჩენილებისა და ეს მიწა-წყალი, როგორც ამბობენ წასვლის უმაღლვე ჩამოართვა ადგილობრივმა მთავრობამ აქ დარჩენილებს და სახაზინოთ ჩარიცხეს. რასაკვირველია ამ გვარი ქცევა ზოგი ერთ უფროსებსა უკლამს გულს, აქ დარჩენილების მოცდის სურვილი და აბრაზებს ჩვენზედ“. მეორე მოკლული პირების გაქრაც აბრაზებს მათაო, რაც მაჰმადის სჯულის წესით წინააღმდეგია და შეუძლებელი მიცვალებულის გაქრაო. ესეც აშფოთებს თურმე. მაგრამ რა, განა ესენია მარტო, მათ ყველაფერი აშფოთებდა, გაბრაზებულნი ყმაწვილებივით იყვნენ და აღარ იცოდნენ რა ექნათ, თავი როგორ შეენახათ თავიანთ მიწა-მამულზედ. ყოველი უბრალო ჩამე ბრაზს ჰგვრიდა და წამდა-უწუმ წავიდეთს ყვიროდნენ, წავიდეთ და წავიდეთო. 14 ნოემბერს „დროებაში“ ერთი ქართველ ბეგთაგანი წერილს სწერს ფელეტონად, სხვათა შორის ერთ ალაფას იმ გარემოებასაც ეხება თუ ქართველ მაჰმადიანები რათ სახლდებიან უცხო ოსმალეთის ადგილებშიო. ამის მიზეზი ერთის ბეგისთვის იმ დროის მთავარ მართებელსაც უკითხავს ასე: „რა არის მიზეზი, რომ თქვენ სამშობლო მა-

მუღს სტოვებთ, სახლ-კარს, ყოფა ცხოვრებას და მიდინარობს საზღვარ გარეთო? თუ რამ გაქირება გაქვსთ, ნურავის მოგვე-
რიდებათ, მე მითხარიო? და სხვა კიდევ ბევრი კეთილი და
გონიერი სიტყვები გვიბრძანაო“. ამაზედ ერთ ქართველ მაჰ-
მადიანს მიუგია დაახლოვებით ასეთი პასუხი: ბატონოვო,
თქვენთან მოსვლა ვერ მოვახერხეთო, მოვახერხებოთ და მოვი-
დეთ, ვინ იცის იქნება არც მოგვიშვან, ეხლო რაკი აქ მობრ-
ძანდით, ისევ აქ მოვახსენებთ ყველაფერსაო. მიზეზი ჩვენის
გადასახლებისა გახლავსთ ისაო, რომ ჩვენი აქ ყოფნის საქ-
მეები აირ-დაირია, ჩვენი საკუთარი მამულები წაგვართვეს და
მთავრობის კაცებმა თავიანთვის მიიკერძესო ჩვენ ვსთხოვთ
რამეს და ყურს არ გვიგდებენო. ისე გვიცქერიან როგორც
ძაღლებს, თავ ანთ ახლად მითვისებულ მამულებში წყაროებიც
კი გაიყვანეს და ჩვენ კი ჩვენებზედ ხელს გვალებინებენ და
აბა მაშ რა ვქნათ, სად და როგორ წავიდეთ იოლათა, რომ
არ გადავსახლდეთო. თუ ჩვენს მდგომარეობას ყურადღებას არ
მიაქცევთ მაშინ ან ციმბირში გაგვგზავნეთ ან გემში ჩაგვყარეთ
და ოსმალეთში გაგვისტუმრედ თქვენს ბათუმში ყოფნამდეო“.
ეს პირი სწერს, რომ ჩვენ ფანატიკებს გვიწოდებენო, რომ
ვითომც ფანატიკობით ვსტოვებთ ჩვენს სამშობლოსაო. სჯუ-
ლის ფანატიკი სამშობლოს არ დასტოვებს ადვილათაო. საქმე
აქ იმას შეეხება, რომ ჩვენს საკუთრებას გვართმევენ, თვით
ისაკუთრებენ და აბა ჩვენ რაღა გვეთქმის ამის მეტი და ან
რა გავაკეთოთ. თუნდ თქვენ ქრისტიანებს ასე რომ მოგექ-
ცნენ, მაშინ თქვენ კი დაშთებით აქაო... არა მგონიაო. უნდა
ითქვას, რომ ეს ბეგი თავის ჰაზრით მართალია, მაგრამ აქ
მათში ვინ არ არის მართალი, ყველა და თითქმის ყველგან,
მაგრამ მათ რომ ფანატიკ წამქეზებლებიც ჰყვანდათ და აქეზე-
ბდნენ გადასახლებისათვის, ამას კი ვგონებ ეჭვი და თათბირი
არა სჭირდება, ყოველივე მართალია.

მთხრომბერს „დროებაში“ ფელეტონია დაბეჭდილი სა-
ხელდობრ „მოძმის აღსარება“ ბათუმელის ქართველ მაჰმა-

დიანის ახმედ ალა გოგონ ოღლისაგან, იგივე ნადირაძე. ეს ახმედ ალა გამოცდილი კაცია და თავის სამშობლო ქვეყნის და ისტორიის ვითარების მცოდნე, ამ პატივცემულ პირს თვით სახარების ცოდნაც ჰქონია, აქ მოჰყავს ადგილები სახარების ამბობს, რომ ჩვენი გადასახლების მიზეზები პირდაპირ ჩვენი უსაკუთრობა არის და უმიწა-მამულოდ დატოვებაო. ჩვენ თუ ჩვენს იარებზედ ლაპარაკის უფლება გვექნება და ჩვენი საკუთრებაც ჩვენს ხელთ იქნებაო, მაშინ აქედამ არავინ დაიძვრება და წავაო. ესენი უკმაყოფილონი არიან თვით ოსმალეთის მთავრობაზედაც, რომ ქართველ მაჰმადიანებს გათათრების უმაღვე საადგილ-მამულო მიწათ მოვალეობის უფლებაც შეუცვალეს და ქართული საკუთრება მოშალესო.

ჩემგან შეკრებილი და დაბეჭდილი 1891 წ. ქობულეთელების გადასახლება.

ქობულეთიდან ოსმალთს მთავრობა ხალხს ოსმალში ასახლებდა ძველადგან. ამათი გადასახლების ცნობები ცოტა არის. ხოლო ქობულეთში ხშირად უამბნიად, რომ ქობულეთელი მოუსვენრები არიან და ამიტომ ოსმალნიც მათ ხშირად ასახლებდნ სხვა და სხვა კუთხეებშიო. ყველაზედ მწვავე გადასახლება ქობულეთში 1877 წ. დაიწყო. ამ დროთა გადასახლებულთ შესახებ იტყვიან სხვა და სხვა ცნობებს. ერთნი იტყოდნენ, რომ ქობულეთიდან ოსმალში გადასახლდა 2500 მოსახლეო. ანუ 12 000 სული ორივე ზქესისო. მეორენი ამბობდნენ, რომ 5000 მოსახლე წავიდაო. ხოლო მათში რამდენი რიცხვი იყო ამისი კი არა იცოდნენ რა მესამენი იტყოდნენ, რომ ალი ფაშამ ქობულეთიდან გადაასახლა 7000 ათასი მოსახლეო.

ალი ფაშამ 7000 კომლი გადაასახლაო ჩვენთვის კარგად არ არის ცნობილი, თუ ეს 7000 კომლი მან მარტოდ

ქობულეთიდან გადასახლა, თუ სხვა კუთხეებიდანაც. მაგა: ჩაქვიდამ, კახაბრიდამ, მაჭახლიდამ, აჭარიდამ თუ ან სხვა რომელიმე კუთხიდან, ან მარტოდ ქობულეთიდან. ისიც არის ამბათ დაშთენილი, რომ ალი ფაშამ 30,000 ათასი სული გადაიყვანა ოსმალში. შეიძლება 7000 კომლიდან 30,000 სული იყო, ესეც ადვილი შესაძლებელი არის, ხოლო ჩვენ შის შესახებ კი ვერა გავიგეთ რა, თუ ალი ფაშამ ეს 7000 ათასი კომლი საიდან გადასახლა.

ამ რიცხვს ამბობენ ქობულეთში. აჭარაში ამბობენ 2500 კომლს, მაჭახელში 30,000 სულს და ბათუმში კიდევ სხვა გვარად. ჩვენ ხალხის გადმოცემის ცნობების მეტ ნაკლებობას ვერ შევვებით, მოვიყვან ახლა იმ გადასახლებულთა ცნობებს, რაც 1891 წლებს იქმნა შეკრებილი და რის ზოგი ცნობები იმავ დროის ქართულ გაზეთებშიც იქმნა დასტამბული. ჩვენ შეკრებილი ცნობები ზემოდ მოყვანილ ცნობებს ერთობ ეწინააღმდეგება. მაშინაც იყვნენ და დღესაც იქმნებიან მრავლად ისეთნი, რომელთაც კარგად ეხსომებათ ის გარემოება თუ ქობულეთიდან რამდენი ათასი კომლი თუ სული გადასახლდა. ამის შესახები ცნობები ჩვენის ისტორიისათვის ძვირფასად დაფასდება.

გადასახლებულნი ქობულეთის მაზრიდან.

სოფ. ქაქუთი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ლელვა, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. წყავრუკა, გადასახლდა	50 კომ.
სოფ. კუხე, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ჩეხედენი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. აჭყვისთავი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ზენეთი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ალაშბარი, გადასახლდა	100 კომ.

სოფ. გვარა, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ხუც უბანი, გადასახლდა.	50 კომ.
დაბა ძველ—ქობულეთი გადას.	40 კომ.
სოფ. კონდიდი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. კობი, გადასახლდა.	30 კომ.
სოფ. კვირიკე, გადასახლდა	137 კომ.
სოფ. დაგვა, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. სამება, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ჭახათი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. კეჭიეთი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ვარჯანული, გადასახლდა.	15 კომ.
სოფ. ტყემაკრაფი, გადასახლდა.	10 კომ.
სოფ. ცხემუანი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. კობალაური, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ჩურუქსუდამ, გადასახლდა.	80 კომ.
სოფ. ზარა ბოსელი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. დიდი ვაკე, გადასახლდა.	40 კომ.
სოფ. ზემო ხინო, გადასახლდა.	40 კომ.
სოფ. ჩაქვა, გადასახლდა.	13 კომ.
სოფ. ხალა, გადასახლდა.	40 კომ.
სოფ. ჩაქვის თავი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. გორგაძნეები, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. მახინჯაური, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ორთო ბათუმი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ყოროლის თავი, გადასახლდა.	25 კომ.
სოფ. აგარა, გადასახლდა.	14 კომ.
სოფ. ახალ შენი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ხალვაშენეები, გადასახლდა.	40 კომ.
და სხვა და სხვა.	

ქობულეთის ნაწილში აქ მოხსენებულ სოფლებს გარდა-
სხვა წვირილი და დიდი სოფლებიც არის. წვირილ სოფლები-
დამ წასულთ ცნობები ჩვენ ვერა შევიტყეთ რა, რადგანც იქი-

დამ თითო ოროლა კომლი წასულა აქ არ ვახსენეთ ზოგი ერთის სოფლები სადაც დღეს სულ აღარავინ სცხოვრობს, მთელი სოფელი დაიწალა და გადასახლდა, სოფელში მოსახლეთა სახლები ტყის ნადირის თავ-შფარად გადაიქცა. ასეთ სოფლების რიცხვიც დიდი არის, ასეთი იყო მაგალითებზე სოფ. კვირიკე, საიდამაც მთლად წავიდა ხალხი, სოფელი სულ ცარიელი დარჩა.

მაინც უნდა ითქვას, რომ ხალხის თქმით ქობულეთის ნაწილიდამ 2000 კომლზედ მეტი წავიდა, ვისაც კი ჰკითხავთ თუ ქობულეთიდან რამდენი მოსახლე წავიდაო? ყველა გეტყვის, რომ 2000 ათას მოსახლესზე მეტიო. ჩვენგან მოთვლილ გადასახლებულ ცნობები კი ვგონებთ 1200 მოსახლესზედ მეტი არ არის. ხალხი ლაპარაკობს, რომ 2000 მოსახლესზედ მეტი წავიდაო და აქ მოყვანილი ცნობები კი სხვას გვეუბნება. ამის მიზეზი ვგონებთ ის უნდა იყოს, რასაც ჩემი გამოუცდელიობით პატარ-პატარა სოფლებიდან წასულთ მცირე რიცხვს არ ვნუსხავდით, რომელთა რიცხვიც ოსმალთა მფლობელობის დროს აქეთ ერთობ დიდი იყო. მთელი ქობულეთის ველები, ტყეები და ფერდოები სულ სოფლებით იყო სავსე, დღეს კი იქ ნა-სოფლარებიც აღარა სჩანს. ვგონებდ სულ ამეებიდამ უნდა იყოს მომხდარი ამათ რიცხვის უცოდინრობა და შეცდომა. თორემ დღესაც იტყვიან ხოლმე, რომ ქობულეთიდან 2000 ათასი მოსახლესზედ მეტი წავიდა „მუჰაჯირათაო“ ზოგნი 2500 მოსახლეს ხტყვიან, ზოგნი კი 5000 მოსახლესაც და ყოველივე ამას დაბეჯითებითაც ირწმუნებიან.

შეკრებილი 1892 წ. გადასახლებულნი ქვედა აქარიდან.

სოფ. დანდოლოდამ, გადასახლდა.	10 კომ.
სოფ. ჯალაბაშვილები, გადასახლდა.	5 კომ.
სოფ. გოგიაური, გადასახლდა.	5 კომ.
სოფ. ზაქარიადეები, გადასახლდა.	10 კომ.

სოფ. არსანაული, გადასახლდა მრავლად, რიცხვი წასუ-
ლებისა ვერ შევიტყე, სთქვებს რომ მთელი სოფელი წავიდაო.
რა იყო წასვლის მიზეზი, რომ მთლად აიყარნენ ამის მიზე-
ზები უცნობად დამიშთა.

სოფ. გოგისეული, გადასახლდა. 25 კომ.

სოფ. კოკიტაური, გადასახლდა. 4 კომ.

სოფ. გელიაშვილები, გადასახლდა. 5 კომ.

სოფ. ბაბუჩაშვილები, გადასახლდა. 5 კომ.

სოფ. კეკელიძე, გადასახლდა. 5 კომ.

სოფ. გეწაძეები, გადასახლდა. 2 კომ.

სოფ. შალაძე, გადასახლდა. 4 კომ.

სოფ. ცხომრისი, გადასახლდა. 90 კომ.

სოფ. აბუკეთი, გადასახლდა. 15 კომ.

სოფ. კანტაური, გადასახლდა. 10 კომ.

სოფ. ტბეთა. (შავშ. ტბეთი არ არის ეს,) გად. 30 კომ.

სოფ. ნაგანები. ხოჯის ქადაგებით გად. 40 კომ.

სოფ. ქვაშტა, გადასახლდა. 20 კომ. გადასახლებას აქე-
ზებდნენ ამ სოფლის მებატონე ჯაყელები.

სოფ. ჭაიო, გადასახლდა. 25 კომ.

სოფ. აქუცა, გადასახლდა. 15 კომ. აქ სცხოვრობდნენ
მაჰმადიანთ ერისთავები, ესენი აქეზებდნენ ხალსს გადასახლე-
ბისათვის, თვითაც მთლად გადასახლდნენ ოსმალეთში. ამ სო-
ფლიდამ გახლდათ ხოსროვ ფაშა, ერისთავი, ოსმალეთის დი-
დი მინსტერი. ეს ხოსროვ ფაშა 1840 წლებს იყო ინგლისში
გავზავნილი.

სოფ. დაბა ქედა, გადასახლდა. 20 კომ.

სოფ. მერისი. წინედ აქ 700 კომ. იყო, ეხლა კი 100
კომლი არის, მაშასადამე გადასახლებულა. 600 კომ.

სოფ. კუჭური, გადასახლდა. 14 კომ.

სოფ. კაპარტყე, გადასახლდა. 10 კომ.

სოფ. სიხლაძე, გადასახლდა. 10 კომ.

სოფ. ქეშიშ ოღლი, ამათ ქრისტიანობა დადხანს შეუ-
ნახავთ, ამიტომ უბრძვიათ, გადასახლდა 10 კომ.

სოფ. ალიქოლოი. აქ დასახლებულან მესხეთიდან მოსული ქართველ მაჰმადიანები, ბევრი უბრძოლიად. გადასახლდა 10 კომლი.

სოფ. გოგნიძე, აქაურ ქართველებსაც სჯულისთვის ბევრი უბრძოლიად, გადასახლდნენ 15 კომ.

სოფ. მეძიბნა. აქაური მცხოვრებნი ბრძოლაში გამწყდარან, მერე აქ დასახლებულან არდან, რჯის და ართვინის ქართ. მაჰმადიანები. გადასახლდა 10 კომ.

სოფ. შავაბურა. მშვენიერი სოფელია, ხშირად სოფ. შავად იბურება, გადასახლდა 20 კომ.

სოფ. აგოთა, გადასახლდა. 5 კომ.

სოფ. სილაბაური, ესენი ისლამს დაუკავშირდნენ 1780 წ. გადასახლდნენ 10 კომ.

სოფ. გარეტყე, 1850 წ. ოსმალო რამში ამათაგან ბევრნი გამწყდარან, გად. 10 კომ.

სოფ. სამხიარი, მშვენიერ სამხირალ ალაგას სძვეს, გადასახლდა 10 კომ.

სოფ. ნამონასტრევი, გადასახლდა 5 კომ.

სოფ. ორცვა გადასახლდა 30 კომ.

სოფ. კაკოლი, გადასახლდა 5 კომ.

სოფ. ძენწმანი, გადასახლდა 8 კომ.

სოფ. კორომხეთი, გადასახლდა 15 კომ.

სოფ. ორთახოხნა, გადასახლდა 15 კომ.

სოფ. დერე ხოხნა, გადასახლდა 10 კომ.

სოფ. ლოლაძე, გადასახლდა 5 კომ.

სოფ. შოთიძე, გადასახლდა 20 კომ.

სოფ. ახო, გადასახლდა 5 კომ.

სოფ. გობჯინეთი, გადასახლდა 5 კომ.

სოფ. ვარჯახანისი, გადასახლდა 10 კომ.

სოფ. კენივრი, გადასახლდა 5 კომ.

სოფ. სვანივრი, გადასახლდა 8 კომ.

სოფ. ქინძაკარა, გადასახლდა 5 კომ.

სოფ. წონიერი, გადასახლდა რამდენიმე კომლი.	
სოფ. ბზუ ბზო, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ზვარე, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ზესოფელი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. გულეზი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. სალორეთი, გადასახლდა	60 კომ.
სოფ. ქვედა მახუნცეთი, გად.	40 კომ.
სოფ. ზედა მახუნცეთი გადასახ	20 კომ.
სოფ. კვირიტაული, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ბაბუჩაშვილები, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ბელტური, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. დოლოგანი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. საფარა, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ჭიკანძე, გადასახლდა	8 კომ.
სოფ. კაპნის თავი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. კიბე, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ქალახმელა, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. უჩხითი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. კირნათი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. მილისი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ერგე, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. მიკიტაური, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ხელვაჩაური, გადასახლდა	6 კომ.
სოფ. შარაშიძე, გადასახლდა	3 კომ.
სოფ. თოფალაშვილები, გად.	10 კომ.
სოფ. ურეცი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. დედაბერა, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. სიმონეთი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. მახო გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. თხილნარი, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. ყარაშარვალი. 1850 წ. ამ სოფლის მცხო-	
ვრებ (40 კომ.) ქართ. მაჰმადიანები ოსმალთა ბრძანებით	

ოსმალეთში გადასახლეს, ამათ ალაგას აფხაზები დასახლდნ.

სოფ. ყომრალო მთელი სოფლის მცხოვრებნი 60 კ.) ოსმალეთის მთავრობამ 1850 წ. ოსმალოს აფრიკაში გადასახლა, ამათ ალაგას იქილამ შავი ხალხი მოიყვანეს და დაასახლეს, ესენი დღესაც სცხოვრებენ აქ. (არაბები)

სოფ. წითელი მიწა. ამ სოფლის ქართველ მაჰმადიანები (50 კომ) მთავრობის ძლით ოსმალში იქმნენ გადასახლებულნი 1850 წლებს.

აქარის (ქვედა) სოფლებიდან გადასახლებლუთ სწორე ცნობები ჩვენ არ გვაქვს, ეს ცნობები მე შევეკრიე 1891—93 წლებს როცა იქ მრავლად სცხოვრობდენ ისეთი პირნი, რომელთაც გადასახლების ყოველივე კარგად ახსოვდათ ამათის სიტყვით ვწერე ეს ცნობები. იგინი ამბობდენ, რომ ქვედა აქარიდქმ 1500 კომლზედ მეტი წავიდა ოსმალშიო. ჩემი მოყვანილი ცნობები კი ამ რიცხვს არ უდრის, იგი მცირე არის. აქარიდამ ხალხი მთლად აპირებდა გადასახლებას, ანისთვის იგინი სამზადის ომის დაწყების დროსვე მიეცნენო, ამ გარე მოვბას მოლები და ხოჯებიც უფრო ამწვაებდენო.

მთელი აქარა რომ არ დაიცალა და არ ვავიდა ოსმალში, ამის მიზეზი არის აქარის მუფთი ახმედ ჯვენდი ხალიფა შვილი მერისელი, რომელიც აქარლებს ამწვიდებდა, აწყნარებდა და არ უშვებდა. წასასვლელათაო ამავე აზრის იყვნენ თითო ოროლა სხვა და სხვა ბეგები და მათ შორის ტუბამ ბეგ შარუაშიძეო. ეს პირნი რომ არ ყოფილიყვნენ, მაშინ შეიძლება აქარლები მთლად გადასახლებულიყვენო, რადგანაც მათ დიდი წამქეზებლები ჰყვანდათო. ასეთნი იყვნენ თვით ქართველ გვარის ფაშებიცო, მაგალითებრ როგორც ოსმან ფაშა თავდგირიძე, ალი ფაშა თავდგირიძე, ქემილ ფაშა ხიმშიაშვილი და მრავლიც სხვანიო.

სთქვეს ამათ, ჯერეთ რუსებს ეს ომი არც კი დაეწყათ, რომ აქარელებმა უკვე აყრისათვის სამზადისი დაიწყეს, რად

განაც მათში თქმულება იყო, რომ ამ კუთხეს რუსნი უსა-
 თუოდ აიღებენო, ეს ომი მათ რაც უნდა ძვირად დაუჯდეს
 ამ მხარეს კი მაინც აულებელს არ გაუშვებენ და ამიტომ
 ჩვენ წინათვე გვირჩევენია რომ მოვიშალოთ და წავიდეთო. ის
 იყო ომი თავდებოდა, მორიგებაზედ ჩამოვარდა ლაპარაკი და
 ამ კუთხის შეერთებაზედ და ქართველ მაჰმადიანებმაც დაიწ-
 ყეს სამხადისი აყრა და წასვლა ოსმალშიო. ჯერ რუსები არ
 იყვნენ მოსულნი, რომ ესენი უკვე მიიპარებოდნენ ოსმალე-
 თშიო. ასე, რომ ვისაც კი ცოტა კაი მამული აქვდა, ის
 იმას ჰყიდდა ფუხარა კაცზედ და თვით კი მიდიოდა ოსმა-
 ლშიო. ამიტომ ბევრის გადასახლებულის ცნობა წერილობით
 სულ არ სჩანს. წინად წასულების ზოგი უკან მობრუნდაო,
 რუსებმა ეს არ იცოდნენ. იგინი თავიანთ მამულებს დაეპატ-
 რონენ ისევეო, მყიდველთაგან უკან დაიბრუნესო. უმეტესი
 ნაწილი კი ოსმალში დაშთენო. ხშირად მომხდარა ისიც,
 რომ პატრონს ორჯერ მეტი მიუცია ფული და ისე დაუბრუ-
 ნებია თავისი მამული უკანვე. ბათუმში კი ვინც გაყიდა რამე
 მამული და წავიდნენ, მათის რიცხვის კი არავინ დაბრუნებუ-
 ლა უკან, მამულებს დავა აღარ აუტეხნიათ.

შეკრებილი 1892 წ. გადასახლებულნი ზედა აჭრიდამ.

სოფ. ბაკოღამ, გადასახლა.	3 კომ.
სოფ. თხილვანა, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. გორხანაული, გადასახლდა.	8 კომ.
სოფ. კოლონჩნარი, გადასახლდა.	10 კომ.
სოფ. ყაიბაში, გადასახლდა	3 კომ.
სოფ. ბერსენაული, გადასახლდა	4 კომ.
სოფ. დაბა ძველი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ოქრო პარულა, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ართა მეჰელე, გადასახლდა.	5 კომ.
სოფ. სკვანა, გადასახლდა	3 კომ.

სოფ. ხეხაძირი, გადასახლდა	8	კომ.
სოფ. ორთა ხევი, გადასახლდა	2	კომ.
სოფ. ძმა გულა, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ბაყამარო, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. ფურტიო, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. მჭედრულო, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. თათერული, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. ბუთურაული, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ნენა, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. გუნდარა, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ყინჩაური, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. გორგაული, გადასახლდა	6	კომ.
სოფ. ფორჩხა, გადასახლდა	2	კომ.
სოფ. წაბლანა, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. კალოთა, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. ფუშრუკაული, გადა	2	კომ.
სოფ. რაქეთა, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ვერნები, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. მალლაკური გადასახლდა	4	კომ.
სოფ. პაპაშვილები, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. კობალთა, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ქუთაური, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. დარჩიძეები, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. წყაროთა, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. შუბაანი, გადასახლდა	6	კომ.
სოფ. ტომაშეთი, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. აგარა, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. საციხური, გადასახლდა	8	კომ.
სოფ. სამახრეო, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ვანაძეები, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. მიმითა, გადასახლდა	12	კომ.
სოფ. აღმე, გადასახლდა	5	კომ.

სოფ. წინწკარა, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. სტეფანეშვილები, გად.	3	კომ.
სოფ. ტუნაძე, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. ირემაძე, გადასახლდა	6	კომ.
სოფ. შავაძე, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ყადიოღლები, გადასახ	5	კომ.
სოფ. ჯირკვა, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. გადასახვევი, გადასახლდა.	10	კომ.
სოფ. ოქროაშვილები, გადასახლდა	5	კომ.
დაბა ხულო, გადასახლდა.	25	კომ.
სოფ. ქედლები, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. ღორჯომი, გადასახლდა	15	კომ.
სოფ. ზეგანი, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ლომსაძენი, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. ტბეთა, II გადასახლდა	7	კომ.
სოფ. სამოღეთი, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. მოფრინიძე, გადასახლდა	12	კომ.
სოფ. დაკლაკიძე, გადასახლდა	8	კომ.
სოფ. ცონარიძე, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. ჯაბანიძე, გადასახლდა	6	კომ.
სოფ. ქიძინიძე, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. ღვანა, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. ლომინაური, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. გოგინაური, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. კვინიხიძე, გადასახლდა.	3	კომ.
სოფ. კარპეტი, გადასახლდა.	10	კომ.
სოფ. მაწყვალთა, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ჯუმუშაური, გადასახლდა	40	კომ.

ამ სოფლის ხალხი ოსმალოს მთავრობას გადაუსახლებია

ოსმალოში 1850 წლებს, რაღაც წინააღმდეგობის გამო.

სოფ. ოღდაური, გადასახლდა. 10 კომ.

სოფ. ბედღეთი, გადასახლდა. 5 კომ.

სოფ. დიოჭნისი, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ტაბახმელა, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. ბოჭაური, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ელელეიძე, გადასახლდა	15	კომ.
სოფ. მანიაკეთი, გადასახლდა	8	კომ.
სოფ. კორტოხა, გადასახლდა	15	კომ.
სოფ. რიყეთი, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. დანისპარულა გადასახლდა	8	კომ.
სოფ. ახალ დაბა, გადასახლდა	6	კომ.
სოფ. ცხემლისი, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ეანიერი, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. წინსაყარი, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. ნაღვარევი, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ბრილი, გადასახლდა	12	კომ.
სოფ. ვარჯანული, (მესამე) გადა	3	კომ.
სოფ. წყომრისი, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ჭალა, გადასახლდა	2	კომ.
სოფ. ზემო ხევი გადასახლდა	15	კომ.
სოფ. ბარათაული, გადასახლდა	5	კომ.

აქ უცხოვრიათ ბევრ ბარათოღლებს, ბარათაშვილები, ესენი ეხლა სულ ოსმალში გადასახლებულან. აქ არავინ დაშთენილა.

სოფ. გომართელი, გადასახლდა	6	კომ.
სოფ. ვანი, გადასახლდა	8	კომ.
სოფ. ნიგაზეული, გადასახლდა	4	კომ.
სოფ. ჩაო, გადასახლდა	7	კომ.
სოფ. თაგო, გადასახლდა	12	კომ.
სოფ. აბულეთი, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. მელაძე, გადასახლდა	6	კომ.
სოფ. ჩანჩხალო, გადასახლდა	6	კომ.
სოფ. დანისპარულა, გადასახლდა	5	კომ.

აქ ჩამოთვლილ სოფლებიდან გადასახლებულთა რიცხვი

აჩენს, რომ ზეგნიდამ ისე უხვათ არ წასულან, როგორც ეს ლივანიდამ, ქობულეთიდა და სხვა ადგილებიდა იქმნა. ამის მიზეზი ის არის, რომ აქაური ქართველ მაჰმადიანობა უფრო შხვენელ-მთესველი ხალხია, მეურნეობის მიმდევარი, ამიტომ ესენი გადასახლების საქმეს ისე არ მისდევდნენ როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანები.

თუმცა დაბეჯითებით სთქვეს, რომ ზეგნიდამ 2000 კომლზედ მეტი წავიდაო. 500 კომლი ომის დაწყების დროს გადავიდნენ და ზოგნიც მერე, ვიდრე დრო იყო გადასახლებისაო. მე კი ამ რიცხვის გადასახლებულთ ცნობები ვერ შევკრიბე. სჩანს ცნობების მომთხრობ მოხუცებულ ქართველ მაჰმადიანები ნაკლებ რიცხვს მეუბნებოდნენ ხოლმე, ან იქნება ისიც მოხდა, რომ ამათ, ზოგი რამ შორი, ანუ მიყრუებულ სოფლებიდა წასულთ ცნობები არ იცოდნენ, მეც მიტომ არას მეუბნებოდნენ. მე მაინც გადაწყვეტით ვერას იეტყვი, ხოლო ჩემი მგზავრობის დროს 1891—1896 წლამდის ვისაც კი ჰკითხავდი თუ ზეგიდამ რამდენი წავიდა ოსმალეთშიო? გეტყოდნენ თამამად, რომ 2000 კომლზედ მეტიო.

შეკრებილი 1892 წ. მურღულის ხეობის სოფლები

სოფ. ტრაპენი, გადასახლდა	50 კომ.
სოფ. არხვა, გადასახლდა	45 კომ.
ამ სოფელში დარჩა მარტოდ ერთი გვარის ოჯახი, სახელდობრ ბოლქვაძენი.	
სოფ. ჟვანა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ქამალეთი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. პუჭურეთია, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ერგვანი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. კორიდეთი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ოსმალთა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. დუჩა, გადასახლდა,	15 კომ.

სოფ. მეზრე, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ძანცულა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. იფრხევი, გადასახლდა	35 კომ.
სოფ. კაპარჭეთი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. გურბინი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ბაგა, გადასახლდა	50 კომ.
სოფ. ქურა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ჩხალეთი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. გოგილეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ბაშქორი, გადასახლდა	50 კომ.
სოფ. ფორსეთი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ჭალაკი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. გომჩირეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ურძუმა, გადასახლდა	35 კომ.
სოფ. ნაღვარევი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. კველი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ზედა აქურა, გადასახლდა	30 კომ.

სხვა და სხვა წვრილ სოფლებიდან წასულთ ჩვენ არ ვახსენებთ. ასე რომ მთელი მურღულის მხარე დაიკალა, სოფელში თითო ოროლა კომლი დარჩა, მთლად ამ კუთხიდან მუჰაჯირად 1500 კომლზედ მეტი წასულა, ჩვენ კი ნაკლები რიცხვი გვაქვს შეკრებილ მოყვანილი. მურღულის ხეობა მეტად მშვენიერი ხეობა არის, მდიდარი მადნებით და მოსავლითაც უხვი, ჰაფითაც კარგი. ამიტომ ქართველ მაჰმადიანები მალე მოვიდნენ გონებაზედ და გარდასახლებულთა ბევრი დაბრუნდა ისევ და დასახლდა თავის სამშობლოში, ამით გადასახლებულებმა დაბრუნების დანიშნულ ვადას მოასწრეს და შიტომ იქმნენ მთავრობისაგან მიღებულ და თავ-თავიანთ ალავას დასახლებულნი.

შეკრებილი 1893 წ. გადასახლებულნი ლივანის სოფლები-
ბილამ

სოფ. ბაგინი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. დევესქელი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ცანათისი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ოხორჯონი, გადასახლდა	8 კომ.
სოფ. ყალაშია, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. შუახვევი, გადასახლდა	6 კომ.
სოფ. ბანაკა, გადასახლდა	3 კომ.
სოფ. სამახრეო, გადასახლდა	7 კომ.
სოფ. არვეთი, გადასახლდა	4 კომ.
სოფ. ნიაგი, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. ებრიკა, გადასახლდა	4 კომ.
სოფ. მამა წმინდა, რამდენიმე კომლი გადასახლდა, რი- ცხვი ვერ გავიგე	
სოფ. ღნია, გადასახლდა	3 კომ.
სოფ. ადაგულა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. პეტრული, გადასახლდა	7 კომ.
სოფ. კვარცხანა, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. სინქოთი, გადასახლდა	12 კომ.
სოფ. არხვა, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ორჯი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ავანა, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. თხილაძე, გადასახლდა	7 კომ.
სოფ. კოსტლა, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. წითურეთი, მთლად გადასახლდა. სოფელი კარგა ფართო მცხოვრებთა რიცხვი ყოფილა. დაახლოვებით უნდა ყოფილიყოს 60 კომ.	
ლაბა ბორჩხა, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ქელასყური, გადასახლდა	20 კომ.
ქსელაყურის ხეობის სოფლებილამ გად.	200 კომ.

სოფ. არჩუეთი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ჭკადუეთ, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. კინწყურითი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ცოცხები, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ზედა უბანი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. მურკეთი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. შუბაანი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ნადარბაზევი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ბურდუხეთი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. საბაური, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. გორგაული, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ქესტაშა, (?) გადასახლდა	12 კომ.
სოფ. ხინწყარა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ოლდაური, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ჯონკურეთი, გადასახლდა	25 კომ.
დაბა მარადიდი (დიდი) გადასახლდა	60 კომ.
სოფ. მარილოდი, გადასახლდა	40 კომ.

ერთს ქვემო მარილოდი ეწოდება, მეორეს ზემო მარილოდი. ლივანის სოფლებში ყველაზედ მეტი მტრობა ლივანის ხოჯებმა და მოლებმა გამოიჩინეს, მიუხედავად იმისი, რომ ამათი უფროსი იყო გონიერი ახმედ ეფენდი ხალვაში, რომელიც მცხოვრებთ აწყნარებდა და აშოშმინებდა, რომ ნუ იყრებით, ოსმალოში ნუ მიხვალთ, რუსნი არაფერს დაგიშავენ ბენო, იგინი მაინც თავიანთ ჰაზრს მკაცრად იცავდნენ, ამიტომ გადასახლდნენ ისე, რომ ორივე მარადიდი თითქმის მთლად დაიკალა.

ლივანის შესახებ ქართველ მაჰმადიანებმა მიაშბეს: ლივანში ბევრი სოფელი ისე დაიკალა, რომ იქ დღეს აღარავინ სცხოვრობს, სოფლები მთლად მოისპო, სახლები სულ დაიქცა და დაინგრა. ასეთი ცარიელი სოფლები მე არც ამინუსხავს. ეს გარემოება საბუთდება მათისავე მონათხრობის შემდეგის ცნობებდაგან.

მკოდნე ქართველ მაჰმადიანებმა სთქვეს, რომ ლივანიდამ 2000 კომლი მეტი წავიდაო. აქ ღლარავინ დარჩაო. ჩემი ანუ-სხული ცნობები კი არც 1000 კომლია. მაშასადამე მე გამო-პარებული და აუწერელი მაქვს კარგა საკმარისი რიცხვის სოფლებთა ცნობებს. ლივანა დიდი კუთხე არის, აქარაზედმეტი.

შეკრებილი 1893 წ. გადასახლებულნი მაჭახლის სოფ-ლებიდან.

სოფ. გვარა, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ქედ-ქედი, გადასახლდა	35 კომ.
სოფ. ჭანდერი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. აქარის აღმართი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ცხემლანა, გადმსახლდა	40 კომ.
სოფ. ჩუკუნეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ჩხუტუნეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ხერთვისი, გადასახლდა	45 კომ.
პატარა ხერთვისი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. მინდიეთი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. აგარა, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ეფერატი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ქვაბის თავი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ზედა-ვაკე, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. გორგაძეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. საფუტკრეთი, გადასახლდა	35 კომ.
სოფ. სინდიეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. მაჭახლის პირი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. კირნათი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. მალლაკონი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ქალახმელა, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. უჩხითი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. მილისი, გადასახლდა	15 კომ.

სოფ. ძნელიეთი, გადასახლდა	35 კომ.
სოფ. ბაზარეთი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. კახიეთი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ნაქალაქევი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ოჯიბაური, გადშახლდა	20 კომ.
სოფ. გომარეთი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. კეყერეთი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ხინკალეთი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. კირკიტეთი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. საყანური, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. გვიანეთი, გადასახლდა	20 კომ.

და სხვაც წვრილი სოფლები, ჩვენ ყველას აქ არ ვახსენებთ. ეს ცნობაც მაჭახელში შევკრიბე, მიამბეს მცოდნე ქართველ მაჰმადიანებმა, რომ ყველაზედ მრავლად მაჭახლელები გადასახლდნენო. ოსმალოს დროს, აქ სცხოვრობდა 30,000 კაცზედ მეტიო. ომის გათავების შემდეგ ერთ დროს აქედამ გადასახლდა 17,000 ათასიო, შერე კიდენ გადასახლდნენო, ისე, რომ მთელი მაჭახელი დაიცალაო. მართლაც და ჩემი მგზავრობის დროს, ტყეებში ხშირად მხვდებოდა ხალხით სრულიად ცარიელ სოფლები. გადასახლების შემდეგ მაჭახელში სულ 700 კომლი და ირიცხებოდა. ასე დაცარიელდა ეს კუთხე, ასე მოისპო აქ ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი, ვინც ოსმალში წავიდნენ, ისინიც იქით გაწყდნენ.

შავშეთიდან წასულნი.

შავშეთიდან—ანუ მთელის შავშეთის სოფლებიდან გადასახლდა 10,000 სული. უკანასკნელ ომის დროს, ვიდრე გადასახლების ვადა გათავდებოდა.

შემდეგ წლებს, ანუ 1895—1602 წლებამდის, სხვა და სხვა დროს გადასახლდა 1000 კომ. უკანასკნელი რიცხვი ოფიციალურად იყო დასაბუთებული და პირველი ცნო

ბები კი შავშეთში მიაბეს. სამწუხაროდ, რადგანაც აქ ქართულ მაჰმადიანებს ქართული ენა დაკარგული აქვსთ, ამიტომ მე მათი სოფლები სათითაოდ არ ავწუსებ და ისე არ მოვიხსენებ, როგორც სხვა კუთხის სოფლები ავწერეთ, თუ საიღამ, ანუ რომელ სოფლიდამ რამდენი ძეგლი წავიდა ოსმალეთში. მე იქ ზედ მიწევნით ზემოხსენებული ცნობა მიაბეს. მეორე ცნობა კი შეეხება ასეთ შემთხვევას: 800 კომლმა დასტოვა ყოველივე თავის უძრავი ქონების, მაგალითებრ სახლკარი, ხულადი საქონელი, სახლის ყოველივე ავეჯეულობა, მარტოდ მოკრიბეს საჭირო ლოგინი, ტანთ-საცმელი და მთავრობის ჩემათ გადასახლდნენ ოსმალეთში.

ეს მათი გადასახლება ისე ჩუმად მოხდა და ისე ოსტატურად, რომ რუსის მთავრობის მოხელეს იქ ვერა შეუტყვიარა. მერე კი გაიგეს, მაგრამ ერთობ გვიან, ამაზედ უმაღლეს მთავრობამ გამოძიებაც მოითხოვა მასზედ, თუ ქართველ მაჰმადიანები რა მიზეზებით გაიპარნენ ოსმალეთშიო. ეხლა ჩვენ ავწუსხავთ შავშეთის ნაწილის იმერ ხევის სოფლებს, რომელშიაც მცხოვრებნი, ანუ ქართველ მაჰმადიანები ქართულად ლაპარაკობენ. იმერ ხევი შავშეთის შუა სძევს. იგი ართვინის ოლქის ნაწილს შეადგენს. რადგანაც დღემდე ქართული ენა აქვსთ შენახული, ამიტომ ავწუსხავთ სათითაოდ.

ჩემის მგზავრობის დროს, შავშეთში შეკრებილ ცნობებმა გვაჩვენა, რომ 1878 წლიდამ ვიდრე 1882 წლამდის, ოსმალეთში „მუჰაჯირად“ წასულა 10,000 სული, ეს რიცხვი მომცეს იქაურ ქართველ მაჰმადიანებმა, რომელთაც ეს უბედურება თავიანთ თვალით ენახათ და „მუჰაჯირის“ გამო დაწვრილებით ლაპარაკიც იცოდნენ, ესენი ამბობდნენ, რომ წასულთა რიცხვი ამაზედ მეტი იყოვო. მე მეტი არ ავწუსებ, მარტოდ მოვიყვანე ის რიცხვი რაც მათ დამისახელეს. სხვა და სხვა სოფლების კომლობით ავწუსხვას მე არ გამოვეკიდე.

შეკრებილი 1893 წ. შავშეთის იმერხევიდამ გადასახ-
 ხლებულნა
 (ართვინის ოლქი).

სოფ. ხობლეური, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. აგარა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. შოლტის ხევი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. წყალსიმერი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. წითლოეთი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. დიობანი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. იფრხევი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ივეთი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. უბე, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ძიოსი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ხემწვრილი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. დაბა ძველი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ბელტიეთი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ზაქიეთი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ბაძგირეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ლეონძე, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ჩიხარი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ციხის ხევი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. უსტამისი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. გრილ-აგარა, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. პხიკიური, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ლივანის ძირი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ჩაქველთა, გადასახლდა	12 კომ.
სოფ. შავშთა, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ხარსანა, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. გორგიტიხანა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ოქროს წუა, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ახალ დაბა, გადასახლდა	8 კომ.

სოფ. გარყლოუფი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ჯვარები, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. მიქელეთი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. მანატბა, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. წეფთის ძირი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. დევაგულა, გადასახლდა	20 კომ.

ეს ცნობები იმერხევიდამ წასულთ შესახებ შევკრიბე, შავშეთს და იმერხევის სოფელ წყალ სიმერს. მოთხრობილი არის კარგად მცოდნე მოხუც მუხთრებ და სხვა ასეთ პირებთან, რომელთაც კარგად ახსოვდათ გადასახლების ცნობები. ესენი იტყოდნენ ხოლმე, რომ ჩვენ სისრულით ვერ გეუბნებით წასულთა რიცხვსაო. თუმცა იმერ ხევი კლდე ღრიანი ადგილებია, მაგრამ მაინც აქ ხალხით სოფები სავსე იყო. ეხლა კი აქ აღარავინ არის, განახევრდა-დაცალიერდაო.

აქ მოყვანილ ცნობები შემოწმებული არის ადგილობრივ სოფლებში იქ სადაც რა გადასახლება იყო. არის მეორე ნაირი ცნობებიც მუჰაჯირათ წასულთ შესახებ, რაც ზეპირად იტყოდნენ მუსულმანთ ხოჯებმა და მოლებმა. მე ეს ცნობები ერთად არ დავწერე. სოფლის მუხთრებისაგან ნაამბობი, ერისკაცთა და მოხუცებულთა ცნობები ცალკე დავწერე და ხოჯების და მოლებისაგან მოთხრობილი ცალკე, ეხლა მოვიყვან ამათაგან მოთხრობილ ცნობებს, ერთნი მეორეს შეესაბამებიან. შეესაბამებიან არა მარტო ხალხის და სოფლების რიცხვით, არამედ თვით გადასახლების მიზეზების ამბებითაც. მაგალითებრ 1889--1891 წ. მე მქონდა ლაპარაკი სხვა და სხვა ხოჯებს და მოლებთან და მათ ერთხელაც არ უთქვამსთ გადასახლებულთ საცოდობა, გაჭირებულთ ცხოვრება და ის სიმწუხარე რასაც გადასახლებულნი ოსმალეთში სცდიდნენ.

ბევრჯერ განგებ ველაპარაკე სხვა და სხვა ხოჯებსა და მოლებს, ვკითხე ბევრი რამ სიტკბოთი და ნამდვილ ისლამისგან შემატკივრობით, რომ რათ წავიდნენ აქედამ, რათ დაილუპეს თავი მეთქი, მაგრამ მათგან მე პასუხი კი არა და სი-

ტყვა, კრინტიც ვერ გავიგე. მე რომ გადასახლებულთ გაჭირებას და ვაებას ვუამბობდი, იგინი სულ განაბულნი ისმენდნენ და პასუხათ იძლეოდნენ: — „აღბათ გამჩენელი ღმერთის ბრძანება ისეთი გახლდათ და მათაც მიტომ დაადგათ ეგეთი დღენი, კაცი ღმერთის ბრძანების წინააღმდეგი ხომ არ გახდება. რა უყოთ, ველათფერი ღვთის ბრძანებას ემორჩილებათ.“ აი ეს და ასეთი სიტყვები იყო მათ პასუხათ, ამდენ ხოჯებსა და მოღლებში, მარტოდ ერთი ხოჯა ვნახე, რომელმაც მწუხარება განაცხადა გადასახლებულთ შესახებ და სინანულით მთქვა, რომ ჩვენმა ხალხმა უბრალოდ დაიღუპა თავი, დასტოვა სახლ-კარი და წავიდნენ თავიანთ თავის დასალუბათ.

ეს ხოჯა გახლავსთ ნური ეფენდ ბერიძე, იგივე დაბა ხულოს ყადი, გონიერი კაცი, რომელმაც 1894 წ. ბევრი რამ ამბები მიაშრო ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრების შესახებ. ასეთ ცნობებს გარდა მანვე მიაშრო, რომ 1878 წ. როცა დიმიტრი ბაქრაძე მოგზაურობდა აქეტკენ, იგი ჩვენს სახლში იყო რამდენსამე დღესაო, ასევე გიორგი ყაზიბეგი და სხვასაც ბევრ ასეთ მოგზაურონი ქართველ ქრისტიანებისაო. ამ ხოჯის წინაპარნი იყვნენ სულ გონიერი სასულიერო პირნი და ერთი მათგანი გახლდათ თვით მამა ამისი ჰაჯი ლომან ეფენდი ბერიძე. ეს პირი სტამბოლში სცხოვრობდა; იგი ალოცებდა სულთან აზიზს, ამავე სულთანის დროს, იგი სტამბოლში დადგენილ იქმნა მთელის ოსმალეთის შეიხულ ისლამათ. ამ პირს დიდი ხმა და გავლენა ჰქონდა ოსმალეთის მთავრობაზედ, იგი თურმე დიდი მფარველი იყო ქართველ მაჰმადიანების სტამბოლში, მის დროს, ქართველ მაჰმადიანს იქ ვერავინ დასჩაგრავდაო. ნური ეფენდი ამ პირისაგან ყოფილა გამცნებული, მიტომაც ეს დიდი წინააღმდეგი ყოფილა ქართველ მაჰმადიანთ მუჰაჯირად წასვლის.

შევიტყე, რომ ხოჯებს და მოღებს ცოდვით მიაჩნდათ თურმე და ვერავინ რა სიტყვას იტყოდა გადასახლებულთ გაჭირებულ ცხოვრების შესახებ, ეს იმიტომ, რადგანაც იგი

რჯულის ცოდვა იქნებოდა. სასულიერო პირს რაც გინდ გაჭირებულთ ცნობები შეეტყო მუჰაჯირთა ცხოვრების შესახებ, იგი აქ მას სულ არ გაამჟღავნებდა, არაფერს იტყოდა, რომ მით გული არავის ასკრუებოდა იქით წასვლაზედ. სწორე ცნობები ყოველთვის უნდა დაეთარა და თუ ლაპარაკს დაიწყებდა, მაშინ უნდა ეთქვა, რომ მუჰაჯირნი ოსმალეთში ძრიელ კარგად სცხოვრობენო. ესეთი გარემოება ამ წოდებისა ისე მძლავრად არის აზვირთებული რასაც ფანატიკობის საზღვარი არა აქვს. 1894 წ. მე ვიყავი ბორჩაის და მურღელის ხეობას. მეზ.ვრობის დროს, — ბორჩხაში ვნახე ერთი ქართველ მაჰმადიანი, ოსმალში მუჰაჯირად წასული, ეს ქართველი ხობოჯა არის. იქ გაჭირებაში ჩავარდნილა და მიტომ მოსულა თავის სამშობლოში, რომ აქ საქმელი სიმინდი მოაგროვოს და გაგზავნოს ოსმალში თავის ოჯახში საქმელად, თორემ იქ მშვიდობა ვიხოცებითო.

ეს ხოჯა სუფთათ ჩაცმული კი იყო, ხალხში საქიროდ ლაპარაკობდა, რომ მუჰაჯირები ოსმალში კარგად სცხოვრობენ, იქ მათ კაი ცხოვრება აქვსთ, ფულსაც იქროს შოულობენო. ასეთის თავმოწონებით ლაპარაკობდა ეს ხალხში მუჰაჯირთა შესახებ. ერთ ალაგას, მის ლაპარაკის დროს, მე აღარ დავუთმე და ხოჯებისა და მოღვების წინაშე უთხარი: ძიავ, თუ მუჰაჯირნი იქ ასე კარგად სცხოვრობენ. მაშ თქვენ აქ რათ მთხველით და სიმინდს რათ აგროვებთ იქ წასაღებათ მეთქი. მას ეწყინა ეს თქმა, ხოჯებმა და მოღვებმა ერთმანეთს შეხედეს და მერე ამ მოსულმა მკითხა: ეგ ვინ გითხრა შენაო? ვინც გითხრა, იმას ისიც უნდა ეთქვა, რომ მე სიმინდს ფუხარა ხალხისთვის ვაგროვებო, ფუხარა იქაც არის და აქაცაო. ეს პირი თურმე მთავრობის ჩუმათ აგროვებდა სიმინდს და შეწირულებას, იგი არავის უნდა შეეტყო და მით უფრო გაიურს, მე ვინც მითხრა ამ მოსულის საიდუმლო ხოჯის ამბავი იმან ის კი არ მაუწყა, რომ ეს საქმე, ან შეწირვა სწარმოებდა საიდუმლოდ და მისი გამხელა არ შეიძლებოდა, ეს რომ

მცოდნეობა, მაშინ არც მე ვკითხავდი ამ პირს ისე საჯაროდ-
ხოჯებმა ბევრი მეხვეწეს სთქვი, ვინ ვითხრა ეგ ტყუილი.
მაგრამ მე არ უთხარი, ერთმა ხოჯამ სთქვა:

ვინ ეტყოდა და ჩვენი მუსულმანი კაცი ეტყოდაო.

ამ საიდუმლოდ მოსულ ხოჯამ დიდი ძალი სიძინდი მო-
კრიბა, თითქმის რამდენიმე ათასი ფუთი, ყველა იგინი ოსმა-
ლში გემით წაიღო, ამავე პირს ეთქვა, ჩვენები იქ ისე იტან-
ჯებიან სიღარიბისაგან, რომ შვილებს ჰყიდიან სიმინდშიო,
ამიტომ იმას დიდი დახმარება მისცეს მურღულის ხეობაში და
ლივანას. ჩემს იქ ყოფნის დროს წავიდა ეს პირი ოსმალში
და თან წაიღო დიდი ძალი სიმინდი. აქ მე ეხლა მოვიყვან
იმ ცნობებს გადასახლებულთ შესახებ, რაც კი მოთხრობილი
არის ხოჯებისა და მოღებებისაგან. ეს ცნობები შეიძლება ზე-
მოდ მოყვანილ ცნობებს ეწინააღმდეგებოდეს, ამის შესახებ
ჩვენ ვერაფერს ვიტყვით, ცნობების არ ცოდნის მიზეზები ის
გახლავს, რომ ამ გადასახლების შესახებ არაფერი ცნობები
იწერებოდა. ზოგნი ჩუმად მირბოდნენ და აღარ ბრუნდებო-
დნენ. აქ მოყვანილ ცნობებთან სოფლებს კი არ დავასახე-
ლებ, რადგანაც ყველა ამ კუთხის ქართველ მაჰმადიანთ სო-
ფლებში, მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა დაკარგული, მო-
სპობილი არის. მე დავწერ ისე, როგორც მცოდნე ხოჯები
და მოღები ლაპარაკობდნენ, ვფიქრობ, რომ აღბათ მათ
ყველა ეს ცნობები ოსმალურად სადმე დაწერილიც აქვნდათ,
თუ მათის ქადაგების ცდით რამდენი ხალხი გადაასახელს ოს-
მალში. ეს მათ მთავრობასთან გამოადგებოდათ.

როგორც გამოირკვა ოსმალთა სასულიერო წოდების
ქადაგება და ლაპარაკისაგან, მათ მეტად დიდი ზეგავლენა
ჰქონიათ ამ ქართველ მაჰმადიანებზედ, სადაც ქართული ენა
დაკარგული ყოფილა. ხოჯები ასეთებს უფრო ადვილად იმო-
რჩილებდნენ, ამათ უფრო მრავლად ასახლებდნენ, თუმცა
არცარა ქართველად მოლაპარაკე ქართველ მაჰმადიანებს და-
კლეს გადასახლების ტრფივლება, ერთნიც და მეორენიც.

უხვად მიდიოდნენ თავიანთ თავის დასალუბათ და სულის სა-
ცხოვრებლად დაურთავთ კვალად, რომ ქართველ მაჰმადიანთ
სასულიერო წოდებას შეიძლება ამ მუჰაჯირათ წასულთ შე-
სახებ რამე დაწერილი ცნობებიც აქვნდესთ, ყოველივე შეი-
ძლება.

საერთო ჯამი გადასახლებულთა ცნობების.

ეს ცნობები შეკრებილი არის 1891—94 წლებამდე,
ცნობების რაოდენობა მოთხრობილი არის ბათუმის მუფთის
ჰასან ეფენდი გვერდაძესაგან. ჰასან ეფენდი გვერდაძე აჭარის
სოფელ ზუნდაგული გახლავსთ, კარგი, გონიერი მუფთი არის,
რუსის მთავრობის ნიშნებს გარდასხვაც ბევრი ღირსებაც აქვს,
მასთან შეგნებული მის მცნებაც, რომ ჩვენ ბატონო
ქართულად მოლაპარაკენი ვართო. ჩვენი სოფელი სულ ღვი-
ნის ჭურებით არის სავსეო. ჩვენი ქალ-ბაღანა სულ ქართუ-
ლად ლაპარაკობენ, ეხლა ჩვენებმა ქართული კითხვის სწავ-
ლაც დაიწყეს. თქვენც ამობძანდით ჩვენს სოფელში და ნახეთ
ყოველივე ესენიო.

ამ მუფთს 1877—78 წ. ომების გამო ბევრ-ნაირი წვა-
ლება გამოუვლია, იგი კარგად იცნობს ქართველ მაჰმადიანთ
ცხოვრებას, მას გადასახლების წინააღმდეგ დიდათ უშრომნია
და აჭარის მუფთ ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილთან ბევრს ცდილა,
რომ აჭარიდამ ხალხი სულ არ წასულიყო, ამ პატივცემულ მუფთს
ოსმალურს ენახედ რაღაც ბარათები და მინაწერი ცნობები
აქვს სხვა და სხვა თათრულ წიგნების კაზმებზედ, საიღამაც
იგი ტყობილობს ცნობებს წასულთ შესახებ.

ამ პირთან ხშირად მქონია ლაპარაკი წასულთა შესახებ,
მიკითხავს საერთოდ ჯამი მთელ ქართველ მაჰმადიანების ცნო-
ბები და დამივალებია მისთვის ამის მოცემა, მან შეასრუ-
ლა ჩემი თხოვნა და რამდენიმე წლის განმავლობის შემდეგ
გადმომცა ეს ცნობები წასულთ შესახებ, ამას მე აქ ვათავსებ

ისე, როგორც ამ ცნობილმა სასულიერო პირმა გადმომცა, აი მისი სიტყვები და ცნობანი:

12,000 ათასი წავიდა ქობულეთ-კინტრიშიდამ.

5000 ათასი წავიდა ბათუმიდამ.

3000 ათასი წავიდა კახაბრიდამ.

30,000 ათასი წავიდა მაჭახლიდამ.

10,000 ათასი წავიდა ქვედა-აჭარიდამ.

8000 ათასი წავიდა ზედა-აჭარიდამ.

20,000 ათასი წავიდა ლივანიდამ, მარადიდელნი მთლად დაიცალნენ. ლივანა არის ლივანას ხევი, ანუ მთელი ქოროხის ხეობა ართვინამდე.

8000 ათასი წავიდა მურღულის ხეობიდან.

5000 ათასი წავიდა იმერ ხევიდან, შავშეთის ნაწილი.

10,000 ათასი წავიდა მთელის შავშეთიდან 1000 კომ.

20,000 ათასი წავიდა არტაანის სოფლებიდან.

25,000 ათასი წავიდა ოლთისის სოფლებიდან.

5000 სული წავიდა ჩხალის ხეობიდან 500 კომ.

4000 ათასი წავიდა ართვინიდან 600 კომ.

5000 ათასი წავიდა ჩილდირიდან.

10,000 ათასი წავიდა ფოცხოვიდან. და ამის სხვა კუთხის სოფლებიდან.

მისი სიტყვებით: ეს არის ჩვენი ცნობა, ამდენის ვიცით, რომ წავიდნენ, ამაზედ მეტიც და არა ნაკლები. ვკითხე, თუ ეს ცნობები მათ სადა აქვსთ შენახული, სადმე ნაწერები აქვსთ წიგნებში, თუ სხვა გვარ აქვსთ შენახული?—იქნება ეს მარტოდ სასულიერო წოდებამ იცის და ესეც იმიტომ, რომ ოსმალოს მთავრობის წინაშე სათქმელად აქვსდესთ თუ როდის და რომელ კუთხიდან რამდენი წავიდა ოსმალში, ან თუ სხვა რამ საჭიროებისათვის შეუდგენიად ეს ცნობები. ამის მიზეზები მუფთმა არ მითხრა და გადმომცა შემდეგი: — „რასაც მე მოგახსენებთ სულ მართალია, ოსმალში მუჰაჯირათ წასული მილიონის იქნება და არა თუ ათასები, ჩემი ამბები სულ სწორი გახლავსთ.

ერთმა ნაცნობმა მითხრა, რომ გადასახლებულთ ცნობებს ესენი მიტომ აზვიადებენ, რომ ამით აქ დარჩენილებში უფრო ადვილად აღძრან და გამოიწვიონ გადასახლების ფიქრებიო. ამაზედ მე მუფთს ვკითხე, მან ეს ეჭვი იწყინა და განმეორებით მომიგო:— „ოსმალში ქართველ მუსულმანთა რიცხის მილიონები არის, მე გადასახლების დიდი წინააღმდეგი ვიყავ და თქვენ რასაც ბრძანებთ ეგ მე ფიქრათაც არ მომსვლია. ჩემ შესახებ ჰკითხეთ ამა და ამ ბეგებს და იგინი გეტყვიან საქმის სისწორესა. დაუმატა მუფთმა:— „ჩვენ ყველაფერი კარგად ვიცით თუ საიდამ რა წავიდა. ბევრი რამ თითო-ოროდ მუჰაჯირის წასვლა მე თქვენთვის არ მითქვამს, ესეც უნდა იცოდეთ. თუ ჩემ სიტყვას არ დაიჯერებთ, მაშინ ჰკითხეთ ჰაჯი ლომან ეფენდი ბერიძეს გულო აღას და დედი აღას, აქარის მუფთას ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილს, სურმანიძეს, იგინიც ამას გეტყვიან, რომ ოსმალში ჩვენების მილიონი წავიდა და არა ათასი და ოცი ათასი“.

ამ პატივცემულმა მუფთმა სთქვა, რომ წასულთ რიცხვის ცნობა ჩემზედ წინედ სხვა მუფთმაც იცოდაო. მე თქვენ ცოტა წასულებისას ერთად არას გეუბნებითო. მათი რიცხვიც რომ ვიანგარიშოთ, იგიც კაი ბევრი იქნებაო. მე ასეთების არ მიანგარიშნიაო. ამ მუფთის მითითებით მე ვკითხე ზოგი ერთ პირებს, მასთან უჩვენე ის ჯამი რაც მე მოვიყვანე წასულების და მათ მითხრეს, თქვენ ერთობ ცოტას ამბობთ. მუფთს სწორეთ უთქვამსო. მიბძანდით ოსმალში, იქ ნახეთ ჩვენების სოფლები და ქალაქები და მის მერე თქვენ ვერას იტყვითო. სთქვეს, იქ სად გაჩნდა მაშ ჩვენების იმდენი თუ იგინი აქედამ არ წავიდნენო. ასე დამისაბუთეს იმ ცნობების სინამდვილე რაც მუფთმა ჰასან ეფენდიმ გადმომცა. მე დავრწმუნდი მასზედ, რომ ასეთ წასულთ მუჰაჯირთა ცნობები ქართველ მაჰმადიანთ ცენტრალურ სასულიერო გამგეობაში უნდა იყოს დაკული. ასეთ შუა გულ გამგეობათ ჩვენ მიგვაჩნია ბათუმის მეჯლისი და აქაური მუფთი და ამიტომ ამის მოცემულ ცნობებსაც ეჭვი არ უნდა ექმნეს ჩვენგან.

7000 ათასის გადასახლება.

ნაამბობი ქობულეთის ხოჯის ემინ ეფენდი კობლაძის მიერ.

ეს ხოჯა გავიცან 1890 წ. არაბული ლოცვები ამისაგან ვისწავლე. ეს გამაცნო თავ. გრიგოლ გურიელმა (გენერალი) და მას ჯილდოც მისცა. ამ ხოჯასთან გადასახლებულთა შესახებ ხშირად მქონია საუბარბ, მან გადმომცა შემდეგი: ალი ფაშა თავდგირიძის დარიგებით ოსმალში მუჰაჯირად წავიდა 7000 მოსახლეო. მე ეს ცნობა საეჭვოდ მივიღე და ხოჯას ვკითხე შვიდი ათასი მოსახლე თუ სული მეთქი? მან მომიგოჷ — სული, კაცი, ქალი, ბალანა კი არა, ერთი მოსახლე, შვიდი ათასი. აქ აღარავენ დარჩა, მთლად წავიდნენ, მეც მეუბნებოდნენ წასვლას, მაგრამ მე არ წაველო, აქ, ქობულეთის ჯაშუხედ მოველო და დავჯექ, ამით მე ცოტა ოდენი ხალხიც შევინახე და იგინიც აღარ წავიდნენ მუჰაჯირად. ყოველი საქმე გადასახლებილი ეკუთვნის ალი ფაშა თავდგირიძეს და ყუმპერ ალა ფაში ოღლი ჩივაძეს.

ახალცხეს შეკრებილი და დაწერილი მესხეთ ჯავახელების გადასახლება. 1850 წ.

იაკობ ბეტრესძე ისარლოვის ცნობებით დაწერილი.

მესხეთ-ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ბეგები განთქმულ არიან ავალიშვილები, ფალავანდიშვილები, ორბელიანები, ხიდირბეგიშვილები, ერისთავები, ათაბეგები და სხვანი. ამათში იყვნენ ისეთი ბეგები, რომელთაც სამი ათასი დესეტინა მამულიც კი აქვდათ. ასეთ მოწინავე ბეგები აქ კარგად სცხოვრობდნენ, მათ აქვდათ მდიდარი ცხოვრება.

ეს ბეგები XVII საუკუნის ნახევრამდის თავადიშვილების ღირსების იყვნენ. ისლამთან დაკავშირების შემდეგ, ამათ თავ-

ვადობის მაგიერ ბეგობა მიეცათ, ხოლო ის მამულები კი, რომელნიც მათ ქართველთ მეფეებისაგან აქენდათ მიცემული, იგინი კი მათ საკუთრებათ დაშთა. ოსმალოს ხელში ყოფნის დროს, ეს ბეგები თითქმის გაველოურდნენ, გათახსირდნენ ისე, რომ მათმა ცხოვრებამ უმეტესად ველოური სახე მიიღო და იგინი გახდნენ თითქმის ტყის ველოურ ბეგები. მათ ვერცოხმალთა ცხოვრებაში დაიკავეს ფართო ადგილი, მათი განვითარების და ცოდნის ვერაფერი მიიღეს და მასთან ქართულიც სულ დაკარგეს. ყოველივე დაკარგეს ისე, რომ თვით თავიანთ გვაროვნობის მომდინარეობის ცნობაც კი აღარ ახსოვდათ, თვისი ვინაობა ვინ იცის რად მიაჩნდათ.

თვისის მამულებით სტკებობდნენ და იმას კი არ აკვირდებოდნენ, თუ ეს ამოდოლა მამულები მათ ვინ მისცა, ვინ დაუმტკიცა და სხვაც ბევრი ამგვარნი. მედიდურებდნენ ბეგობით და იმას კი აღარ აკვირდებოდნენ, თუ ან ეს ბეგობა მათ საიღამ ებოძათ, იგი საიღამ წარმოსდგა, რა და რის უფლებით მიიღეს მათ ეს წოდება, ყოველივე ასეთის მოსახრებისათვის იგინი მკვდრები იყვნენ, დაძინებულნი, უმეცრები და სხვანი, რის მოთვლაც აქ საჭირო არ არის. ეს რომ ასე იყო და ჭეშმარიტი, ამას ასაბუთებს შემდეგი გარემოება, რაც ცხადია და ნამდვილი.

ოსმალოთან დაკავშირების დღიდან იგინი გახდნენ დაუძინებელი მტერნი თავიანთ ვინაობის, ნათესაობის და არა ფიქრობდნენ იმას, რომ შეიძლება ქართველ კაცს ისლამის რჯული აქენდეს, იგი იყოს სჯულით წმინდა მუსულმანი და მასთანვე იყოს კაი გურჯი-ქართველი, მასთან მოყვარე თავის ქვეყნის, თავის სახლი კაცების და სხვაც ბევრი ასეთების. ამათ ის შეადგინეს სჯულის მცნებათ, რომ ისლამის მიღების შემდეგ უნდა გეჯავრებოდეს ყველა ესენი და მასთან გული და სულიც ოსმალოსაკენ უნდა მიგელოტოდეს. ჩვენს ყოველივე დიდება იქით უნდა აღორძინდეს და აყვავილდესო, ამიტომაც მათ დაიწყეს საქართველოს მტრობა და ამ მტრობაშიაც და-

ლიეს მათ მთელი თავიანთი სიცოცხლის დღენი, ცხოვრება, მამულები და სხვაც ყოველივე ამ გვარნი. ამთ ასე განადირებას ოსმალოს მთავრობაც რასაკვირველია ხელს უწყობდა და აქეზებდა.

ასეთ დიდების მექონ და დამკარგველ პირებმა აღრიდგანვე იწყეს ოსმალში გადასახლება და 1850 წ. იქამდის მი-აღწიეს, რომ საქართველოს დაუწყეს ყურება გველურად და მტრის თვალთ, გაველურდენ უსამართლოდ, შეუგნოდ და მასთან გაუვერანდათ თვით აუარებელი ქონებაც, მათ იწყეს თავიანთ მამულების ოხერ ფასად დასყიდვა და მასთან ოსმალში გადასახლება. ამათ თავიანთ მამულების დასყიდვა უცხო ტომის ხალხზედ 1830 წლიდამ იწყეს და 1850 წ. იგი საკმარისადაც დააწინაურეს, ამ უკანასკნელ ხანას კი ყოველივე გაათავეს, დააპნიეს და მის შემდეგ თვითაც სულ ოსმალში გადიქუნენ. მოისპნენ საქართველოში და გონი მოისპნენ თვით ოსმალეთშიაც.

ამათ შეიძლება თავიანთ თავის დაღუპვის საქმე კი აპატიოს ვინმემ და სხვების გაბრიყვება და აყრა და გადასახლებას კი არაინ აპატიებს. ეს მათი არ საპატიებელთ ცოდვა გახლავსთ ის გარემოება, რომ მათ 1829 წლის შემდეგ ამხედრება იწყეს მესხელ-ჯავახელ ქართველ მაჰმადიანების და ოსმალში გადასახლების, ამათი ნატვრა ერთი 1830 წელს იქმნა შესრულებული და მესხეთ ჯავახეთიდან დიდი ძალი ქართველ მაჰმადიანების იქმნა წასულ-გადასახლებული, მეორე ხანა არის 1850 წელი, როცა ამათ მრავლად აპყარეს თვის თანამემამულე ქართველ მაჰმადიანები და ყველა იგინი ოსმალში გადასახლეს. ჩვენი ქვეყნის ისტორიის წინაშე მათ ამითი დიდი საძრახისი ხსოვნა დაიტოვეს, მასთან განუსაზღვრელი და ბოროტი სამსახურო წინაშე საქართველოსი და ქართველი ერისა, 1850 წ. ამათ ისრულეს გული და გადასახლდნენ მრავლად.

გადასახლება 1855 წ.

ცნობები არის დარჩენილი და ეს დღესაც ბევრს ახსოვს კარგად, რომ სოფ. ჯუმუშაურის მცხოვრებლებისათვის რალაც ცილი შეუწამებიათ და ამიტომ ოსმალოს ბრძანება მოსულა, რომ მცხოვრებნი სულ ოსმალეთში გადმოასახლეთო. მცხოვრებნი მართლაც მალე შეუკრებნიათ და გადასახლებისათვის გაუმზადებიათ, მალეც გაუმგზავრებიათ ეს ბედშავნი. ამ სოფლის ხალხთან სხვებიც მიუყოლებიათ, სულ მათი რიცხვი რამდენიმე ასი სული ყოფილა.

რა ქმნეს ამათ ისეთი დიდი დანაშაული, რა ჩაიდინეს და რა მოაწყეს, რომ მით გადასახლების ღირსება დაიმსახურეს, ამის ცნობა ხალხმა არ იცოდა, მაშინ იმას კი იტყოდნენ, ხოლმე, რომ დიან ამა და ამ სოფლის ხალხი სულ ოსმალში გარეკეს, ხოლო რისთვის და რა მიზეზით ამის ცნობის კი მათ არაფერი იცოდნენ. ისიც შეიძლება, რომ იქმნება ამ გადასახლების ცნობები ბევრმა იცის კარგად და დაწერილებით, მაგრამ ჩვენ მათ არ ვიცნობთ და ამიტომ ეს 1855 წ. გადასახლებაც რჩება ჩვენთვის უცნობლად, მაგრამ განა ეს ერთი გადასახლება არის ჩვენთვის უცნობი, არა, ამ ერთს გარდა ათასიც სხვა ამბები გვაქვს გაუცნობი. ყოველივე ამის მიზეზი კი ის გახლავს, რომ მასხედ არც თვით ქართველ მაჰმადიანები სწერდნენ რამეს და ოსმალოს მთავრობაც ხომ სულ არ აქცევდა ყურადღებას და არაფერს ნუხსავდნენ.

მესხეთ ჯავახელთ გადასახლება, დაწერილი 1898 წ.

მესხეთ ჯავახელთ გადასახლება ძველიდგანვე ყოველთვის უმეცრულის საქმეებით ყოფილა გარემოცული. მესხეთ-ჯავახელთ ერთი რომელიმე ხოჯა ადვილად აიყოლიებდა და გადასახლებდა ხოლმე. მესხ-ჯავახნი ტეტები არიან, ძალიან უკან ჩამორჩომილნი, როგორც ქართლის უბირი გლეხები,

მაინც ეს კუთხე ზემო ქართლად იწოდებოდა ძველად — ამიტომაც ამ უბირ ტეტია ტლანქ გლეხებს ადვილად იყოლიებდნენ ოსმალთ შქადაგებლები და ასახლებდნენ ოსმალში. ამათი ბრიყვულად გადასახლება სწარმოებდა ძველად და სწარმოებს დღესაც, სამწუხაროდ და მეტად უმეცრულად ამის მაგალითს ქვემოდ მოყვანილი ცნობები დაგვანახვებს.

ქობულეთელ, აქარელ, ლივანელთ და სხვა ასეთ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებს ასე უმეცრულად ვერაფერ იყოლიებს, მართალია ესენიც სახლდებოდნენ 1877 წ. 1882 წ. მაგრამ ამათ საქმე სხვა იყო. ესენი ახლად შემოერთებულები იყვნენ, ჩვენ და რუსის მთავრობას არ იცნობდნენ, ამას გარდა ჩვენი მოხელენი მათ იქით ერეკებოდნენ. ამით სარგებლობდნენ მათი მოლოები და ხოჯები და ესენიც დიდის შიშით უქადაგებდნენ და აშინებდნენ სჯულის საქმეში, რაისა გამო ესენიც სახლდებოდნენ.

მესხელ-ჯავახელთ კი ეხლა ასეთების კარზედ არათფერი აღვად, მაგრამ როგორც ზემო ქართლის ტეტიები, ძველადგანვე ტეტიურად მირბოდნენ ოსმალეთში და ეხლაც ისევ უმეცრულად მირბიან. აი ამათ შესახებ 1898 წ. რას. ვსწეროთ ახალციხილამ გაზ. „ცნობის ფურცელში“.

„ს. წნისი. (ახალციხის მაზ.) მაჰმადიანები და ქართველი გლეხები. სოფ. წნისში სცხოვრობს 40 კომლი ქართველ მუსულმან მესხები. ამ რამდენიმე წლის წინეთ, ამ სოფელილამ 7 კომ. ქართველ მაჰმადიანები ოსმალეთში გადასახლდნენ, ამათი მამულები შეისყიდეს ბორჯომის ხეობაზე მცხოვრებ ქართველ ქრისტიან გლეხებმა, ესენი ჰალე მივიდნენ და ნაყიდ ადგილ-მამულებზე დასახლდნენ.

ოსმალეთში წასულ ქართველ მუსულმანებს ბედმა უმტყუნა, მათ იქაური ადგილები არ მოეწონათ, გარდა ამისა, ოსმალთ მათ ჩვეულებრივ „გურჯი“ უწოდეს, ამათ კი ეს ერთობ ეუცხოვათ, ბევრს უთხრეს, რომ ჩვენ გურჯელები კი არა, მუსულმანები ვართო, მაგრამ ამით არა ეშველათ-რა.

ყველა გურჯს უძახდა. საქმე ბედშავთ მოეგვარათ, განიძრახეს საქართველოში დაბრუნება, მალე 2—3 კაცი გამოგზავნეს სწინის და თავიანთ ნათესავებს და მეზობლებს დაავალეს თავიანთ მამულების უკან დაბრუნება მყიდველთაგან

ეს ამბავი ქართველ გლეხებს ამლე ეუწყათ, მათ უარი განაცხადეს ჩვენ ვერ ავიყრებით აქედგან, თუ უკან დაბრუნდებოდნენ მაშინ რათ მირბოდნენ ოსმალეთში. ან რათ ჰყიდდნენ მამულებსო. ამაზე უსიამოვნება მოუხდათ. მუსულმანებმა მათ დევნა დაუწყეს. დღესაც კიდევ სასტიკად სდევნიან. ეს 7 კომლი ქართველ ქრისტიან გლეხნი ისე არიან მომწყვდეულნი 40 კომლ მუსულმანებში, როგორც ზღვის საშუალოსობოლი ნათოტი. საქმე ისე გამწვავებულა, რომ მუსულმანთა ბავშვები ქრისტიან გლეხებს, საქმლის მოხარშვის დროს, ბუხრიდან ნაგავს უყრიან. ერთი სიტყვით ისე მწარეთ სდევნიან, რომ ამ საწყლებმა აღარ იციან რა ქნან და საით წავიდნენ.

მე ჩამოვხტი ამ სოფელში. ვნახე ეს ხალხი და უნდა მოგახსენოთ, რომ გული ცეცხლით ამევსო ამათი უბედური მდგომარეობის შესახებ აქ ვრცლად ვერ განვაგრძობ, შემდეგ მოგახსენებთ უფრო საფუძვლიანათ. ვიტყვით კიდევ, რომ ესენი დიდს დევნაში არიან, წარმოიდგინეთ რომ პატარა ბავშვებსაც კი დაუბრძოლებიათ. თითქმის ყველა მწარედევნას არს მიცემული, მათი შველის ცნობა არსაიდან სჩანს, თუმცა ახალციხის ბლადოჩინი დიმიტრი ხახუტაშვილი ბევრს სცდილობს მათ დასახმარათ. ვნახოთ, შემდეგ როგორ დატრიალდება ამ გლეხთა საქმე.

მესხ-ჯავახთ გადასახლება მარტოდ ეხლა კი არ მოხდა ამ სოფლიდამ, არა ამათ გადასახლება სწარმოებს კანტი-კუნტად თვით 1830 წლებიდან, მაშინ ვინც წავიდა ხომ წავიდა და ვინც არა და დარჩა აქ, შემდეგ დროში არც ამათ მოისვენეს და ესენიც ყოველთვის წასვლის სამზადისში იყვნენ. ჩვენ ვიცით კარგად, რომ მარტოდ სოფ. წნისიდან კი არა სხვა სოფლებიდანაც მრავლად წასულან, მაგალითებრ რო-

გორც სოფ უდიდამ, ვალედამ და სხვა ასეთ სოფლებიდანაც. თუმცა ესენი აქ კარგად სცხოვრობდნენ, არც არავინ აწუხებდათ, მაგრამ მარტოდ თავიანთის უმეცრებით გარბოდნენ და ყოველივე ამის მიზეზი იყო მათი უმეცრება. ამის სრული ნიშან წყალი არის სოფ. ასპინძიდან ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლება თვით ჩვენს დროსაც კი მერე განა მარტო ეს ასპინძა დაიცალა, არა, ბევრიც სხვები. უმეტესი სოფლის ცნობები ჩვენ არა გვაქვს, თუ რამ არის იხილ დიდის ცდით შეგროვილი. მესხ-ჯავახეთის სოფლებიდან მრავლად გაქცეულან თვით 1860 წ. 1870 წ. და მის შემდეგაც. ყოველივე ამის ცხადი ნიშანი არის სოფ. წინისიდან წასვლა თვით ჩვენ დროს და მერე მათი უკანვე დაბრუნება.

ქობულეთელ-აქარელები ამას ასე მაინც არ სჩადიან, მათ საქართველო და ქართველ ხალხი ისე არა სძულთ როგორც მესხელ ჯავახელებს. თვით აქაური ქართველ ბეგებიც კი დღეს სათათრეთიდან მოსულ ქურთებს დაემსგავსნენ, ეს კი აქარელ ბეგებთ შორის იშვიათი გახლავსთ.

გადასახლებული 80 ათასი.

1882 წ. გაზეთ „დროება“ და „მოამბის“ ცნობები.

გაზეთ „დროებაში“ 1882 წ. № 73. და ამავე წლის ქუთაისის გაზ. „შრომაში“ 40 №-ში დაბეჭდილი იყო შემდეგი ცნობა:

მთელის ბათუმის მაზრადამ გადასახლდა ოსმალეთში 80 ათასი სული ორგვე სქესის.

დარჩა წაუსვლელი 60 ათასი სული ორივე სქესის.

მაშასადამე ბათუმის ოლქში 140 ათასი სული გამზადებულია წასასვლელად. ეს რიცხვი შეეხება მარტოდ ბათუმის ოლქის მცხოვრებ ქართველებს, სხვა კუთხიდან წასულების სხვა არის, ამის ცნობა რუსის მთავრობას არა აქვსთ და ესენი ვერც მოკრეფდენ ამას.

იყო ისეთი შემთხვევებიც და ეს ერთობ ხშირად, რომ სოფლის მეოთხედი მცხოვრებნი ოსმალში ჩუმად, უპასორტოდ მირბოდნენ, არავის ატყობინებდნენ და ფიქრობდნენ, რომ თუ იქ მოგვეწონა მაშინ დავდგებით და თუ არა და ისევ უკან მოვალთო, მართლაც ასეთების ზოგი მოსულა უკან და თავისაგან ოხრად დატოვებულ მამულს დაჰპატრონებია, ზოგს მამული აღარ დახვედრია, ზოგიც აღარ მოსულა და იქ დარჩენილა, ამ სახით ჩვენის ტომის რიცხვს ბევრი ისეთი ოჯახები დაჰკარგვია, რომელთა ცნობებიც არავის სცოდნია.

ეს ზემო რიცხვი 80 ათასი გაზეთების გამოანგარიშებით უნდა იყოს აშენებული იმ ცნობებზედ, რა დღიდანაც მათ დრო დაენიშნად გადასახლების, ე. ი. სამი წელიწადი 1878 — 1882 წლებამდე. ეს ცნობები ცხადი საქმე არის იმ დროის ადგილობრივ სამართველოებიდან იქნებოდა შედგენილი, რადგანაც 1882 წ. უკვე შეეძლოთ რუსეთის მოხელეებს ასეთი ცნობები შეეკრიბათ.

აფრიკაში გადასახლებულ ქართველ მაჰმადიანები.

ისტორიულად ვიცით, რომ ოსმალეთის მთავრობამ, ქართველ მაჰმადიანებს, XVIII საუკუნის დამდეგიდან ხშირად დაუწყო აყრა და ოსმალთს ქვეყანაში გადასახლება, ასევე მათგან ხშირად ასახლებდნენ აფრიკის ქვეყნებშიც. ამის სრული მაგალითი არის თვით ის გარემოებაც, რომ 1740 წლებს, აფრიკის მთავარ გამგე ფაშად სულეიმან ნიბაძე იყო, რომელიც 1752 წ. ახლაციხის ვალი ფაშად იქმნა დანიშნული.*) რომლის ცხოვრებაც ჩვენ სხვაგან გვაქვს აღნიშნული და ამიტომ აქ მასზედ სხვას არას ვიტყვით, ამ ფაშისავე დროს, აფრიკაში სხვა ქართველ ფაშები და სხვა და სხვა სამხედრო მოხელენიც ყოფილან, სამწუხაროდ, ჩვენ კი ამათ შესახებ ბევრი არაფერი ცნობები გვაქვს.

*) ისტორია ოსმალთს საქართველოსი, ჩემი გამოც. 1911 წ.

ქობულეთს, კახაბერს და აჭარაშიაც. ჩემთვის ხშირად უამბნიათ, რომ ჩვენებური კაცები აფრიკაშიაც ცხოვრობენო, იგინი ძველად გადუსახლებიათ იქაო. ამ გადასახლების ამბები წინეთ კი სცოდნიათ აქეთ, ხოლო ჟამთა ვითარების გამო, სადღეისოდ კი აღარავის ახსოვს, ამ შცოდნე კაცნი დღეს მათში აღარავინ არის. ასე მივიწყებას ერთის მხრით ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რადგანაც აფრიკა გაცილებით შორს არის ოსმალეთზედ.

იყო კიდევ ასედი გარდმოცემაც: ბევრს ეხსომება, რომ ბათუმის ახლო-მახლო სოფლებში ადრე მრავლად ესახლნენ არაბები თავიანთის ცოლშვილით, მათი რიცხვი არც მცირე იყო. რუსთაგან ამ კუთხის შეერთების შემდეგ, ეს არაბები აქ აღარ დარჩნენ და სულ გადასახლდნენ ოსმალში. მათ აქ დგომა უხერხულად მიაჩნდათ, ესენი ისე გადასახლდნენ, რომ დღეს ბათუმში მათი რიცხვის სულ აღარაფერი სსანს. მქონია შემთხვევა და ამათ შესახებ ხშირად მიკითხავს ცნობები თუ იგინი საიღამ მოუყვანიათ და დაუსახლებიათ აქ და ან რისთვის გადასახლდნენ ამ უკანასკნელ დროს მეთქი? მათ შობიგეს შემდეგი გადმოცემა:

საიღამაც ეს არაბის ხალხი გადმოუსახლებიათ, სწორედ ამათ სოფლებში, სადაც ამათ უცხოვრიათ, იქ იმ სოფლებში დაუსახლებიათ აქედამ გადასახლებული ჩვენებური გურჯები, როდის იყო ეს გადასახლება, ან რა მიზეზების წყალობით ჩვენ ამაზედ ვერა შევიტყუეთ რა. ამის მერე როცა ვისურვეთ ამ გადასახლებულების შესახებ რაიმე ცნობების შეკრება თვით ამ არაბებისაგან, რომ იქმნება მათში ვინმემ რამე იცოდეს, თუ მათ სოფლებში ვინ დაასახლეს და ან როდის, ამ დროს, ეს არაბები აქ აღარ იყვნენ. დღეს ხომ მათი რიცხვი სულ აღარ არის, გადასახლდნენ და ამით ჩვენ ვერ ვისარგებლეთ.

რაც შეეხება იმ გარემოებას, რომ აფრიკაში ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი გაფანტული უნდა იყოს სხვა და სხვა ადგილებში, ამას კი ეჭვი და ფიქრი არ უნდა. ეს ჩვენ კარ-

გად ვიცი, ხოლო ის კი არ ვიცი, თუ იქ ქართველები
სად და სად სცხოვრობენ და ან მათ იქ სადღეისოდ ქართუ-
ლი ენა იციან თუ არა. ბევრს ქართველ მოგზაურს ვკითხე
ამათ შესახებ, მაგრამ მათგან მე ვერა შევიტყე-რა, თუმცა
იმას კი ამბობდნენ ხოლმე, რომ „ღიას, აფრიკაში ჩვენებუ-
რებიც სცხოვრობენო“. კითხვა მიგვიცია; თუ სად სცხოვ-
რობენ, რომელ კუთხეში, ან მათი სოფლის სახელები ხომ
არ იცით? მათ ყოველივე ამაზედ პასუხი უთქვამთ, რომ ეგ
ჩვენ არ ვიცი. მაინც ბედმა არ დაგვტოვა. სულ ცარიე-
ლი, ამ უკანასკნელ წლებს, ჩვენ შევიტყეთ ცოტა ოდენი
ცნობები, რაც ცხადად გვისაბუთებს, რომ ღიას, აფრიკაში
ქართველ მაჰმადიანთ მცხოვრებთ რიცხვი დღესაც ყოფილა
და იქ მათ ქართული ენაც არ დავიწყებიათ.

ამის შესახებ ჩვენ აი რას მოვიყვანთ: ქობულეთში სცხო-
ვრობს ერთი ქართველ მაჰმადიანი გულო ალა კაიკაციშვილი,
ბათუმში კარგად ცნობილი. ამის ერთმა შვილმა ასლანმა
თფილისში გაათავა გენნაზიის სწავლა, ამის მერე ოდესის
უნივერსიტეტში სწავლობდა. ეს იქ გადაიცვალა ამ გულო
ალა კაიკაცის მეორე შვილი 1900 წ. ბათუმში, ერთ ევრო-
პიელ მოგზაურთან ოსმალური ენის შთარგმნელად დადგა,
მოგზაურს სამგზავროდ თან უნდა გაჰყოლოდა მთელს აღმო-
სავლეთის ქალაქებში და ეს მალეც მოხდა, ევროპიელი გაემ-
გზავრა და კაიკაცის შვილიც გაჰყვა თანა. ამ მოგზაურ მსწა-
ვლულს აღმოსავლეთის ქალაქებში კარგა ხანს მოუხდა მგზა-
ვრობა. ამასთანვე მგზავრობდა ჩვენი თანა მექვეყნე კაიკაცი
შვილიც, ერთ დროს ესენი ჩასულან აფრიკის ქალაქ ბეი-
რუთ ში, სადაც დარჩენილან კარგა ხანს. აქ ყოფნის დროს,
კაიკაციშვილი თურმე ხშირად დაიარებოდა სხვა და სხვა
ყავახანებში.

ერთ ყავახანაში შესულა, სხვათა შორის, იქ ერთ ალა-
გას ოთხი კაცი მჯდარა, რომელნიც ყავას სომენ თურმე და
მასთან ქართულადაც ლაპარაკობენ. ქართული ენის გაგონება

კაიკაცისშვილს დიდათ გაჰკვირვებია, თან გახარებია კიდევ და ამიტომ მაშინათვე იმ ოთხი კაცის ახლოს მისულა და ქართული სიტყვით სალამი მიუცია. იმათაც გაჰკვირვებია ეს და თან დიდათაც გახარებიათ. მალე ერთმანერთი გაუცვნიათ და ლაპარაკიც დაუწყვიათ თავ-თავიანთ შესახებ. კაიკაცისშვილს თავის იქ მისვლის ყოველივე უამბნია, იმათ ლაპარაკი აღტაცებით მოუსმენიათ და სულ თურმე პირში უყურებდნენ ქართული სიტყვების გამოთქმას, თავის ამბების დასრულების შემდეგ მერე უამბნია მთელი თავიანთის კუთხის ამბები, ესე იგი ბათუმის ოლქის, ქობულეთი, აჭარა, ლივანა და სხვების. ამის ამბების დასრულების შემდეგ მათ დაუწყვიათ თავიანთი ამბები და უამბნიათ, უთქვამსთ შემდეგი:

ძიავ! ჩვენ აქ აი საილამ და როგორ ჩავარდით: ჩვენ ესახლობდით ოსმალეთში, ბურსას ახლოს, იქ მოხდა სხვა და სხვა ავი საქმენი, ამის გამო ჩვენ ჩამოგვეკიდნენ, ჩვენ გვიცნეს დამნაშავედ, ამის მიზეზით იქილამ აგვეყარეს და აქეთ გადმოგვასახლეს, 40 ოჯახი, აქ ბეურუთში ვსცხოვრებთ და დანაოჩენიც აქეთ იქით სცხოვრებენ სხვა და სხვა სოფლებში და ქალაქებშიო. უთქვამთ, რომ ეს გადასახლება ჩვენი დასჯა არისო.

ამათ საქართველოს შესახებ, ანუ თავიანთ კუთხის გამო დიდი გულის მტკივნელობა გამოუჩენიად. ლაპარაკის დროს თურმე აღარ იცოდნენ რა ექმნათ. ამ ამბის შეტყობის დროს, ბათუმში, ვნახე ზოგიერთ მოხუც ქართველ მაჰმადიანები და მათ ვკითხე აფრიკაში მცხოვრებთ მათ მოძმეთა ამბები და აი რა შევიტყე.

თქვენში რომ ეხლა ციმბირს იტყვიან, ჩვენებურ კაცებს რომ გზავნიან, ძველად ჩვენში, ჩვენი ციმბირიც ის ყოფილა, ვინც ჩვენში დააშავებდა რამეს, ყველა მათ იქა გზავნიდა და მით სჯიდა, ამიტომ ძმაო იქით ჩვენებიც ბევრი არის წასული, ოსმალის მთავრობისაგან როგორათაც ჩვენს ციმბირათ აფრიკა და არაბისტანი აქვნდა დადგენილი, ისევე ჩვენი აჭარა, ლი-

ვანა, შავშეთი და სხვა ეს ადგილები დადგენილი იყო ოსმალოს საციმბიროთ, ოსმალში ვინც რამეს დააშავებდა, გაჭყცავდა, ან მოკლავდა ვისმეს ყველა იმათ აქ აციმბირებდნენ, აქა გზავნიდნენ. ჩვენც ეს მეხანჯლობა და კაცის კვლა სულ მათგან ვისწავლეთ, თორემ ძველად ჩვენ ასეთები არა ვყოფილვართ.

ამათვე სთქვეს: აქ ჩვენში რომ არაბები სცხოვრებდნენ, ისინიც ძველად ყაჩაღობის გამო გადმოუსახლებიათ აქეთ საციმბიროთ, იმიტომაც გაიქცნენ 1878 წ. ეს ომი მოხდა ამით ისარგებლეს და წავიდნენ იქით, თორემ რომ ეს ომი არ ყოფილიყო უამისოდ ოსმალს მთავრობა იქით მათ არ გაუშვებდაო. სხვა რამ ცნობები ამათგან ვერა შევიტყე, რა, ხოლო ის კი ხშირად უთქვამსთ, რომ აფრიკაში ჩვენები ბარესამი არისო, სამი ნიშნავს მრავალს.

ამის შემდეგ, მე ვნახე სტამბოლიდან მოსული ქართველთა ახალ გაზრდა მოღები, რომელთაც სწავლა სტამბოლში დაემთავრებინათ, მათ ცნობები ვკითხე ბურსის ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ და ისიც თქვენ ხომ არ იცით, იქიდან სად გადაასახლეს მეთქი? მათ აი რა გადმომცეს ამის შესახებ: ბურსის ახლო მახლო სულ ღარიბი ხალხი სცხოვრებს, მათ თავიანთ საკუთარი მოლის შენახვა არ ძალ უძსთ, ამიტომ რამაზანში სალოცავად ჩვენ გაგვზავნეს, იქ ცუდი ჰაერია და რამდენიმე ჩვენებური მოლიებდ დაიხოცნენ კიდევ, სტამბოლს ველარ დაბრუნდენ, ჩვენ იქ ყოფნის დროს შევიტყეთ, რომ ბურსიდან ჩვენებურებს სხვა და სხვა უშორეს ადგილებში ასახლებდნენო. შიზეზები გადასახლების ის იყო თურმე, რომ რადგანც ის ადგილები არ ვარგოდა და იქ ჩვენებურები იხოცებოდნენ, მერე ამათ ავ-კაცობა დაიწყეს და მხოლოდ ამის მოხერხებით გადირჩინეს თავი და მთავრობამ იგინი შორს გადასახლო, ვგონებთ აფრიკაში, თორემ მათ იქიდან არსად წაიყვანდნენო. ეხლა ბურსაში ჩვენებურთა რიცხვი ერთობ ცოტა არისო.

სთქვეს ამათ: „ღიახ, ყველა ეს ჩვენებურები ბურსიღამ აფრი-
კაში უნდა იყვნენ წასულნიო“.

ლაზების გადასახლება 1820.—78 წ.

ლაზების რიცხვი ლაზისტანში ძრიელ შემცირდა, დღეს მთელ ლაზისტანში ამათი რიცხვი შეადგენს არა უმეტეს 20,000 ათას. ოსმალეთში-კი ამათი რიცხვი გაპნეული უნდა იყოს რავ-დენიმე ათასის. ამას ასაბუთებს ლაზისტანში დარჩენილი დიდი რიცხვი წასულთ ნასოფლარების, ნასაყდრების და სხვაც ასეთნი. ბევრი რამ ცხადათ მოწმობენ მათ რიცხვის სიმრავლეს, მარ-ოთ გემების, ნავეების და ასეთების კეთების გამო ესენი თავიანთ ქვეყნიღამ ათასობით არიან დაკარგულნი, ნამეტურ ნაოსნობის ცოდნით. აქამდისაც კი მთელი შავი ზღვის ნაპი-რები და ამასთან ოსმალეთში სხვა ზღვებიც სავსე იყო ლაზე-ლი ნაოსნებით. ყველა ესეთი ენერგიელი მხარეები კი მათ დიდის რიცხვის სიმრავლეს აცილებდა და აშორებდა. ამიტო-მაც უნდა ითქვას, რომ ლაზების ყოველნაირი ენერგიული ხელოვნობა, ვაჭრობა, სილამაზე და ან სხვა რამ ასეთი ღირსება მათ ტომის მოსასპობ იარაღათ ითვლებოდა.

ასე და ამ გვარად, ლაზების რიცხვი ოსმალეთში რომ დიდის რიცხვის უნდა იყოს. ამას ფიქრი არ უნდა, ამავე გარე-მოებას ასაბუთებს ის ცნობებიც რაც 1907 წ. ფრანკუზული გაზეთებიღამ გადაბეჭდილი იყო რუსულ გაზეთებში, იქედამ ქართულ გაზეთებშიაც დაიბეჭდა. ეს ცნობა, მასთან ადგი-ლობრივ რუსულ გაზეთებშიაც, რომ ოსმალთს იმპერიაში ლა-ზების რიცხვი შესდგება 70,0000 ათასიღამაო. ამ რიცხვის გან-ცხადებამ ბევრი ქართველი დააფიქრა. ზოგს ტყუილი ეგონა, ზოგს ვინ იცის რა არა, მაგრამ ყოველივე ეჭვი უსაფუძვლო გამოდგა, რადგანა კ ეს რიცხვი ლაზებისა ამოღებული ყოფი-ლა თვით ოსმალთს სახელმწიფო სტატისტიკურის აღწერი-ღამ და ამიტომ ეს ჩვენთვის არც საკვირველი უნდა იყოს, რომ

ოსმალში ლაზების რიცხვი შეიდას ათასისგან შესდგება. აქ მცირე განსხვავება მხოლოდ იმაში უნდა იყოს და ჩვენც მიტომ არ დავიჯერეთ, რადგანაც ნათქვამი იყო, რომ ოსმალეთის იმპერიაში ლაზების რიცხვი 7 ასი ათასი არისო, ეს ჩვენ მივიღეთ ულაზისტანოთ, მარტოდ აქედამ წასულთ და ოსმალის იმპერიაში დაფანტულთ, ეს კი ასე არ ყოფილა თურმე.

ფრანგულ გაზეთებს საერთოდ უანგარიშნიად და თვით ულაზისტანის მცხოვრებ ლაზების რიცხვი შეუერთებიათ გადასახლებულთ ლაზთა რიცხვს და იქიდან გამოსულა შეიდასი ათასი. მათი რიცხვი ასე ყოფილა გამოანგარიშებული:

200,000 ათასი რუსეთის ულაზისტანის საზღვრებიდან ტრაპიზონამდის.

100,000 ათასი ტრაპიზონის ვილაეტს და სხვა ალგილებში და,

400,000 ათასიც მთელს ოსმალის იმპერიაში. ასე და ამ გვარად ჯამი შეუერთებიათ და გამოსულა 700,000 ათასი.

აქიდან 300,000 ათასი ლაზი თავის სამშობლოში ყოფილა და 400,000 ათასი მთელს ოსმალის იმპერიაში, 1909 წ. ულაზისტანიდან საქართველოში მოვიდნენ ოსმალის ლაზელ მუსულმან სჯულის მექონ სამხედ. ბეითალ ექიმები, ჩვენ გავიცანით იგინი, მათ ჩვენგან ულაზისტანის შესახებ ფრანგული წიგნები იყიდეს. იგინი თავიანთ ქვეყნის ისტორიით დიდათ დაინტერესებულ იყვნენ. სთქვეს, რომ ჩვენი ქვეყნის შესახებ ოსმალურს ენახედ სულ არაფერი წიგნებია დაბეჭდილიო. ამიტომ ფრანკო-სულთი იყიდეს წასაკითხათ. ამათ ვკითხვეთ ლაზების რიცხვი მთელს ოსმალის იმპერიაში და მათ სთქვეს, რომ მთელს ოსმალის იმპერიაში ლაზების რიცხვი ნახევარ მილიონზედ მეტი არისო, ასე 6—7 ასი ათასი უნდა იყოსო. ამათის ცნობებით დასაბუთდა ფრანგული გაზეთების ცნობები.

აფხაზების გადასახლება ოსმალეთში.

აფხაზების გადასახლება ოსმალეთში ახალი საქმე არ არის.

ჩვენ ვიცით ისტორიიდან, რომ ოსმალთ-აფხაზები სჯულის უჯათობის გამო გადუსახლებიან 1690 წ. რამდენი გადასახლეს მაშინ და ან სად დაასახლეს იგინი ამისი ცნობა არ არის. მის შემდეგ გადუსახლებიან კიდევ 1760 წლებს. ამის მერე ამათი გადასახლება მომხდარა 1810 წელს, მის მერე 1828 წ. მომხდარა ფოთის და აფხაზეთის აღებების დროს. მერე მცირე ხანს შეჩერდა, 1854 წ. კიდევ გადასახლდნენ. ყველა ამ გადასახლების მიზეზები რა იყო, ამის არაფერი სჩანს, ხოლო შეიძლება ასე ვსთქვათ, XVII და XVIII საუკ. გადასახლება უნდა ყოფილიყოს ოსმალთ მთავრობის ბრძანებით სჯულის გამო და XIX საუკ. გადასახლება-კი უნდა ყოფილიყოს ისლამის შიში, ანუ გაქრისტიანებისა, ამას ასაბუთებს აფხაზების უკანასკნელი აჯანყება და გადასახლება 1866 წ.

გარდასახლების შესახებ ლაპარაკი და ოსტატობა ამათშიც ისევე ძველი იყო, როგორც ქართველებში და ოსებში. ამის შესახებ ოსტატური ლაპარაკი და გარდასახლებისათვის მოწყობა იწყება იმ დროდამ. როცა ესენი ისლამს დაუკავშირდნენ და მის მერე ამათგან ხან ოსმალთს მთავრობა მძლავრებით ასახლებდა და ხან რამე დასაყვავების მანქანებით, გულის მოგებით, ან ოსმალში უკეთესი ადგილების მიცემით, ან შესყიდვით; სულ ამ გარემოების წყალობა იყო, რომ ქართველ მაჰმადიანები, მაჰმადიან ოსები, მაჰმადიან აფხაზები და ჩერქეზები გადასახლებას ადვილად შეეჩვივნენ. XVII საუკ. ხდებოდა ისიც, რომ როცა ამათ მთავრობა ასახლებდა, მაშინ ესენი წინააღმდეგნი იყვნენ და ძალას ხმარობდნენ, როცა გადასახლებას წინ მიზნად ისლამი ედო, მაშინ კი ესენი თვით თავიანთის ნებით მირობდნენ ოსმალეთში.

როგორც ქართველთ გადასახლებას აქვს დიდი ისტორია,

ისევე აფხაზებისას. მართალია უკანასკნელ გადასახლების დროს, ამათ წინ ისლამის შიში აქენდათ და რუსების მტრობა და ფიქრი მის, რომ ვაი თუ გაგვაქრისტიანოს. მაგრამ ამავე დროს მათ თურმე გულიც დიდათ ეთანაღრებოდათ, ქვეყანას სტოვებდენ, მიდიოდნენ, მაგრამ გული ვერ სთმობდა და მათ თვალები უკან რჩებოდათ. ის უბედურება რაც აფხაზებს გამოუვლიად გადასახლების დროს, იგი ქართველ მაჰმადიანებს სულ არ განუცდიათ. აფხაზების გარდასახლების საქმე ყოველთვის დღის მსხვერპლის შემწირველობით სწარბობდა. ეს მსხვერპლით შეწირვა აი რა გვარ იყო:

ყოველ გადასახლების დროს, აფხაზები იჩენდნენ მგზავრობის დიდს გამოუცდელიობას, არ ცოდნას იმ ადგილების სადაც თვით მიდიოდნენ, არც მის შეგნება აქენდათ თუ ამ გადასახლების საგძლად გზაში რა მოჰყვებოდათ, ყოველივე ეს-კი მათ კარგათ სჩაგრავედა, მწარე ტრემლებს აღვრევიებდა.

აბხაზნი ისპობოდნენ თავიანთ მშვენიერს სამშობლოში და მასთან უსიხარულოდ სწყდებოდნენ ოსმალეთში. ოსმალეთში ამათი გაწყვეტა ხდებოდა, მით უფრო, რადგანაც მათ ხონტქრის ხაზინის იმედი აქენდათ და იქილამ-კი მათ სულ არაფერი ეძლეოდათ.

ოსმალეთში ესენი იფანტებოდნენ დაქსაქსვით, მათი რიცხვა იქ სულ მოიხპო და გადაგვარდა, ცოტაოდენი სტამბოლს დარჩნენ, ჩერქეზებთან ერთად. ოსმალეთში ამათ თავიანთ საკუთარი სოფლები არსად აქენდათ. ამათ ოსმალეთთან ერთად ასახლებდნენ, ამიტომ მოკლე დროის განმავლობაში აფხაზური ენა დაიკარგა, თვითაც მოიხპენ. საოსმალეთში კაცი მათ რიცხვს დღეს ვეღარსად ნახავს ერთობით, თითო ოროლა კაცს შეხვდებით კანტი-კუნტათ. ცოტათ სტამბოლში არიან, მაგრამ ისინიც გაწრიოკებულნი არიან და ყავახანის მუდმივ მოსიარულეთ ითვლებიან.

აფხაზთა მოდგმას ოსმალეთში მიეცა უკვე დასასრული. იგი დღეს მოსპობილად უნდა ჩაითვალოს. მათისას კაცი იქ მა-

ლე ნასახსაც ვერ ნახავს. ამის მაგალითია შემდეგი: 1829 და 1854 წ. ომიანობის გამო აფხაზები რომ ოსმალში გადასახლდნენ, მაშინ სამი სოფლის ხალხი შუა-გულ ოსმალს აღვილებში არ წავიდნენ, ესენი ბათუმის ახლოს კახაბერში დასახლდნენ. მის მერე გავიდა ხანი, მოახლოვდა 1877 წ. ხსენებული კუთხე რუსეთის საქართველოსთან იქმნა შემოერთებული, ამ შეერთების დროს, ხსენებულ სოფლები ჩვენც ვნახეთ, მის მერე რა მოხდა აქ, კარგი არაფერი, აფხაზებმა გამოიჩინეს დიდი ფანტიკური უმეცრება და მის მეოხებით იგინი აქედამაც დაიქსაქსენ, შევიტყე, რომ არაბისტანში წავიდნენ და იქ კიდევ დიდის სიცხეებისაგან მთლად გაწყვეტილან.

აფხაზებმა ისლამის მიღებით ვერ ისარგებლეს, თავისი ცხოვრების წესებიც დაკარგეს და ვერც ისლამისაგან მიცემული შეიმჩნიეს. ისლამი მათ ვერ გამოიყენეს, ამით მათ ქართველებმა აჯობეს, ქართველებმა ისლამი ისე გამოიყენეს, რომ მით მათი ოჯახი არ მოსპობილა. მათ შეინარჩუნეს თავიანთი ცხოვრების წესები, საქართველოში მათი ოჯახი ისევ ძველ ოჯახს ჰგვანდა. მართალია გადასახლების დროს ამათაც ეძლეოდათ დიდი უხერხულობა და მათი ბევრმა რამ ილუპებოდა და იშლებოდა უღვთოდ და უმწეოდ, მაგრამ ისე-კი არა ეს, როგორც აფხაზებთ შორის ხდებოდა, ამიტომ საჭიროა ეს ცნობებიც მოვიყვანოდ აქ.

აფხაზი გადასახლების დროს, სულ ვერ იჩენდა ჭკუიერ მოხერხებას, იგი მონა ხდებოდა ფანატიკ მოღობის და ხოჯების, მას უკიდურეს ფანატიზმს გარდა სხვა არა მიაჩნდა რა ცხოვრებაში უმთავრეს საქმეთ. ამათ ამის მეტი სხვა აღარა აგონდებოდათ რა, გადასახლების დროს, ესენი სულ არა ფიქრობდენ მასზედ, რომ იქმნება ოსმალში ცხოვრება გაგვიჭირდეს და მსევ აქეთ მოვბრუნდეთო. ამიტომ ნუ ვილუპავთ თავს, ნუ ვლუპავთ ცოლ-შვილს და ჩვენს უძრავ და მოძრავ ქონებას. ამის ფიქრი მათ სულ არ აქვდათ ხოლმე, ქართველ მაჰმადიანები კი ამას ყოველთვის ფიქრობდენ.

აფხაზი თავის გადასახლების დროს სულ ოქრად და უპატრონოდ სტოვებდა თავის ფაცხა-სახლ-კარს, მასში აღებული ფული თითქოს ცოდვით მიაჩნდა და ამიტომ მათ დაკარგვადიდი ძალი ქონება, სახლები, სოფლები, აუარებელი მამულები და ვინ იცის რამდენი რა სოფლის სიმდიდრე, მთები, ტყეები და მეტად ძვირფასი სახლები. ყოველივე ეს მათში რატომ ხდებოდა, რადგანაც მათ გადწყვიტეს თურმე, რომ ოსმალში გინდ მშვივრებიც დავიხოცნეთ, ჩვენ აქეთ მაინც პირს არ ვიზამთო.

ამათი ოთხ-ფეხი საქონელი სულ მუქათათ, თითქმის ოხერფასად იყიდებოდა. ძრიელ ხშირად არც მყიდველი იყო და ამიტომ აფხაზს ისე უფასოდ და უპატრონოდ ურჩებოდა ოთხ-ფეხი საქონელი, ამ აყრილ ოჯახებთა გამო მეტად მწარე მდგომარეობაში ვარდებოდნენ თვით კატა და ძაღლებიც-კი, რადგანაც მათ პატრონები შორდებოდნენ, მათ მეპატრონეთ აღარავინ შთებოდა, მანხველთ სთქვეს, რომ ასეთ დროს ძაღლები სულ ღმუოდნენ იმ წუთს, როცა მათი პატრონები გემებში სხდებოდნენ და თავიანთ სამშობლოს ესალმებოდნენო. რაც ამ დროს აფხაზთა გადასახლების გამო უბედურება და საცოდავობანი მოხდა, ამას კაცი ვერ ასწერს, მისი ანუხსვა შეუძლებელი არის, მას კაი ცოდნა უნდა და მასთან კაი მომთხრობი მართალია ამათ შესახებ თვით რუსული გაზეთებშიაც იბეჭდებოდა ცნობები, რომ აფხაზები ოსმალში სახლდებიანო. ამის მეტი სხვა არა ისმოდა რა, ხოლო ამ გადასახლების დროს რა ჯოჯოხეთის მსგავსი სურათები სწარმოებდა, რა სულის სატანჯველი წუთები სტრიალდებოდა, აფხაზთა რიცხვი რა განუსაზღვრელს სატანჯველის ცეცხლით იწოდა, ამაზედ-კი არავინ რას ამბობდა.

ყვიროდნენ მრავალნი: — წავიდნენ, წაეთრიონ ოსმალში, მაგათ მშვენიერ ადგილებს ჩვენ მოუყვანთ პატრონებს. ხოლო რათა და რისთვის უნდა წასულიყვნენ ეს ბედ შავნი თავის სამშობლოდამ და რა მიზეზისათვის ამას-კი არავინ ასახლებდა.

თუ აფხაზებმა რა დააშავეს, რა ქმნეს ამ ბედ-შავთა ისეთი რომ ბოლოს მათი დანაშაულობის შეწყალება გარდასახლებით დაბოლავდა. ამ გადასახლებით დაიღუპა აფხაზეთი, ამით მიწაზედ გასწორდნენ ივინი, ამით გათახსირდნენ ივინი, რამდენს ამის გამო სული ამოუვიდა უღვთოდ, რამდენი კაცი და ქალი დაიხრჩო ზღვაში და მდინარეებში, რამდენი გაწყდა მოგზაურობისაგან, რამდენი რა სხვა უბედურება გამოსცადეს ამ გადასახლების დროს ამას კაცი ვერ მოსთვლის.

სხვა და სხვა მტერთა შიშით აფხაზი საქართველოში იტანჯებოდა სულიერად. აქ ამ ტანჯვას აძლევდნენ სხვა და სხვა მტრები, რომლებიც მას აშინებდნენ გაქრისტიანებით და რუსის მთავრობისაგან უწყალოს დევნით, ყოველივე ეს-კი იყო ტყუილი და მტრობით მოგონილი, რომ ამით აფხაზეთი დაკლილიყო და მერე ამათი ადგილები სხვებს ჩაეგდოთ უფასოდ, ოხრად. ეს ასეც მოხდა.

ოსმალში აფხაზები დაიტანჯნენ ხორციელად. იქ ამათი ორი ტანჯვა ერთად შეერთდა, სულიერი და ხორციელი, ამას ვერ გაუძღვს მათ და 50,000 სულზედ მეტი სადღეისოდ აღარც 5000 სული არის, მოისპნენ, გაწყდნენ სილატაკისაგან, გადაგვარდნენ და სხვანი. ასე გათავდა აფხაზეთის საქმე. რაც დღეს აფხაზეთში ხალხია დარჩენილი ორი იმდენი ოსმალში გაწყდა და ერთი იმდენი გზაში. ამათ სულიერ და ხორციელ ტანჯვის გამო აქ მოვიყვან ერთ ცნობას, რომელიც მოყვანილი არის ალექსანდრე ეპისკოპოსის ცხოვრებაში. აი აქ რას სწერს არქიმანდრიტი ამბროსი:

1866 წ. აფხაზეთის ამბოხების ჩაქრობის შემდეგ, როცა სჯულის გამო ვინ იცის რაები არ ხდებოდა, ამ დროს ერთი მაჰმადიან აფხაზი სახელად ურუსო ალექსანდრე ეპისკოპოსთან მისულა. ეპისკოპოსმა მისვლის მიზეზი ჰკითხა. აფხაზმა შოახსენა შემდეგი:

თქვენთან მიტომ გიახელით, რადგანაც ჰე სამუდამოთ ვეთხოვები ჩემს სამშობლო ქვეყანას, მივდივარ ოსმალეთში საცხოვრებლად, ჩემი-შვილი ვაჟი-კი ვერ გამიმეტებია, ვერ წა-

მიყვანია იქ, მეშინიან, ამის მეტი არა მყავს რა. ცოლი და სხვა შვილები აღრე დაკარგე, არ ვიცი, რა მომეღოს უცხო მხარეში, მაგრამ მაინც ვტოვებ აქ ჩემს საყვარელ ქვეყანაში, მინდა ეს აქ იყოს, გარდა ამისა არ მინდა, რომ ჩემი უბედურება ჩემს ერთადერთ შვილსაც გაუზიარო. ამიტომ ვტოვებ აქ და ვითხოვ თქვენგან დახმარებას და მფარველობას, თუ კი ეს მისთვის საჭირო იქნება ოდესმე.

აი ასეთის გულ საწვავის და სულიერის ტანჯვით ყოფილან შეპყრობილნი, როცა თურმე აფხაზები თავიანთ სამშობლოს სტოვებდნენ და ოსმალეთში მიდიოდნენ. არც ეთმობოდათ ეს ქვეყანა და ვერც გარემოებას ეთვისებოდნენ, უმთავრესად კი ამათ უბედურების მიზეზათ გაქრისტიანების საქმე ხდებოდა, რასაც მათი ხოჯები და მოღობი უფრო ამწვავებდნენ და რაც იყო მიზეზები ყოველივე მათის უბედურების და სამშობლოდამ გადასახლების და დაღუპვის, ამ უბედურების მიზეზებათ რამდენათაც მაჰმადიანთ სასულიერო წოდება იყო, მათხედ მეტი დანაშაულობა ჩვენც მიგვიძღვის, რადგანაც მათ ძალით გაქრისტიანება გახდა ყოველივეს მიზეზები. ეს ძალით მოწყობილი საქმე რომ არ ყოფილიყო, უამისოდ აფხაზები თავიანთ ქვეყნიდამ ფეხსაც არ მოიცილიდნენ, ერთი კაციც არ წავიდოდა აქედამ ოსმალში. ერთის მხრით, რომ ყოველივე ცდა უბრალო იყო და უმნიშვნელო, ესა სჩანს იმ გარემოებიდამაც, რომ ძალით სჯულიდამ სჯულზედ გადასულნი, უკანასკნელ წლებს, ნამეტურ 1877 წ. და თვით 1880 წლებშიაც კი ისევ ისლამზედ გადავიდნენ.

ჯიბრმა ჯიბრი გამოიწვია, ყოველივე ცდა უბრალოდ დაიკარგა და მით საცოდავი აფხაზებიც თავიანთ სამშობლო ქვეყნიდამაც აიშალნენ და ვინ იცის საით წავიდნენ და გადასახლდნენ, სადაც მათ უკანასკნელ უწყალოდ მოსპობა და გაწყვეტაც მოეწლონად. 1894 წლებში ბათუმში მე ვნახე რამდენიმე აფხაზი, ოსმალოდამ დროებით მოსულნი და ბათუმის ახლოს, თავიანთ მონათესავე აფხაზებთან დროებით მცხოვრე-

ზნი, ესენი გავიცანი, ლაპარაკი გვქონდა გადასახლებულ აფხაზებზედ, ივინი ქართულად კარგად ლაპარაკობდნენ. აქ შე მოვიყვან ეხლა იმას, რაც კი მათ სიტყვით სიტყვა მიამბეს. აქ ჩემსას არასფერს მოუმატებ, ყოველივე მათი ნათქვამი არის.

ბატონო ძიავ, რაც მოადა, მოხდა, ჩვენ კი დავიღუპეთ. ზოგი ჩვენი ბრალია, მაგრამ უმეტესი კი თქვენების ბრალია. ძალით სჯულიდამ სჯულზედ გადასვლა არ არის კარგი. ჩვენ ორსავ მხრიდამ გვაშინებდნენ, ჩვენც ხამი ხალხი ვიყავით, ამიტომ მოვიშალენით ჩვენის ცხოვრებიდამ და წავედით ოსმალში საცხოვრებლად, სადაც ჩვენ ამით თითქმის დავიღუპენით. აღრე იქ ჩვენი აფხაზების 100 ათასი კაცი მეტი იყო, დღეს კი იქ ამის აღარც მეათე ნაწილი დარჩა. ვინც იქ ჩვენი საცოდაობა ნახა, ვინც ჩვენი გაჭირება და სიღატაკეს შეესწრა, ივინი ცრემლებს ღვრიდნენ ჩვენის საცოდაობით.

ასეთის საცოდაობით და გაჭირებით გაწყდა მთელი იქაური აფხაზები. გადარჩა ძალიან მცირე რიცხვი, კოტანი სტამბოლში ვცხოვრობთ, ოსმალში ჩვენი დღეს აღარაფერი არის, იქ თქვენ აფხაზებს ველარსად შეხვდებით, კოტაოდენი აქეთ ლაზისტანში არიან დასახლებულნი. ესენიც აქ ისე წამხდარან, რომ მათ აფხაზურის აღარაფერი იციან, ივინი ლაზებს დანათესავეებიან და დღეს ლაზურად ლაპარაკობენ, თქვენ მათ ლაზებისაგან ველარ გაარჩევთ. ასე დაიღუპა ჩვენი საქმე, ასე მოვიშალენით ჩვენის ქვეყნებიდამ და იქაურის ქვეყნებიდამაც.

ჩვენი ქალები და ნამეტურ დედაბრები და ბერი კაცები ცხარეს ცრემლით მოსტირნიან თავიანთ სახლ-კარს, რამდენსაც ივინი მოიგონებენ თავიანთ სოფლებს, იმდენად ივინი მწარეთ სტირიან ხოლმე, თქვენ არ გინახავსთ მათი საცოდაობა და ტირილი, ამიტომ შეიძლება თქვენ ეს არც კი წარმოიდგინოდ. ყოველივე ეს ჩვენი დაღუპვის მიზეზები სულ თქვენი ბრალია, ძალას გვატანდნენ, გვაშინებდნენ და ჩვენც როგორც ხამი ხალხი წავედით, გავიქეციით და მის მკრე ბევრიც ვინანეთ, ვიწყევლეთ და ვწუხდით, მაგრამ მეტი რა გზა

გვქონდა, შიშის გამო უოველიფერს ვითმენდით და ამ მოთ-
მინებაშიაც სუ გავწყდით და მოვისპენით. დღეს აფხაზები
რიცხვი ოსმალეთში სამთლით საძებარია, ჩვენ იქ აღარსად
არაფერი ვართ. ან თქვენ რა იპოვეთ ამით, რა შეიმატეთ,
ჩვენის დაღუპვით, ეს ჩვენ არ ვიცით, ჩვენ კი მოვიშალენით
ჩვენის ქვეყნიდამა და მისის წყალობით სულაც მოვისპეო. ეს
სულ ძალადობის ბრალია.

აფხაზების გადასახლება საქართველოდამ ოსმალეთში იწ-
ყება XVIII საუკ. დამდეგიდამ. მინამდის ამათი გადასახლება
თუ ხდებოდა იგი ოსმალოს მთავრობის შეთაურობით იყო,
მერე-კი XIX საუკ. დამდეგიდამ-კი, ესენი როგორც ისლამის
ფანატიკები, თავიანთ სურვილით მირბოდნენ ოსმალეთში.
ამათ წასულთა რიცხვს ასე ანგარიშობენ თვით აფხაზები:

5000 ათასი გადასახლდა და 1810 წ.

10.000 ათასი გადასახლა 1829 წ. ფოთის აღების დროს.

20,000 ათასი გადასახლდა 1856 წ.

15,000 ათასი წავიდა 1860—1866 წლებს. ოთხივ დროის
გადასახლებულთ რიცხვი ზედ მიწევნით მცოდნეთ ანგარიშით
უდრის

50,000 ათას. აქ, საქართველოს აფხაზეთში დარჩენილან
სადღეისოდ შემდეგნი მცხოვრებნი:

20,000 ათასი გაქრისტიანებულ აფხაზნი და.

20,000 XVII საუკ. შემდეგ გაჰმაჰმადიანებულნი.

სულ მაშასადამე აფხაზების რიცხვი საქართველოს აფხა-
ზეთსა თუ ოსმალეთში უნდა იყოს 900,000 ათასი, ეს რიცხვი
ჩვენ ერთობ მცირედ მიგვაჩნია, ნუ თუ მთელი აფხაზეთი ძვე-
ლად 100 ათასზედ მეტი არ იყო ორივ სქესის, ეს შეუძძლიე-
ბელი არის.

ოსმალში წასულთა აფხაზთა რიცხვი სადღეისოდ თითქმის
მოიხპო. რაც ამათ მწუხარება ნახეს, ამაზედ მეტი ჭირი, ჩერ-
ქვებმაც გამოიარეს. აფხაზთ გადასახლება იყო მარტოდ
გადასახლება სულის საცხონებლად ოსმალეთში, თორემ სხვა-

ფრთხ მათთვის, იქ იყო ტანჯვა სულის, ცხოვრების გენიალური და არა აფხაზეთის მსგავსი სამოთხე ქვეყანა და მასში ნახათ ცხოვრება. ეს რომ სწორედ ასე იყო და ცხადი, ამას ასაბუთებს ის გარემოებაც, რომ ოსმალში მყოფი აფხაზები ყოველთვის ცრემლით იგონებდნენ თავიანთ სამშობლოს, თითქმის ცრემლს ღვრიდნენ შინ დაბრუნებისათვის, მაგრამ აბა ამის ძალას მათ ვინ მისცემდა, როცა მათ პირში სულიც აღარ აქვდათ შერჩენილი.

მაინც მათში გამოჩნდნენ იმოდენიც, რომელთაც მოახერხეს იმდენი ქონების შექმნა, რითაც მათ შეეძლებოდათ სამშობლოში დაბრუნება. ესენი მოემზადნენ, აკრიფეს ყოველივე თავიანთი ბარგი-ბარხანა და 1879 წ. აგვისტოში გამოუდგნენ საქართველოს, წამოვიდნენ აქეთ, ამათი რიცხვი თარივე სქესის შესდგებოდა 1000 სულზედ მეტს, მთელი დიდი გემი ასეთის წამოსულის აფხაზებით გაივსო. ეს ოსმალს გემი ბათუმსაც მალე მოადგა, იგი აფხაზებით ბათუმს მოვიდა დროით მაგრამ გემი ხმელეთს ვერ მოუახლოვდა, აფხაზებს ეცნობათ, რომ თქვენი მიღება აქ შეუძლებელი არისო. გემი დარჩა ზღვაში, ხმელეთიდან კარგა მოშორებით. მაშინ აფხაზებს გამოუვლიად დიდი სატანჯველი, ცრემლი, ტირილი შიშშილით კაცები და ქალებიც დახოცილან. მერე კი შეიწყნარეს მათი თხოვნა და დააბრუნეს აფხაზეთში.

ლაზების გადასახლების ამბები შეკრებილი თვით ლაზებში.

ლაზების გადასახლებას დიდი ისტორია აქვს, ეს ჩვენ ზეპირ ამბებით ვიცით, რადგანაც ლაზებში მოხუცებულთა ზეპირად იცოდნენ ლაპარაკი, რომ ჩვენი ძველები ოსმალეთში ხშირად გადაუსახლებიათო. რაც დღეს, 1894 წ. ლაზები არიან, ადრე ათი აქედნი ყოფილა, დღეს მთელი ლაზისტანი ხალ-

ხით იქნებოდა სავსეო. მაგრამ აი ხომ ხედავთ, რომ მთელი ლაზისტანი განახევრებული არისო. ლაზებით სავსე გახლავსთ მთელი ოსმალეთიო.

ლაზების უმეტესი ნაწილი ხელოსანი და წვრილი ვაჭარი ხალხია, იგინი ადვილად მგზავრობენ სხვა და სხვა ქვეყნებში და ხელოსნობით და ვაჭრობით სცხოვრებდნენ, ვიდრე ესენი ქრისტიანები იყვნენ, მინამდის ამათგანნი უმეტესად, საქართველოში გადმოდიოდნენ და ხელოსნობდნენ. უმეტესად დურგლები და კალატოზები სულ თქვენებში მოდიოდნენ სამუშაოთაო. გურიას, იმერეთს და სხვაგანაც.

მართლაც ძველად უმეტესად ხალხი სხვა და სხვა ხელობას ამ ლაზებისაგან სწავლობდნენ. რაც ლაზები ისლამს დაუკავშირდნენ, მას შემდეგ მათი მისვლა-მოსვლა ქართველებთან შემცირდა, რადგანაც სასულიერო წოდებას ამის შიში აქვდა და მიტომ აქეთ აღარ უშვებდნენ, რომ მისვლა მოსვლით და სახელოსნო საქმეთა დამოკიდებულების წყალობით მათ ძველი სჯულის აღარა გახსენებოდათ რა.

ამიტომ ზემო ხსენებულ კუთხეთა მაგიერ ლაზებს დარიგება მიეცათ, რომ მათ სახელოსნო საქმეებისათვის ოსმალეთის ქვეყნებისაკენ ევლოთ, რითაც იგინი უფრო მეტ ხელფეს აიღებდნენ, ლაზებმაც დაიწყეს ამიტომ იქით მოგზაურობა და მართლაც უშიშრად იწყეს საქმეების შოვნა და მუშაობა. პირველ დროებში ამათ უმთავრეს ბინათ შავი ზღვის ნაპირა ქალაქები და დაბები იყო, მერე უმეტესად ტრაპიზონში გაიმართეს სადგური ბინა, საქმე ისე მოეწყო, რომ ამ ორასი წლის წინედ 1700 წ. ტრაპიზონში ლაზთა ხელოსნობის იყო რამდენიმე ათასი სული, რომელნიც იქიდან მარჯვედ ემგზავრებოდნენ მთელს ოსმალეთს იმპერიის ქალაქებში და იქ ესენი ხშირად დიდ საქმეებსაც შოულობდნენ.

ასეთის საქმიანობის წყალობით ლაზები თურმე ლაზისტანს ხშირად სცილდებოდნენ და საქართველოს სანაცვალოდ ოსმალეთის ქალაქებში სახლდებოდნენ. 1770 წლებს, თვით

კოსტანტინეპოლიც კი სავსე ყოფილა ლაზელი დურგლებით, კალატოზებით, ხუროებით, მკედლებით და სხვა ხელოვნებით. სამწუხაროდ, ძველადგანვე ლაზების ეს სახელოსნო ცოდნა და საქმიანობა გაჩდა მათს გადასახლების უმთავრეს მიზეზათ და ესენი ამიტომ თავიანთ ქვეყანას ერთობ ადვილათაც ეკარგებოდნენ, ეს დაკარგვა ხშირად მათის ნებითაც ხდებოდა, თავის ქვეყნიდამ შორს წასული ხშირად შინ აღარ ბრუნდებოდა და იქით ირთავდა თათრის ქაღს, სადაც მერე მას გადაგვარებაც ელოდა. ასე ლაზისტანს დიდი რიცხვი აქვს მოშორებული თავის ასპარეზიდამ და დაკარგულნი.

ასეთ მოცილებულთ გარდა ლაზების რაღაც ჯავრი ჰქონდა ოსმალოს მთავრობას, ამიტომ აქედამ ხშირად მათ მტრობითაც ჰყრიდა და ასახლებდა ოსამლოს ქვეყნებში. ჩვენში ბევრს ახსოვთ, რომ ლაზები ძალიან ხშირად ძალითაც აუყრიათ და ოსმალში გადაუსახლებიათ. ხშირად უმიზეზოთაც ჰყრიდნენ მათ, აყრის მიზეზათ ერთი უბრალო დანაშაულობაც კმაროდა თურმე. გარდა ამისი ასახლებდნენ მიტომაც რადგანაც შარს უგონებდნენ სჯულის გამო, ხშირად შარის მიზეზათ ლაზების სიკარგეც ხდებოდა. რაც ლაზების გადასახლება დაწყობილა მის შემდეგ გასული იქმნება ორასი წელიწადი. ლაზებს სჯულის გამო შარს ვერ უზავდნენ, რადგანაც ესენი წინათვე კარგი წმინდა თათრები იყვნენ, ამათი დანაშაულობა ამათი სიკარგე იყო, რაც ოსმალებს ძრიელ შურდათ. ორასი წელიწადი ჩვენ 1700 წლიდამ უნდა ვიგულისხმოთ. აქ ნათქვამ სიკარგეში—იგულისხმება ბევრნაირი რამ უპირატესი მხარენი და მასთან უმთავრესად კი მათი ზილამაზეც.

**მუსა კულუხაშვილი, მახმედ თომაშვილ და ოხების
გადასახლება ოსმალეთში**

(ვასილ თედეშვილის ცნობებით)

ჩვენს ქართველ მაჰმადიანთ გვერდით, ჩვენივე მეზობელთა და შობმე ოსთ მაჰმადიანთ საქმეც მეტად საინტერესო არის.

ოსეთის ისლამთან დაკავშირება ეკუთვნის XVII საუკუნის ნახევრიდამ, თითქმის იმ წლებიდან, როცა აფხაზეთში იწყეს ისლამის ვრცელება. ჩვენ ისლამთან საქმე არა გვაქვს, ჩვენ ყველა სჯულს პატივს ვსცემთ, მხოლოდ არა ვართ თანახმა მის, რომ კაცმა რომელიმე სჯულის გამო მთელი თავის თავი და ისტორია დაივიწყოს.

რაც ქართველთ მოუვიდათ, როგორც ქართველ მამულები გათახსირდნენ ისლამის გამო და დაკარგეს ყოველივე, ესევე მოუვიდათ თითქმის ოსებს. ესენიც ისევე გათახსირდნენ და გაგარეულდნენ როგორც ქართველები. თუმცა ისიც უნდა შეინიშნოს, რომ ისლამს სულაც არ უშლის ის გარემოება, რომ მის მალღარებელთ შორის, თათრის ტომთა კარგეშე სხვა ერნიც იყვნენ მალღარებლად. ეს ასე უნდა იყოს, მაგრამ ჩვენში კი ეს ასე არ მოხდა და ისლამის სასულიერო წოდების წყალობით, სულ სხვა სენი და ბოროტება ლატრიალდა, როგორც გვარის, ანუ ნაციის მჭამელად, ეს კი არ არის კარგი და პატიოსანი. სწორედ ასეთ გარემოებაში იყვნენ და არიან ჩავარდნილნი თვით ჩვენი მეზობელ მოძმე ოსებიც, ეს რომ ასე არის, ამას გამოაჩენს შემდეგი.

ოსები იმავე თავიდანვე ისლამის საშუალებით ისეთ ფანატიკობით აღმოსჩნდნენ, რაისა გამო მათ ოსმალში გადასახლება იწყეს 1770 წ. მის მერეც მათი რიცხვი არ მოსპობილა და ყოველთვის ჰქონიად გადასახლების ნატვრა და ტრფიალება. 1770 წლების შემდეგ გადასახლება 1812 წ. მოხდა, მის მერე 1829 წ. და უეჭველია სხვა და სხვა დროსაც მოხდებოდნენ, მაგრამ იგინი ჩვენთვის უცნობი არის, ამიტომ ჩვენ ავხუხსავთ ისევე ამ ჩვენი XIX საუკუნის გადასახლების საქმეს რაც უფრო მნიშვნალოვანი უნდა იყოს ჩვენთვის, ეს უკანასკნელი გადასახლება ოსებში იწყება 1840 წლიდან და გრძელდება 1866 წლებამდე. უკანასკნელი გადასახლება არის მათი მეტად საგრძნობელი და მასთან საყურადღებოც.

უკანასკნელ გადასახლების მიზეზათ აფხაზეთის საქმე გახ-

და და აფხაზთა გადასახლება ოსმალში. აფხაზთა აყოლებას გარეშე აქ ამათში მიზნები იმ გადასახლებასაც ედება, რადგანაც 1830 წლებიდან, ოსებში ქრისტიანობასაც უწყეს გავრცელება და ეს გარემოება ბევრის ოსისთვის იყო საწყენი. აქ ამ უკმაყოფილობას მხარი მისცა ოსმა მუსა კულუხოვმა, ოსეთში ობლასტნიო უფროსმა. ამასა და იმ დროის კავკასის ეპისკოპოსთ შორის ცოტა მტრობაც ჩამოვარდა, მერე საქმე რომ გამწვავდა ამ მუსა კულუხოვის დარიგებით აიშალნენ ინგუშნი, ქისტები და მასთან მაჰმადიან ოსებიც. ამ მუსა კულუხოვის ცდით 1860 წლიდან 1866 წლამდე, ოსეთიდან ოსმალეთში გადასახლდა 20 ათასი მეტი მუსულმანის სჯულის მექონ ოსებთაგანი. 20 ათასი სული ისეთის ერისათვის, როგორც ოსები არიან, უნდა ითქვას, რომ იგი ერთობ საგრძნობელი დანაკლისი არის. ოსები თურმე თავიანთ სამშობლოდან არსად არ წავიდოდნენ, ამის მიზეზი ქრისტიანობის გავრცელება გამხდარა ოსებში. ქრისტიანობის გამო ზემო ხსენებული მუსა კულაევი კავკასის ეპისკოპოს გადაჰკიდებია, მერე ეპისკოპოს ამაზედ უჩივლია, ამიტომ ამათში მტრობა ამტყდარა და უკანასკნელ მუსა კულაევს 20 ათასი ოსთა მაჰმადიანობა ოსმალში გადუსახლებია და თვითონაც იქ გადასულა. იქ ამას თურმე ფაშობა მისცეს იმოდოლა ხალხის მიყვანის გამო.

მუსა კულაევს დიდად უმეცადინია და მაინც მთლად ოსთა მუსულმანობის სრულიად გადასახლება ვერ მოუხერხებია. მას წაუყვანია ზემო რიცხვის ხალხი, ამაზედ მეტი აქაც დარჩენილან. ოსები ოსმალეთის სახელმწიფოში ისე დაუფანტავთ და დაუბნევიათ, რაისა გამო მათ ასე მოკლე დროის განმავლობაში ოსების ხსოვნის ყოველივე წარხოცვიათ, მოსპობილან. ისლამის წინაშე ოსებიც ისეთივე მუსულმანები არიან, როგორც მესხელ და ჯავახურის ქართველ მაჰმადიანები. ასე უღვთოდ დაიკარგა ამოდენა ხალხი ოსმალეთში. ოსებთან

ერთად გადუსახლებიათ ინგუშები და ქისტებიც. უმეტესად კი მუსულმან ოსები.

როგორც ჩვენ ქართველ მაჰმადიანები ვართ უბედურები, ისევე მაჰმადიან ოსები იყვნენ, როგორც ჩვენ არ გვაქვდა შეგნება სჯულსა და ქვეყანაზედ, ისევე ოსთა მაჰმადიანები იყვნენ. მათ სულ არ აქვდათ მის შეგნება, რომ შეიძლება ოსი ოსის, ანუ ირონის—თუ ერის ტომისა იყოს და მასთანავე ისიც შეიძლება რომ ერთი ოსი ქრისტიანობას აღიარებდეს და მეორე ისლამს, ამასთანავე ერთიცა და მეორენიც იყვნენ რუსის ქვეშევრდომნი. რუსეთის ხელში იყვნენ და მუსულმანს ხმას არავინ სცემდეს, იგი აქ დაშთეს თავის ისლამით უვნებლად, არა ამის შეგნება მათ არ აქვდათ და ამიტომ ყოველთვის იმას ფიქრობდენ, რომ ისლამის მექონ კაცს უსათუოდ მუსულმანის სჯულის მექონი ხელმწიფე უნდა ჰყვანდესთა.

ამიტომაც იყო, რომ ოსის მაჰმადიანები ყოველთვის მომხრენი იყვნენ შამილისა. ესენი შამილს საიდუმლოდ პატივს სცემდნენ და მასთან დახმარებასაც აძლევდნენ საიდუმლოდ, რაც უკანასკნელ ცნობილ იქმნა თვით რუსეთის მთავრობის წინაშე და რამაც გამოიწვია დიდი უსიამოვნობა, მთავრობამ ცნობების კრება დაიწყო, ამ გარემოებას მახმედ თომაშვილიც გაუძღვარდა, ბევრს ალაგას რუსეთის მხედრობას სხვა და სხვა ვიწროებიდამ უსაფრდებოდნენ და ჯარს უხოცდნენ. ბევრის ხოცვის შემდეგ ყოველივე ძლეულ იქმნა და მახმედ თომაშვილი ციმბირში გადასახლებული, მუსა კულუბაშვილიც კი ოსმალში გადავიდა.

შამილის დაპყრობამდე მუსულმან ოსებს იმედი აქუნდათ, რომ იქნება შამილი გამაგრდეს და კავკასიაში იგი მუსულმანთა მეფედ გამოცხადეს და ყველა მუსულმანებიც მის მფარველობის ქვეშ ვიქმნეთო. იმედი ჰქონიად, რომ თუ შამილი არ დაეცა, მაშინ ჩვენთვის შეიძლება რომ ოსეთში, ოსების წილ გამთავრდეს მახმედ თომაშვილი, რომლის გვარიც წარმომდგარია გვარი—თამარაშვილიდან და რაც ნათესავი არის

ზაგრატიონებისაო. მაგრამ ეს ვერ მოხდა და ვერც მოხერხდებოდა. რაკი მუსა კულუხაშვილი ოსმალში გადასახლდა და მახმედ თომაშვილიც ციმბირში გაგზავნეს, მის გამო მაჰმადიანთ ოსებიც დიდს მწუხარებაში შთაცვივდნენ და მათ სახსრად და მშვიდობის ნიშნად მხოლოდ გადასახლება დაინახეს.

შეიძლება მუსა კულუხაშვილს და მახმედ თომაშვილს ვერც-კი გაეწყობთ რამე, ამის ნიშანი არის ის გარემოებაც, რომ მათი ამყოლი არ იყვნენ ქრისტიან ოსები, იგინი გავლენას ახდენდნენ მარტოდ მუსულმან ოსებზედ, ამის უმთავრეს მიზეზად ისე თვით მათი შნო და გავლენა არ იყო, როგორც ისლამის სახელწოდება და მისი მიმართვა. ამ გარემოებას ზედდაერთვა მათი ცდა და ამიტომაც მოხდა ისე უადვილესად ოსთა გარდასახლება ოსმალეთში, მუსულმან ოსების ცოტაოდენი მაინც დარჩენ ოსეთში და იგინი დღესაც სცხოვრებენ აქ. ოსმალეთში გადასახლებულ ოსების დღეს არავინ რა იცის, იგინი ოსმალეთის სხვა და სხვა კუთხეებში დაიპნენ და ასე დაპნეულნი სცხოვრებენ, მოკლე დროის განმავლობაში მათი რიცხვი იქ სამუდამოდ მოისპობა. ცოტაოდენი ამათ რიცხვი სტამბოლში სჩანს, იქ ესენი მიკედლებულნი არიან გადასახლებულთ ჩერქეზებს და აფხაზებთან. ყველა ამათში დღეს საერთო ენად ოსმალური ენა არის მიღებული.

უნდა შეინიშნოს, რომ ოსებმა თავიანთ სამშობლო უბრალოდ დაჰკარგეს, რუსები შემდეგ არ გააქრისტიანებდნენ და არცარა სხვა რამ ტვირთს დააკისრებდნენ გადასახლდათ. ამის ფიქრებით იყვნენ ოსები, ამისი ეშინოდათ და მიტომაც აიყარნენ და წავიდნენ ოსმალში. იქ ამათ არაფერი შეძლება გაჰყვათ თურქე და მიტომ მოკლე დროის განმავლობაში დიდს სილატაკეში ჩავარდნენ. ბევრი თურქე ნანობდა დიდათ, რომ ჩვენი სამშობლო რათ დაეკარგეთ და აქეთ რათ წამოვედითო. ზოგი დაბრუნებასაც აპირებდა, მაგრამ შეძლება არ აქვდათ და მიტომ ველარას ახერხებდნენ წამოსასვლელად. ასე და ამ

გვარად დაიღუპნენ ეს ბედშავნი ოსმალეთის სახელმწიფოში. ამათ გადასახლების შესახებ ოსებში ბევრნაირი ზეპირ ამბებია დაშთენილი. იგი ღირსია შეკრების და ანუსხვის. ამიტომ ურთავთ აქ ამ ზეპირ ცნობებსაც:

5,000 ათასი ოსი გადასახლდა 1829 წ.

3,000 ათასი ოსი გადასახლდა 1856 წ.

20,000 ათასი გადასახლდა 1863—1866 წ.

სულ 28 ათასი ორივე სქესის. სხვა ცნობები ჩვენ არ გვაქვს

გადასახლების ქადაგებანი

ეს ქადაგება 1877 წლებს არის შედგენილი. ამით უქადაგებდნენ ქართველებს, ლაზებს, აფხაზებს, ოსებს და სსვებსაც.

ეს ქადაგება შედგენილია ოსმალთს სასულიერო წოდებისაგან და წარმოგზავნილი ქართველ მაჰმადიანთ ხოჯებსა და მოღლებში საქადაგებლად. ამას მოვიყვანთ სიტყვით-სიტყვას, როგორც ქადაგებდნენ 1877—1881 წლამდე.

„მართლ-მორწმუნე მუსულმანებო, ჩვენისთანა ბედნიერი ხალხი არც ერთი სჯულის ხალხი არ არის. ჩვენ ჩვენის სჯულის ძალით დიდი ბედნიერები ვართ, ხოლო ამ ბედნიერებას კი ჩვენ არ უფრთხილდებით და არ ვაფასებთ. ასეთ ბედნიერებას სხვა სჯულის ხალხი დანატრულებულია. ჩვენ რაც გინდოდა ჩავიღინოთ, რაც უნდა ავი საქმე ვქნათ, მაინც ბოლოს ღმერთი გვაპატიებს. ორივე მხარეს შევებას გვაძლევს, აქაც და იქაც—საიქიოს. ჩვენ ყველა მუსულმანები საიქიოს ჯენეეთში წავალთ, იქ ჩვენთვის ჯენეეთის კარი ღია იქნება, მხოლოდ მუსულმანმა უნდა ეცადოს, რომ სიკვდილის დროს, შუჰამედის ლოცვა არ დაივიწყოს და „სელავათი“ სთქვას. ასეთია ჩვენი წმინდა სჯული, ასე გვფარველობს ჩვენ, ასე გვაპატრონობს, საიქიოსაც გვაბედნიერებს, ჩვენ სამოთხო სიცო-

ცხლეშივე გვაქვს მოპოვებული, ესეთი ბედნიერება არც ერთ ხალხს არა აქვს. იგინი ამას დანატრულები არიან, ეს მარტოდ ჩვენა გვაქვს, მარტოდ ჩვენ მუსულმანებს, მარტოდ ჩვენა ვსარგებლობთ ამით.

ხოლო ჩვენ კი ასეთი წმინდა ბედნიერი სჯულის ფასი კი არ ვიცით, არც ვცდილობთ რომ გავიგოთ და შევიტყოთ მისი ფასი და ვეცადოთ მით, რომ ოდესმე ჩვენი სული საიქიოს წავა და სხეულიც ჯენეთში შავა, იმ დროს, ჩვენი წმინდა სჯულის მექონი ხორციც ისეთ წმინდა მიწაში დაიმარხოს, ისეთ ალაგას, სადაც მუსულმანს შეჭფერის, რაც სასიამოვნო იქმნება თვით იმ სულისთვის, რომელიც გვამს-ხორცს განშორდა. ჩვენ სულის ვალის საქმეებს კი ვასრულებთ და ხორცისათვის კი არა ვზრუნავთ, არა ვცდილობთ რომ სულის ვასვლის შემდეგ ხორციც კარგ ალაგას დაიმარხოს. ჩვენ კი მას უწმინდურ მიწაში ვმარხავთ, უწმინდურ გიაურებს ვაქვლინებთ ფეხ-ქვეშ. ეს არ შეგვფერის ჩვენ, ჩვენი წმინდა სჯულის მექონი სხეულიც ისეთ მიწაში უნდა დაიმარხოს, სადაც ის შევებას მიიღებს, სიამოვნებას და ისიც ცხონდება, თორემ მარტოდ სული ცხონდეს და ხორცი კი უწმინდურთ ფეხ-ქვეშ გაილახოს, ეს არ იქმნება ჩვენთვის კარგი, მარტო სული ცხონდეს და ხორცი კი დაიტანჯოს, ეს ღვთის მოსაწონი საქმე არ არის.

ყოველი მუსულმანი ამის ფიქრს უნდა მიეცეს, ამაზედ უნდა იტიროს მან, რომ სიკვდილის შემდეგ რაკი ყველა ჩვენი თათრის სულები წმინდა მუჰამედთან — ჯენეთში წავლენ, ხორციც კაი ალაგას იყოს, სულმა ჯენეთში იხაროს და ხორცმაც აქა. ამაზედ მეტი სიმდიდრე მუსულმანისათვის სხვა არაფერია საჭირო, ჯერ ღმერთი გვითმენს ამას, იგი ელის ჩვენგან რომ ჩვენ გონს მოვიდეთ და ხორცის საქმეს უპატრონოთ, თუ ეს ასე არ შევასრულებთ, მაშინ მუსულმანისათვის ჯენეთის კარი დაიკეტება. მუჰამედი შემოგვწყურება, ყველანი ჯოჯხეთში ვიწყებთ სვლას. მერე, იცით რა იქნება იქ,

რა საშინელება, პირიდან გველები ჩაგვიძვრებიან და ჩვენი წე-
ლებიდან ამოყოფენ თავს და ცეცხლს წამოისვრიან პირიდან,
ჩვენც საჯანჯველს მივეცემით, იქ ჩვენთვის ცეცხლის, გველე-
ბის და ასეთ მანვე ძხეცების მეჭი სხვა იქ არაფერია, ჩვენს სა-
მუდამო ტანჯვას ჩვენვე დაუწყებთ მზერას, იქ ჩვენთვის არ-
საიღამ რა შველა იქმნება, სულ დავიტანჯებით სულით, ხორ-
ცით, ყველაფრით, გველები ხან შეგვკამენ და ხან ცოცხლებს
გადმოგვყრიან პირიდან, რომ ვიტანჯოთ და ვიკვნესოთ. ხან
ანთებულს კუპრის ცეცხლში ჩაგვყრიან, მაგრამ არც იქ და-
ვიწვით, იქაც წვისაგან დავიტანჯებით.

მაშინ ჩვენთვის ერთი ბეწო წყაოი დიდი ფული ელი-
რება, მაგრამ ამას ვინ მოგვცემს, არავინ. ხან კი შავი ზღვა-
სებ წყალი მოვარდება და ცეცხლს გააქრობს, მაგრამ ჩვენც
დავიღუპებით, იქ ზღვის ვეშაპები ჩაგვყლაპამენ, ეხლა იქ და-
ვიტანჯებით იმათ გვამში, მერე წყალიც გადავა, დაშრება
ვეშაპები პირიდან გადმოგვყრიან, მერე კიდევ ცეცხლში ჩავარ-
დებით და სამუდამოთ ასეთ ტანჯვაში ვიქნებით, რომ ყველა
ესენი ავიცდინოთ, ამიტომ უნდა ეცადოთ, რომ ჩვენი სხე-
ულიც სიკვდილის შემდეგ წმინდა მიწაში იქმნეს დამარხული.

მერე, სად არის ასეთი წმინდა მიწა, მკითხავთ თქვენა?
შე გეტყვით: იქ არის ასეთი მიწა, სადაც ჩვენი ფადიშახი
ზის, იქ არის იქ, მერეთ ამისათვის რა არის საჭირო რომ
ჩვენი სხეულიც წმინდა მიწაში დაიმარხოს, მით წმიდა მაჰმადი
არ გავარისხოთ და ჩვენც ავსცდეთ ჯოჯოხეთში ტანჯვას.
ამიტომ ჩვენი კაცისათვის აქედგან მხოლოდ გარდასახლება
არის საჭირო, თათრის მიწაში „მუჰაჯირათ“ წასვლა, თორემ
სხვა ყოველივე მოხერხდება.

ოო! გადასახლება, გადასახლება! რა ძნელი გასაგონია,
რა დიდი სძქმეა, მაგრამ რა გაეწყობა, ვისაც სააქაო საიქიოს
ურჩევნია, ვისაც სურს, რომ სააქაოს ცოდვები ეპატიოს და
საიქიოს ღებნა მიიღოს, იმისათვის ეს ძნელი არ იქნება. ვი-
საც ჯოჯოხეთში ტანჯვის ეშინიან ის ამას არ შეუშინდება,
ის ყველას მოახერხებს და მით სამუდამო ტანჯვასაც ასცდება,
ვინც ამას ვერ მოახერხებს, ის ბლავი უნდა იყოს. მტერი

თავის სულისა და ხორცისა, ამისთანა კაცი ისევ აქ დარჩეს, აქ იყოს, აქ არის მისი ბინა და ბარემ ბოლოს გაგიაურდეს, გაქართველდეს. კერპებს, უსჯულოებს და უღმერთოებს მიევატოს. ჩვენ მუჰამედს და ფადიშახს ასეთი მხდალები არასჭირიათ. მაგრამ ვაი მათი ბრალი, ბოლოს ინანებენ. როცა ჯოჯობხეთში სამუდამო ტანჯვას მიეცემიან.

მაგრამ იცით რას გეტყვით, ვისაც ეს არ უნდა, ვისაც ტანჯვის ეშინიან, იმან აი რა უნდა ქმნას: ვიდრე გადასახლება იფიქრებს, მინამ მან ჯერეთ ეს მხარე უნდა ამაილოს გულიდამ, ამოირიცხოს, დაივიწყოს და მერე გაბედოს გადასახლება, თუ არა და აქიდამ რომ წავიდეს და იქ შენანება დაიწყოს, თუ რათ წამოველო, ასეთი კაცი ისევ აქ დაშთეს, აქ არის მისი ადგილი. იქ რაც უნდა გაჭირება ნახოს, უსახლობა, უპურობა, უფულობა და ქალ-ბაღანაც მოუშვიდეს, გინდ სულ მხოლოდ მუსულმანებზედ დაეყიდოს მაინც იგი შენანებაში არ უნდა შევიდეს და აქაური არაფერი არც უნდა გაიხსენოს, არც ბალი-ბოსტანი, არც ცივი წყალი, სახლ-კარი, არც ავი და არც კარგი.

ერთის სიტყვით არაფერი არ უნდა მოიგონოს, სიტყვით თუ საქმით ეს მხარე სრულიად უნდა დაივიწყოს, ამოირიცხოს გულიდამ ისე, რომ ვითომც ამ მხარეს შავი ზღვა სცემია და მით დიდ ზღვათ ქცეულა, წაუღეკია ყოველივე და მოსპობილა. რაკი ერთხელ დაიძრა კაცი და წავიდა, ის აქაურობას უნდა მოესხლიტოს, მოშორდეს და აქ მოსვლის აღარაფერი უნდა იფიქროს, იქ იყოს, იქ მოკვდეს და წმინდამიწაში დაიმარხოს და მით სამუდამოთ ასცდეს ჯოჯობხეთში ტანჯვას. აბა ვისაც კი შეგიძლიანთ სულისა და ხორცის შეველა, საიქიოს სამუდამო სიცოცხლე და ცხონება, ადექით, მოშორდით აქაურობას, წადით იქით სადაც ჩვენი სჯულის მზე და მთვარე ამოდის, სადაც წმინდა მიწა არის, სადაც ჩვენი ფადიშახი ზის, სადაც მუსულმანის ხმა ისმის, იქ არის მხოლოდ მუსულმანის ბინა, იქ არის მისი საუკუნო სახლ-კარი, ადგილი. სამარხი და ცხონება, ჯენეეთში წასვლა. აბა თქვენ

თცით, მართლ მოარწმუნენო, თუ მრავლად წახვალთ გიაურების ქვეყნიდამ, მოშორდით მათს ყველაფერს, ავსაცა და კარგსაც. გაფრთხილებთ და წინათვე გაუწყებთ საქმის გარემოებას, ახლა თქვენ იცით წასვლის საქმე და სულის ცხოვრებისათვის ზრუნვაც“.

ამ ქადაგებას მოღობი და ხოჯები წარმოსთქვამდნენ ცხარეს მკერ-მერყველოურის კილოთი და ხალხს ისე იმონებდნენ, რომ სმენელნი გულში ხელს იცემდნენ და გმინავდნენ თავიანთ ბედზედ, რომ ეს მუსულმანის წმინდა ქვეყანა ამ გიაურებს რად ჩაუვარდა ხელშიო. ყველა მსმენელი მზათ იყო რომ ჯამედამ გასულიყო, მაშინათვე შესდგომოდა გადასახლების საქმეს და მით ეცხოვებინა თავის სული საიქიოს საუკუნოდ.

გარდასახლების, ანუ „მუჰაჯირად“ წასვლის წახალისებისათვის, ამ ქადაგებას გარდა სხვა ქადაგებანიც აქვნდათ მოღობეს და ხოჯებს, რომელთაც იგინი ყოველ პარასკევ დღეს წარმოსთქვამდნენ ჯამეში. ყველა ასეთ ქადაგების მეოხებით ზემო ხსენებულ მქადაგებლებმა თავიანთ საწადელსაც მიაღწიეს და ქართველთ მაჰმადიანთ უმრავლესობა თავიანთ ცხოვრებიდამ მოშალეს და ოსმალში გადასახლეს, სულ აქეთ იქით დააპნიეს. უნდა ითქვას ისიც, რომ ზოგი ერთ ალაგას, ქართველ მაჰმადიანებში იყვნენ ისეთნიც, რომელნიც ხალხის „მუჰაჯირად“ წასვლის წინააღმდეგნი გახლდნენ, ხალხს დაწყნარებას უქადაგებდნენ, ბინიდან არ მოშლას, არსად გადასახლებას. ასეთი იყო სხვათა შორის აქარის მუფთი, ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი, იგივე სურმანიძე, სოფ მერისელი.

ერთ დღეს, მთელს ზედა და ქვედა აქარაში ხალხი შეიკრიბა ერთად, აქ ყველა იმას ყვიროდა რომ ჩვენი აქ დარჩენა არ შეიძლება, ჩვენ უსათუოდ მუჰაჯირად უნდა წავიდეთო. ესენი ამბობდნენ:

რუსნი მოვლენ და ჩვენ ყველას ვაგვაგიაურებენ.

მეორენი იტყობდნენ:

რუსნი მოვლენ და ჩვენ სულ გაგვაქართველებენ. გიაურო გავხდებით, გვეტყვიან გურულებ რათ ლაპარაკობთო?

შესამენი იტყვიან:

რუსნი მოვლენ, ჩვენ დავიღუპებით, სულ გავქართველებით, ჩვენ ქალ-ბალანას მოგვტაცებენ, ოჯახში შემოვლენ და წაგებენ, იგინი კერპები არიან, იმიტომ ჩვენი მოშლა სჯობიან აქედამ და „მუჰაჯირად“ წასვლა. სხვანი კიდევ სხვას ლაპარაკობდნენ რუსთა შესახებ, ყველა შიშს ამბობდა, ზორციელად და სულიერად დაკარგვას. მაშინ ყველა გარდაშეტებული ფანატიკი იყო, ამ ფანატიკობას და შტრობას მათში ის გარემოებაც უფრო აფართოვებდა, რადგანაც რუსებმა არტაანი აიღეს და ქართველ მაჰმადიანებსაც ზოგი ერთს ულის კაცებმა აუწყეს, რომ ჩვენი საქმე წასული არის, ჩვენ ქვეყნებს რუსნი უსათუოდ აიღებენ, ჩვენც სულ დავიღუპებით. ზოგნი იმედებს ამბობდნენ, რომ რუსნი ამ ქვეყანას ვერ აიღებენო. ბევრის ლაპარაკის შემდეგ ამათ დაასვენეს ასე: ჩვენი მუფთი გონიერი კაცი არის, წავიდეთ ქედაში და ვკითხოთ მას ამის შესახებ და ვნახოთ ის რას გვირჩევს, რას გვეტყვის „მუჰაჯირად“ წასვლაზედ.

ესენი მალე გაემართნენ ქედისკენ და 4000 ათას კაცზედ შეტი გაჩერდნენ ქედის ჯამეს წინ, აქ მალე გაჩნდა მუფთი ახმედ ეფენდი. ამას ხალხმა გადასახლების შესახებ კითხვები მისცა. ხალხის გადასახლების მიზეზების საფუძველად ზემო მოყვანილ ქადაგებაში გატარებულ ზოგი რამ ცნობები მოჰყვანდათ. ახმედ ეფენდიმ იცოდა კარგად, რომ ეს ხალხი წაქეზებული იყვნენ სხვათაგან, ამან მალე შიმართა ხალხს, დააწყნარა მათი მღელვარება და გარდასახლების შესახებ თავისებურის ენით უთხრა შემდეგი სიტყვა, რომელიც ჩემს მეზავრობის დროს აქარაში ბევრს ახსოვდა, ეს უეჭველია დღესაც ეს სომეხთათ მათში ბევრს.

სიტყვა მუფთი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილის.

მართლ მორწმუნე მუსულმანებო! თქვენ მეკითხებით, რომ რა ვქნათ ჩვენაო! მუჰაჯირად წასვლა გვინდა, აქ არ დავრჩებით, რადგანაც რუსნი გიაურება არიან, აქ მოვლენ, ჩვენ გაგვაქრისტიანებენ, ქალებს წაგვიპილწავენ, ბაღლებს მოგვტაცებენ, ბოლოს სულ დავიღუპებით, იგინი სულ კერპები არიან, უღმერთონი და უსჯულონიო? ყველა ეს თქვენ გაშინებთ დიდათ, ამიტომ მე გეტყვით თქვენი კითხვების პასუხებს: რუსნი უსჯულონი არ არიან, არც კერპები, მათ ღმერთი სწამთ, მათი კერპობის გამო ჩვენ წიგნებში არსად არაფერი სწერია. თქვენ ამბობთ, რომ ჩვენ უნდა მუჰაჯირად წავიდეთო. მერე, სად უნდა წახვიდეთ, ვისთვის და რისთვის? რა გაშინებთ თქვენა, რად სწუხართ, ჯერ ხომ რუსნი არ მოსულან, მოიცადეთ, მოვიდნენ იგინი. თუ მართლ აგვილებენ და დაგვიჭერენ ჩვენა, ყველა ამას რასაც თქვენ ამბობთ, მაშინ გავიცნავთ, თუ მართლა რუსნი ისე გვიზამენ, გაგვაგიაურებენ, ბაღებს დაგვტაცვენ, ქალებს წაპილწვენ, მაშინ, მე, თვით ეს მოხუცი, გამოვალ თქვენს წინაშე, ავიღებ ხელში ხმალსა და დამბახას, გაგიძღვებით წინ და შევებრძოლოდ, ბრძოლაში ვინც მოკვდება, ის ხომ შორჩება, მოისვენებს და ვინც დარჩება, იმას კიდევ როგორც ერჩიოს ისე მოიქცეს, უნდა აქ დარჩეს რუსების ხელში და უნდა ოსმალში წავიდეს მუჰაჯირად.

„მუჰაჯირად“ წასვლა არ არის ადვილი საქმე, იგი ძნელი რამ არის, ჩვენ წიგნებში ამაზედ აი რა სწერია: მუჰაჯირად წასულმა კაცმა გზაში თავის ცოლი და ქალები ისე უნდა წაიყვანოს, რომ მათ პირბადე არ მოეხადოთ და სახე არავინ დაუნახოსო, თორემ იგი ცოდვა ირის სჯულისაო.

„მუჰაჯირად“ წასულმა კაცმა ყმაწვილები, ანუ პატარა შვილები გზაში ისე უნდა ამყოფოს, რომ მათ პური არ მოემშეთ და ტანთსაცმელი და წულები არ მოაკლდესთ, თორემ იგი დიდი ცოდვა იქმნება.

„მუჰაჯირად“ წასულმა კაცმა უსათუოდ ხუთი ვახტის ლოცვა უნდა შეასრულოს, თორემ უამისოდ დიდი ცოდვა იქნება. ამით სჯულის საქმეც წახდება მუსულმანი კაცისათვის.

„მუჰაჯირად“ წასვლისთვის აი რა უნდა იცოდეთ თქვენ: თქვენ, აქ, თქვენს მამა პაპის სახლ-კარზედ სცხოვრობთ, სადაც თქვენ გაქვსთ თქვენი საკუთარი ბალი-ბოსტანი, ყანები და ყოველივე საზროდება, გაქვსთ სახლის ქონება და ზოგს შეძლება, მაგრამ უმეტესობა კი ჩვენში ფუხარათ არის დარჩენილი, ღარიბათ. ცხოვრებთ ისე, რომ იოლად მიდიხართ და ცოლშვილსაც არჩენთ დიდის შრომით.

„მუჰაჯირად“ რომ გინდათ წასვლა და უნდა მოიშალოთ აქ თქვენის ძველების საცხოვრებელიდამა, მის მერე, თქვენ იცით, რა მოჰყვება თქვენს ცხოვრებას ოსმალეთში? აქ სადაც შეძლება და მამა პაპისაგან დატოვებული მამულები გაქვსთ, აქ ამ საკუთრების დროსაც ვერ ცხოვრებთ კარგად, რიგიანად და ოსმალში შორს, უცხო ალაგას, სადაც თქვენ არც სახლ-კარი დაგხვდებათ მზათ, არც ბალი-ბოსტანი, არც სხვა რამ ის შეძლება რაც აქ გაქვსთ, აბა იქ თქვენ როგორ იცხოვრებთ? თქვენი ცხოვრება იქ არაფრად არ ეღირება. თქვენ ამით უფრო ცოდვებს ჩაიდენ სჯულის წინაშე, ვინემც სიკეთეს. ამიტომ შე გირჩევთ, რომ ამ სამზიდისს თავი დაანებოთ და თქვენს სახლებში, ცოლშვილში დაბრუნდეთ. თქვენ მე მიჰყურეთ და ჩემს სიტყვას, სხვების დარიგება თქვენ არ გინდათ.

თქვენ ამბობთ, რომ მუსულმანი კაცი მარტოდ იქ ცხოვნდება სადაც მისი სჯულის ფადიშახი ზისო, იქ არის მისი ბინა და სამარხიო. ესეც არ არის სწორი. მიწა ყველგან მიწა არის, იგი არც მუსულმანისი არის, არც გიაურის, იგი ღმერთისა არის. მისი პატრონი ღმერთია, ჩვენ არც ფადიშახი გვაცხონებს და არც იქაური მიწა. მუსულმანი ცხოვნდება მხოლოდ თავის კეთილის, კარგის საქმით, კეთილის რჩევ

ით, მუსულმანი თუ ავი კაცი არის, იმას არაფერს უცხონებს, გინდ იგი მექას და მედინას წავიდეს. ამიტომ მე გირჩევთ, რომ ასეთ ფიქრებს თავი დაანებოთ, თუ მუსულმანი წმინდა არის და კაი კაცი, იგი ყველგან უცხონდება, თუ მუსულმანი წმინდა მუსულმანი არის, ის უსათუოდ რუსის მიწაზედაც უცხონდება, ამას ფიქრი და შიში არ უნდა. კარგ მუსულმან კაცს უცხონებას ვერაფერს წაართმევს, ვერც რუსი და ვერც სხვა ვინმე. ამიტომ გირჩევთ, რომ თქვენ გადასახლებას თავი დაანებოთ და თქვენს სახლებში დაბრუნდეთ ცოლშვილთან“.

ასეთის ქადაგებით ახმედ ეფენდომ ამოდოლა მოზღვრებულნი ხალხი სწრაფად დაამშვიდა და მის მერე ყველა დამშვიდებული წავიდა თავის სახლში და „მუჰაჯირად“ აღარავინ გასულა, ხოლო ეს დაწყნარება იგო დროებითი და რთული რუსებმა არზრუმის გაცვლა მოინდომეს და ამის სამაგრიოდ ოსმალნი მათ ბათუმს, ართვინს და სხვა კუთხეებს აძლევდა, მაშინ კი ხელ-ახლავ აიშალნენ, აქ მათ ქადაგებლებმაც დაუწყეს ქადაგება და აქარის რუსის საქართველოსთან დაკავშირების შემდეგ, მრავლად დაიწყეს აშლა და გადასახლება. ახმედ ეფენდი არც მერე აკლებდა თავის ქადაგებას მათ.

ქართველ მაჰმადიანთ ის პირნი, რომელთაც არ სურდათ რომ მათ სამშობლო საქართველო დაეკარგად.

ახალციხის აღების შემდეგ ჩვენ კარგად ვიცით, რომ რაკი ახმედ ფაშა არზრუმში გადაიყვანეს, ამიტომ მას დიდნი ხალხი ქართველ მაჰმადიანები გადაჰყვნენ თან და არზრუმის თემში დასახლდნენ. მაშინ თურმე ამ გადასახლებულების წინააღმდეგი ყოფილა ქორ უსეინ ბეგი ხიმშიაშვილი. ქორ უსეინ ბეგს ოსმალოს მთავრობის ჯავრიც სჭირებია, რადგანაც მათი სახლი მრავალ გზის აოხრებულა, თვით მის მამასაც ხომ თავი მოსჭრეს 1815 წ. ახმედ ფაშის სიკვდილის შემდეგ ქორ უსეინ ბეგს სურდა ფაშობა, მაგრამ ოსმალნი ამას გვარის კაცებს

ფაშობას ადვილათ აღარ აძლევდნენ. ისიც ძნელი შემთხვევა იყო, რომ ახმედს მისცეს ფაშობა.

ქორ უსეინ ბეგი. დიდი წინააღმდეგი იყო ოსმალოს მთავრობის, ნამეტურ სწყინდა ის გარემოებაც, რომ ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლება ხშირად და ადვილად სწარმოებდა. რა კი ქორ უსეინ ბეგს ოსმალოს მთავრობა ექვით უმზერდა, ამიტომ მას უპირატესობას არ აძლევდნენ და ამას გარდა სდევნიდნენ კიდევც. ესეც რასაკვირველია სამაგიეროს უხდიდა, აქარელები რომ „ნიზამის“ წინააღმდეგ წავიდნენ, ამის მეტაურობაც მის საქმე იყო, რაც შეეხება ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებას, ესეც იშვიათი იყო, რადგანაც ქორ უსეინ ბეგის ეშინოდათ და აბა გადასახლებას ვინ გაბედავდა, რომელი მოლა და ხოჯა იტყოდა ადვილად რამეს. ამას გარდა ქორ უსეინ ბეგი ოსმალოს მთავრობის უწესობასაც მკაცრად ეწინააღმდეგებოდა. მათი წესების გავრცელების ნებას თითქმის აშხობდა.

ეს დასმენილ იქმნა სულთანის წინაშე, რომ სელიმ ფაშის ძე ქორ უსეინ ბეგი თქვენი მტერია, გურჯების გადმოსახლებას აჩერებს, აქეთ არ უშვებს, ამას გარდა თქვენი მოშორებაც უნდაო. რუსებს და ქართველებს ემხრობაო. ოსმალოს მთავრობა ამაზედ გაჯავრდა, ამათ მალე ზომებთ მიიღეს და ქორ უსეინს აქარაში მიუსიეს ერთი ხელ-ლონიერი და ძლიერი ზილაც ქყონია, ახლად გათათრებული. ამას თან გააყოლეს მრავლად გამოჩენილი ხელ-ლონიერი გმირები, მაგრამ ამათ ვერაფერი გააწყეს, ქორ უსეინ ბეგმა ყველა იგინი სწრაფად გასდევნა ქედიდამ. ამის მერე მთავრობამ აქარაში მას მიუსია რვა ათასი ჯარის კაცი და მის მერე — კი იგი ძლიერ იქმნა თავისთანა მომხრეებით, შემდგომ ამის ქორ უსეინ ბეგი სტამბოლში იქმნა გაგზავნილი, იქ ამას თავი მოსჭრეს და მით იყარეს ჯავრი. ასეთ დროსაც კი ქორ უსეინ ბეგ ქართველ მაჰმადიანებს სულ იმას ეუბნებოდა, რომ თქვენ გურჯები ხართ და თქვენის ქვეყნიდამ ფეხს ნუ იცვლით, ოსმალოში ნუ სახლდებითო.

ქართველ მაჰმადიანებში ყოველთვის ყოფილან თითო ოროლა ასეთ პირნი, მაგრამ სამწუხაროდ მათ შესახებ სულ არაფერი ცნობები გვაქვს. ქორ უსეინ ბეგის გამო ოსმალთს მთავრობა ისე გაბრაზდა, რომ ხიმშიაშვილებს ძრიელ სასტიკად დაუწყო მზერა, ამათ გვარის კაცებს ძალიან მტრობით უმზერდნენ. ქორ უსეინ ბეგს რომ ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლება ჭირივით სძულდა, ეს დღესაც ბევრს ახსოვს მათში. ასეთისავე თვისების იყო მისი ძმის შვილი შერიფ ბეგი, რომელიც ცხადი მოწამეა ბიძასშვილის თვისების.

შეფირ ბეგი ხიმშიაშვილი. კაცი კარგად ცნობილი. ამის მამა ახმედ ფაშა იყო და პაპა სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილი. შერიფ ბეგი დიდათ სცდილობდა, რომ სამცხე-საათაბაგო რუსეთის იმპერიას უომრად ჩაბარებოდა. დაკავშირების შემდეგ ეს დიდათ სცდილობდა, რომ ქართველ მაჰმადიანები ოსმალში არ გადასულიყვნენ. ეს მათ აშკარად ეტყოდა ასე: ნუ იღუპავთ თავს, ნუ ღუპამთ ცოლშვილს, თორემ ბოლოს ინახებთ. ეტყოდა ხოლმე, ბიჭო, სად მიხვალთ, სად ემგზავრებით. დაჰკარგავთ ყველაფერს, აქაც მოიშლებით და ვერც იქ იშოვით რამეს. რუსებს თქვენს გარდა სხვანიც ჰყავს თათრებით ყმათ, მაგრამ მათ არავინ აქრისტიანებს. ამიტომ გირჩევთ აქ დარჩენას. ამ ყილოთი არიგებდა ეს ბეგი მათ. ამის დარიგებას დიდი ისტორია აქვს, ამიტომაც მოვათავსეთ აქ ამის ხურათი. ღირსი კი არის, რომ ამის დარიგება გადასახლების შესახებ სულ აინუსხოს.

ტუპამ ბეგ შარუაშიძე. აჭარის ბეგი. მერე ამავე ნაწილის უფროსი. დიდი ერთგული თავის ქვეყნის, მომხრე ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრების და თითქმის მისთვის მებრძოლიც, რომ ქართველ მაჰმადიანები ოსმალში სულ არ წასულიყვნენ. ამ პირის ასეთ ცდას კი ისტორია აქვს, უადგილობის გამო ვერ ვნუსხავთ დაწვრილებით. მე თვით მიცხოვრია ამ პირთან და მიწახვს თუ ეს როგორ არიგებდა მუჰაჯირად წამსვლელთ, რომ იგინი ოსმალში არ წასულიყვნენ 1891—92

წლებს, ამასთან ცხოვრების დროს, მე ვნახე ასეთი მაგალითები.

ოსმალთა დამ ერთი აქარელი მოვიდა და ამ ბეგს უკან დაბრუნებას და მიღებას სთხოვდა. ბეგმა უთხრა: მე ხომ გეუბნებოდი, რომ ნუ მიხვალ, თორემ ისევ უკან მობრუნდები. ეხლა მე რა გიყო. ხომ ხედავდი, რომ სახლ-კარი და სოფელი თან არ მოგდევდა. შენ რაღას პირბოდი? და სხვანი. ამავე ბეგმა მიაშბო, რომ აყრის და გადასახლების დროს, მე 2000-3000 კაცის შენახვა მიხდებოდა, მუდამ დღე მათ აქარაში ფქვილს ურიგებდი მუქთათ და ასე ვაწყნარებდიო. ეს ბეგი დიდი მოყვარეა „ვეფხის ტყაოსნის“ კითხვის.

ახმედ ეფენდი ხალვაში. კაცი მახვილ-გონიერი, მარადიდის უფროსი. დიდათ მომდურავი ოსმალეთის მთავრობის მასზედ, რომ მათ საქართველო გაანადგურეს და ქართველი ერიც მოსპესო. იყო დიდათ მაწყევარი საქართველოს დაცემის. იყო დიდი მოსარჩლე ქართველ მაჰმადიანების და დიდათ მონატრე მისი, რომ ესენი თავიანთ ქვეყნიდამ არ აყრილიყვნენ და ოსმალში არ წასულიყვნენ. ეს პირი სასტიკად ებრძოდა იმ პირთ, ვინც გადასახლებისათვის ქართველ მაჰმადიანებს აქეზებდნენ. გადასახლების წინააღმდეგ ამის შრომა ბრწყინვალე არის იმ დროსაც, როცა იგი მარადიდის უფროსად იყო. სამზღვარ გარეთელ მოღვები და ხოჯები სულ გარეკა და ვინც შინ იყვნენ იმათაც აუკრძალა, რომ გადასახლებაზედ არ იქადაგოთ, თორემ მე სასტიკად დაგსჯითო. ამის შრომის ისტორია „ლივანის აღწერაში“ ვრცლად მაქვს, ამიტომ აქ ეს ვიკმაროდ. ის კი უნდა ითქვას, რომ ამ პირს ნივთიერთათაც ბევრი აქვს დახარჯული ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე. ქართული კითხვაც იცოდა.

გულო ალა კაიკაციშვილი. იგივე ქათამაძე. კაცი გონიერი, ქართული წერა-კითხვის კარგად მცოდნე. შეერთებამდის ქობულეთიდან ეს ქართულ გაზეთებში წერილებსაც სწერდა. ოსმალთა მთავრობის დროს, იყო ალი ფაშის ადიუტანტი.

ნტი. ამის მოღვაწეობას აქვს დიდი ისტორია. იყო დიდი მოღვაწე-მშრომელი მისთვის, რომ ქართველ მაჰმადიანები არ აყრილიყვნენ, ოსმალში არ გადასახლებულიყვნენ, ეს პატივცემული პირი ბევრს ქადაგებდა, რომ ნუ იყრებით და ოსმალში ნუ მიხვალთ, თავს ნუ იღუპავთო.

დედი ალა ნიუარაძე. მეგობარი გულ ალასი და თითქმის განუყრელი ძმა მისი. ოსმალს დროსაც მსახურებდა, მერე რუსის სამსახურში იყო. იყო გონიერი კაცი. დიდი მოყვარე თავის სამშობლო ქვეყნის და ენის. დიდათ სცდილობდა, რომ ქართველ მაჰმადიანები ოსმალში არ წასულიყვნენ. ამისათვის იგი ბევრნაირ ზომებს ხმარობდა. 1892 წ. აქარაში ამოვიდა ქედაში, ზავთიებს ჯამაგირი ამოუტანა ბათუმის გამგეობიდან. მე მას კარგად ვიცნობდი. ქედაში, ერთ ალაგას შევხვდით ერთმანერთს. აქ იყო სხათა შორის ერთი ქართველ მაჰმადიანი, ქედის სამართველოს სახლის პატრონი და მეორეც სხვა ქართველ მაჰმადიანი. ორივე მუჰაჯირად წასვლას ემზადებოდნენ. ესენი დედი ალამ სასტიკის სიტყვებით გაჰკიცხა. სხვათა შორის უთხრა:—, თქვე უბედურებო, თქვენა, სად მიხვალთ, სადა, თქვენი თავი ყაზანის თათრები ხომ არ გონიად. დაიღუპავთ თავს, წახვალთ და მერე მომიგონებთ მე“. მერე მე მითხრა ჩემად: ჩემო ზაქარია! გული მიწუხდება როცა ასეთ ვირებს ვხედავო. ასე და ამ გვარად დედი ალასაც დიდი შრომა აქვს დადებული მასზედ, რომ რაც შეიძლება ქართველ მაჰმადიანები ოსმალში ცოტა გადასახლებულიყვნენ. მითხრა ოხვრით:—ჩემი და გულო ალას ცდა იყო, რომ ჩვენის ქვეყნიდან ოსმალში არავინ წასულიყო, მაგრამ არ იქმნა, ამას ჩვენ ვერა უშველეთ რა. ღმერთმა ჰკითხოს იმათ, ვინც ესენი გააბრიყვესო.

აბდულ ეფენდა შიქელაძე. აქარის სოფელ ორცველი. ოსმალს მთავრობის დროს ფერშლად იყო, რუსების ხელში ქათიბი იყო (სოფლის მწერალი) 1878 წ. ქართულ გაზეთის კითხვაც ისწავლა, მერე „დროებას“ კითხულობდა, შემდეგ

აქარილამ წერილებსაც სწერდა „დროება“ და „ივერია“-ში ამ კაცსაც დიდი შრომა მიუძღვის 1893. წ. მწუხარებით მიტ-ხრა შემდეგი:— „მუჰაჯირის წასვლას მე დიდის დარდით უყუ-რებ, ამაზე მათთან ხშირად მილაპარაკნია, მტერი ბევრი იყო, აბრეყვებდნენ, ჩვენი არაფერი ესმოდათ“ და სხვანი.

ჰასან ციციშვილი. იყო რუსის დაბალი მოხელე. იყო გონიერი კაცი, ქართული კითხვა ისე შეისწავლა, რომ აქა-რილამ გაზ. „ივერიაში“-ში წერილების წერაც დაიწყო. თუ-შცა ამის დროს, გადასახლება მრავლად აღარ სწარმოებდა, მაგრამ იგი მაინც მხურვალედ ებრძოდა ამ გარემოებას, რომ ოსმალში აღარავინ წასულიყო ქართველ მაჰმადიანი, ეს თა-ვის თავს ქართველ მაჰმადიანს უწოდებდა ყოველთვის.

ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი-სურმანძე. ცნობილი მუფთი, მახვილ-გონიერი. მერისის ხეობის სოფ. მერისელი. იყო დიდათ მომხრე ქართველ მაჰმადიანების, დიდათ მეკადი-ნე, რომ რაც შეიძლება აქარელები არ აყრილიყვნენ და სულ არ გადასახლებულიყვნენ ოსმალში. იხილეთ ზემოთ ამის შე-სახებ საჯარო სიტყვა.

ხოჯა ჰაჯი ლომან ეფენდი ბერიძე. გამოჩენილი მო-ხუცი, კარგად მცოდნე ისლამის. წმინდა მუსულმანი, მასთან-ზე თავის თავს გურჯათ-ქართველად სთვლიდა. იმავე თავი-დგანვე ეს პირი ყველა ქართველ მაჰმადიანს აფრთხილებდა, რომ ოსმალში ნუ წახვალთ, თორემ თავს დაილუპავთ, საქარ-თველოსთანა ადგილებს თქვენ იქ ვერ იპოვნით, მე დამივლია იქ და ამას იმიტომ გაუწყებთო. გადიცალა 1891 წ.

ნური ეფენდი ბერიძე. ჭკვიანი, მახვილ გონიერი ხოჯა არის და მასთან ყალიც დაბა ხულის მეჯლისის, ამასაც თავის წინაპარივით დიდი რომა მიუძღვის გადასახლების წინაშე. ზე-გნის სოფლებიდან რომ თითო ოროლა კომლი მიდიოდნენ, ეს სულ ამ ხოჯის და ასეთების საქმე იყო. ამის აღწერას ნა-ხავთ „ზეგნის აღწერაში“.

ჰასან ეფენდი მუფთი გვერდძე. ახმედ ეფენდი-მუფ

თის შემდეგ ეს იყო ბათუმის და აჭარის ჩუფთი. იმავე თავი-
დანვე ეს ჰასან ეფენდი იყო მკაცრად ქომაგი მის, რომ ქარ-
თველ მაჰმადიანები ოსმალში არ წასულოყვენ. იყო ქართულად
მოლაპარაკე, თავის თავს ქართველად აღიარებდა. ბათუმში
დიდი მამულებიც აქვდათ, იყო ღარიბთა მოწყალე. დიდი
შრომა აქვს ამას დადებული გადასახლებულების წინააღმდეგ.
იგი მოკლულ იქმნა ვერაგულად 1907 წ.

ოსკარ ხოჯა არდანუჩს 1893 წელს, აჭარაში ხმა
გავარდა, რომ არდანუჩში ოსმალოდამ ერთი ხოჯა მოსულა
და ჯამეში ქადაგება დაუწყია, რომ ქართველ მუსულმანები
ოსმალში ნუ მიდიხართ, თორემ იქ თავს დაილუპავთო. თქვე-
ნი ქვეყანა ეს არის და ამიტომ ნუ ჰკარგავთ თქვენი ძველე-
ბის მეზელოხებს (საფლავი) სახლ-კარს და ბალ-ბოსტანსო. ამ
კილოთი იგი ხშირად ქადაგებდა თურმე, სამწუხაროდ ამ ხო-
ჯის ამბები კარგად ვერ შევიტყე.

სოფ. ჭვანის ჰასან ხოჯა. ამ ხოჯას სოფ. ჭვანში
სკოლა აქვდა, თვითონ ქართული კითხვაც იცოდა. ბავშვე-
ბსაც ასწავლიდა ამას. იყო დაუცხრომლად მოქადაგე, რომ
ზედა აჭარელი მუჰაჯირად არ წასულიყვნენ. ამის სასარგებ-
ლოდ სხვანიც შრომობდნენ თითო ოროლა.

ქართველ მაჰმადიანთ ხოჯები, რომლებიც ჰქადაგებდნენ გადასახლებას.

ასეთ ხოჯების და მოღლების მეტად დიდი რიცხვი იყო
ჩვენ ყველას არ მოვიხსენებთ, რადგანაც მათი ანუსხვა შეუ-
ძლებელი არის. მოვიყვანთ მხოლოდ სამის ასეთის ხოჯის
ცნობებს, ესევე ცნობები განმარტავს დანარჩენ ხოჯების და
მოღების მეცადინეობის პირობებს, ერთი ხოჯის და მოღის
ქადაგება თავისი წინაარსით ასი და ორასი ხოჯის ქადაგების
წინაარს იპყრობს. აქ ერთი და ათი ხოჯა და მოლა ვერ გა-
დასახლებდა 80 ათას, ანუ 200 ათას და მეტსაც.

დელი მამად ეფენდი. აჭარის სოფელ კაპნის თაველი. ეს იყო ხოჯათ ბათუმის ძველ ჯამზედ. არის მეტის მეტი ფანატიკი. ქართველ მაჰმადიანი არის, მაგრამ ქართველების სისხლს სომს, მთელი თავისი დღენი სულ ბოროტ ლაპარაკსა და ქართველების მტრობაში ატარებს. ამან აშალა დიდი ძალი ქართველობა და დაღუპა თავის სამშობლოდამ. ამის მტრობამ საქმე იქამდის მიიყვანა, რომ თვით რუსეთის მთავრობამაც შეუტყო, მალე დააპატიმრეს, თფილისშიც ჩამოიყვანეს. მერე აპატიეს, იგი ისევ თავის ჯამზედ იქმნა. დადგენილი და პირობა ჩამოართვეს, რომ დღეის შემდეგ შენ აღარა ილაპარაკორაო. მაგრამ ეს მაინც თავის გველობას არ იშლის. 1891 წ. აჭარაში მეღნით სავსე შუშა მესროლა თავში და დამიყვირა, რომ შე გიაურო, აქ ჩვენში ნუ მოდიხარ და თქვენი ქაღალდები ნუ მოგაქვსო. ეს ხოჯა ცოტა აფრთხათაც არის, ოსმალურად „დელის“ მიტომ უწოდებენ. ქართველ მაჰმადიანებს კი დიდი ენება მოუტანა.

ხოჯა აბრაიმ ეფენდა. აჭარის სოფ. კაპნის თაველი, ძმა დელი მაჰმადისა. სტამბოლში ნამყოფი და ნასწავლი. მასთან დიდი ფანატიკი, წრეს გადასული. ამისი გულიც თავის ძმასავებ ქართველთა მტრობით და ღვარძლით არის სავსე, მას ქართველი ერი და საქართველო ისე სძულს როგორც ჭირი, თუმცა მათ სოფელში ყველა სოფლელნი სულ ქართულად ლაპარაკობენ. ეს ხოჯა ისეთი ნასწავლი არის, რომ ერთ დროს აჭარაში მეც შემება და მიმტკიცებდა, რომ თამარ მეფე თათრის ქალი იყო და არა ქართველიო, ეს პირი დღე და დამ ქართველების მტრობაში ატარებს. ყველგან ქართველების ამოჟლეტას ლაპარაკობს, ან მთლათ ოსმალში გადასახლებას. მან ბევრი ქართველ მაჰმადიანი გააბრიყვა და გადასახლეა ოსმალში. მისი ქადაგების წანააღმდეგი თვით პათშივე იყვნენ, ასეთი იყო აჭარის მუფთი ჰასან ეფენდი გვერდამე. ამიტომ იგი ვერას აწყობდა, თორემ მას შეეძლო ერთი ხელის დაქნევით მთელი აჭარა აეყარა.

რაც არის იბრაიმ ეფენდი და მისი ძმა დელი მაჰმად ეფენდი, ისეთებივე არიან სხვანიც მრავალნი, როგორც ხოჯები, ისევე მოლები, როგორც ხნიერნი ისევე ახალგაზრდები, ყველას დევიზი ის არის რომ იქადაგონ ქართველ მაჰმადიანთ აყრა, ოსმალში გადასახლება და მით სულის ცხონება. მათ ამისთვის კარგად იღვაწეს, მთელი კუთხის ერი აჰყარეს და დაღუპეს. მათი შრომა და ცდა არის მათი ქვეყნის დამნობა და დაქცევა, ამათ ასეთის ამაგიტ მოიხსენენს.

გრიგოლ დაჯითის ძე გურაილა. რუსეთის გენერალი ერთ დროს, ბათუმის ოკრუგის უფროსი, ძნელად რომ ქართველ მაჰმადიანებს ასეთი მოსარჩლე ჰყოლოდათ. ამის მომხრეობას დიდი ისტორია აქვს, ერთ დღეს ამ პირმა გაჭირებულთ მაჰმადიანებს 10,000 მ. თავის საკუთარი ფული დაურიგა. ასევე არც სხვა დროს მოუკლია მათთვის თვისი მფარველობა, ეს პირი მათ პატივისცემას ყველგან ხმა მალლა იცავდა. დიდი წინააღმდეგი იყო მათი გადასახლების.

მიხეილ მეფისოფი. ახალციხელი ქართველ კათოლიკე, ერთ დროს იყო ართვინის ოკრუგის უფროსად. იყო მეტად გონიერი პირი, კარგად მცნობი ქართველ მაჰმადიანების და მშრომელი ყოველთვის თავდადებით, რომ ქართველ მაჰმადიანები ოსმალში არ გადასახლებულიყვნენ. მთელ ოსმალს საქართველოს ეს პირი ისე იცნობდა, როგორც თავის ხელის გულს.

ჰეტრე უმიკაშვილი. გაზეთ „ივერია“-ში სწერა მრავლად ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ.

ილია ალხაზიშვილი სწერდა მრავლად მესხელ-ჯავახელთ ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ.

დურმიშხან შალვას-ძე ჟურნალი. ერთ დროს, ბათუმის უფროსად ყოფილი. კაცი ერთგული თავის ქვეყნის, მარტივად მცნობი მთელ ქართველ მაჰმადიანების მათი მოსიყვარულე და მფარველიც. ეს ქართველი კაციც დიდათ მფარველობდა.

ქართველ მაჰმადიანებს და ცდილობდა რომ რაც შეიძლება ოსმალში სულ არავინ გადასახლებულიყო.

სოფომონ ასლანოვი ფსევდონიმით ბავრელი. კაცი გულ-შემატკივარი და დიდათ ამაგდარი ქართველ მაჰმადიანთა წინაშე. ეს პირი მათში მსახურებდა კარგა ხანს, იყო მათი ცხოვრების კარგი დარაჯი, სწერდა ხშირად წერილებს, მისი საინტერესო წერილებით სავსე არის 1878 წ. 1885 წლამდის ქართული ყველა დრო გამოცემანი. მისი წერილები ბრწყინავენ მაღალის მამულის შვილურის პატივისცემით, ვეცდები, ამის ყველა ნაწერები წიგნად გამოვცე.

ჯეჟან ჯუგას ძე შჰედლიშვილი. ლევანი გახლავთ მეორე დარაჯი ქართველ მაჰმადიანების და მასთან მარჯვენა მკლავი იმ დროის ქართულ გაზეთ „დროების“, სადაც ამის წერილებიც ხშირად იბეჭდებოდა ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ, რათა იგინი საქართველოდამ არსად გადასახლებულიყვნენ.

სეკგეი სვიმონის ძე შესხი. ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ გაზეთ „დროება“ში სწერა წერილები მრავლად, ყოველ წერილში იგი მათ ინტერესებს იცავდა გულ მხურვალედ და სამაგალითოდ.

ნიკოლოზ იაკობის ძე ნიკოლაძე. ქართველ მაჰმადიანების შესახებ ამისი ერთი დიდი წერილი დაიბეჭდა 1873 წ. ჟურ. „კრებულში“. წერილს ეწოდება „სხვათა შორის“. მთელი წიგნი ამ საინტერესო წერილს უკავია, ამას გარდა 1877 წ. ომის დროს, ნიკოლოზ იაკობის ძე ომის ასპარეზედ იყო რუსეთის მხედრობის მახლობლად, აუარებელს წერილებს სწერდა რუსულ გაზეთებში. 1878 წლიდამ ტფილისში მას გამოჰყვანდა რუსული გაზეთი სადაც იგი ქართველ მაჰმადიან გადასახლების საქმეს ხშირად ეხებოდა და ყოველთვის მაღალის გონიერებით იცავდა მათ გადასახლების საქმეს.

იაკობ სპირიდონის ძე ფანცხავა ამ ბოლოს დროს, ამ განათლებულმა კაცმაც დაბეჭდა ფოთში თავის ნაწერების ერთი წიგნი, იქ სხვათა შორის მოათავსა ერთი წერილი, რომე-

ლიც გულ მტკინვეულად ეხება ქართველ მაჰმადიანთა გადასახლების საქმეს ოსმალეთში.

ილია ჭავჭავაძე დიდათ გულ მტკინვეულობით იყო სავსე. ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებას მწუხარეს თვალთ უმზერდა. დიდათ დაინტერესებული იყო ამათის ცხოვრების კითხვებით ერთ დროს, ილია ჭავჭავაძემ მთელი დეპუტაციაც კი გაიციან ქართველ მაჰმადიანების, გაზ. „ივერია“-შიც მრავლად სწერდა წერილებს 1877 წლიდან

აღექსანდრე თევდორეს ძე უიფშიძე. ცნობილი მწერალ-მოღვაწე. პუბლიცისტი. მეისტორიე, 1897 წ. ესეც შეეხო დიდის ყურადღებით ქართველ მაჰმადიანთ კითხვების საქმეს გაზ. „ივერია“-ში.

იონა მეუნანგია, იმგზავრა აჭარაში, მათ შესახებ დასწერა კარგი მიმოხილვა.

თეოდ სახოკია. სწერა წერილები რაც იბეჭდებდა „მოამბეში“.

სიმონ იასკაიანი. 1879 წლიდან მსახურობდა ახლად შემოერთებულ ოსმალთს საქართველოში. 1888 წლიდან გახლდათ აჭარის უფროსის თანა შემწედ. მე გავიცან 1890 წ. მას შემდეგ მე სულ მათთან დავიარებოდი, ყოველ წელს აჭარაში მასთან მქონდა ბინა. მგზავრობის დროს იგი მიწვევდა დიდს მფარველობას და მასთან არც თავის პურ მარილს მაკლებდა. ჩემი მასთან ყოფნის დროს მე გავიცან მისი ცხოვრება და უნდა ითქვას, რომ სიმონ იოსელიანი გახლდათ ერთი გულ შემატკივარი ქართველი მამულიშვილი, რომელიც ქართველ მაჰმადიანებს დიდს მფარველობას უწევდა, დიდს ჯამაგობას. ამის მოქმედება მათში არის დიდათ ამაგდარი. გადასახლების შესახებაც ამას დიდი შრომა, დიდი ამაგი აქვს დადებული რომ არ წასულიყვნენ.

ლუკა ანდლუაძე. იყო ცხენოსანთა და ფეხოსანთა უფროსი აჭარაში, 1890 წ. გავიცან იგი, მოგზავრობის დროს მე მასთან მაქვდა ბინა, იგი ყოველთვის გულ მტკინვეულობით

ეხებოდა ქართველ მაჰმადიანთ საქმეებს და თვით ჩემ თვალით წინ დიდათ აფრთხილებდა მათ მუჰაჯირად წასვლაზედ.

თავ. ივანე ჯავახი მსახურებდა ლივანის ბორჩხის ცხენოსან და ფეხოსანთ უფროსად. იყო დიდი გულ შემატკივარი ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ. იგი დიდს დარიგებას აძლევდა მუჰაჯირად წამსვლელებს, მით ბევრსაც აჩერებდა. ამას გარდა იგი ქართულ გაზეთებში ლივანიდამ წერილებსაც სწერდა, ყველა წერილით ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრებას ეხებოდა. ბორჩხაში ამას ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებიც ჰყვანდა მოწაფედ და მათ ქართულ კითხვასაც ასწავლიდა. მურღულის ხეობას, დევესქელის ხეობას ართვინისაკენ და სხვა კუთხეებში მოგზაურობის დროს მიწევდა ესეც დახმარებას.

ჩვენ აქ სამი პირის მოხსენება ვიკმაროდ. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ სხვა კუთხეებშიც კი სადაც ქართველები მსახურებდნენ, ესენი ყველგან დიდს მფარველობას უწევდნენ ქართველ მაჰმადიანებს. მაგალითებრ ასეთი იყო ფასილ დეკანოზოვა, რომელიც ხულის უფროსის თანაშემწედ იყო, მერტე შავშეთშიც მსახურებდა, ასეთ პირთა ცნობები „აჭარის აღწერაში“ მაქვს მოთავსებული, ამიტომ აქ არას ვსწერ.

პავლე ლუკას ძე მკვდლიშვილი. ქართველ მაჰმადიანებს ბევრნაირად აფრთხილებდნენ, რომ მათ თავიანთ მამულები არ დაეტოვებინათ და ოსმალში არ გადასახლებულიყვნენ. აფრთხილებდნენ მრავალნაირად. ეუბნებოდნენ ბევრ რამეს და თვალთ წინ მაგალითად აფხაზებს და ჩერქეზებსაც უყენებდნენ. ამათ აუწყებდნენ, რომ მომავალში ეს ადგილები ძრიელ გაძვირდება, დიდი ფასი დაედება და ამიტომ ნუ ჰკარგავთ ამ სიძვირფასეს. ამას გარდა სხვა ფრივათაც ბევრნაირად აფრთხილებდნენ.

სწორედ იმ დროს, როცა გამწვავებული იყო ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლების საქმე და რგინი იყრებოდნენ უწყალოდ, ბათუმში გამართული იყო დიდი საუბარი ქართველ მაჰმადიანებთან, რომ ბათუმს ნუ სტოვებთ ოხრათ, თორემ ბო-

ლოს ინანებთ, ბათუმს მომავალში დიდი მომავალი მოელის და სხვაც ასეთნი. სწორედ ამ დროს, პარისის ერთს 1881 წ., ფრანგულ გაზეთში ვრცელი წერილი დასტამბა ჩვენში კარგად ცნობილმა ქართველ კათოლიკე პავლე მჭედლიშვილმა, სადაც დაწვრილებით აუნუხსა ევროპიელთა მრეწველთა და ვაჭართა ის გარემოება, თუ მომავალში ამ ქალაქს რა სავაჭრო და სამრეწველო მნიშვნელობა მიეცემაო. ესევე წერილი ნათარგმნი იქმნა ქართულად და ამავე წლის გაზეთ „დროების“ 272-ში დაბეჭდეს, რომელ წერილის შინაარსითაც უმეტესად ქართველ მაჰმადიანთ ეუწყებოდა ბათუმის არ დატოვება, ადგილების არ დაკარგვა, ოსმალში არ გადასახლება და სხვაც ასეთნი. ამ წერილის დასკვნა ეს არის.

ვინაიდან ბათუმს მომავალში მოელის დიდი სამრეწველო ასპარეზი. ეს კუთხე და ქალაქი იქნება შუა გული, ანუ ცენტრი მთელის აღმოსავლეთის და ევროპის ერთა სავაჭრო და სამრეწველო საქმეების, სადაც აუარებელი საქონელი შემოვა ევროპიდან და მერე ყველა ეს საქონელიც მოიფინება მთელს აღმოსავლეთს ქვეყნებში, ამას გარდა ამ ქალაქის ადგილებს დაედებათ დიდი ფასი, მაშინ ისარგებლებს ის, ვისაც ამ ქალაქის ადგილები ეკავებათ, ამას ექვი არ უნდა, რადგანაც ნიშნები უკვე სჩანს. კავკასიის ტომთა სამრეწველო და სახელოსნო საქმეთა გამო ბათუმში დაიხსნებიან დიდი ძალი ქარხნები და სამრეწველო კანტორებიო.

აქ გაიხსნება ნავთის გასტანი დიდი ქარხნები და მთელს ევროპაში აქედამ გაიტანენ ნავთეულობასო.

ბათუმი იქნება კავკასიის ოდესაო. აქ დაიხსნება დეპოზიტების ხორბლის, სიმინდის, ლომის, ბრინჯის, ქერის და ხევა.

აქ გაიხსნება ბამბის სავაჭროები, მატყლის და სხვაც ამ გვარებისო. აქ გაიხსნება შავი ქვის სადგურები, ქარხნები გადასატანათ და გადასადნობათაცო.

ბათუმის მომავალს ცხადათ აფართოვებს მისი პორტო ფრანკოთ დანიშნაო. ამ წერილიდან ჩვენ მხოლოდ სამი მუ-

ხლი მოვიყვანედ და ამიდამ სჩანს, რომ აქ არამც თუ მარტოდ ზემო ხსენებულ სარეწველო და სავაჭროები გაჩნდებიანო, არამედ ღვინოების გასტანიც, ხილეულობის, ბზის და ასეთის ხე-ტყის, თვით კვერცხების და სხვაც ბევრი რამ ასეთების, კაცი აქ ყველას ვერ მოსთვლის.

ყველა ესენი კი იყო ქართველ მაჰმადიანთა წინაშე გამოძახილი ხმა-დარიგება, აბა, ასეთ ადგილებს თქვენ ნუ სტოვებთ, ოხერ ფასად და მუქათათ ნუ აპნევთ და ნუ მიხვალთ ოსმალშიო. ამა გამოძახილის განმარტება ქართველ მაჰმადიანთ კარგად უნდა შეეგნოთ და თვით გამოძახით უნდა დაემატნათ, რომ დიახ, მადლობელი ვართ თქვენი, რომ ასეთ დარიგებას გვაძლგვთ და გვაბრთხილებთ, რომ თვით ჩვენ არ დავლუპოთ ჩვენი თავიო. მაგრამ სამწუხაროდ ეს არ იქმნა, მათ ამ წერლის დედა აზრს ვერ მიხვდნენ, თუ განგებ არ შეიგნეს და მის მეოხებით ბათუმში ყველაფერი დაკარგებს მით. ამიტომაც არის რომ დღეს ბათუმში ქართველ მაჰმადიანები ასე ნატამალობენ.

ნიკოლოზ იაკინთეს ძე ალექსიეგ-მესხიევი. ეს პირი იმ დროს, როცა რუს-ოსმალის ომი დაიწყო, ახალციხის მაზრის უფროსად იყო. იგი იყო სამხედრო პირი, გახლავთ შვილი ცნობილის მესხიანთ ოჯახის, მამა ამისი გახლდათ იაკინთე მესხიევი, დიდი მეგობარი პოეტის გრიგოლ ორბელიანისა, ნამესტნიკის გამგეობის მოხელე და მასთან ქართულ მწერლობაში მონაწილეობის მიმღები. ნიკოლოზ მესხიევი იყო მახვილ გონიერი ქართველი, გულ შემატკივარი მამულშვილი, მასთან კარგი მწიგნობარი, განათლებული კაცი და ქართულ მწიგნობრობის გარეშე რუსული და უცხოეთის მწერლობისაც კარგად მცოდნე. ეს სამარადისო ადამია იქამდის დაახლოვებული იყო ქართულს მწერლობასთან, ქათველი ერის არსებობის ინტერესებთან, რაისა გამო მან ქართულის ენიდამ რუსულ ენაზედ გადასთარგმნა და ცალკე წიგნათ დასტამბა. ილია ჭავჭავაძის ცნობილ „ქვათა ღალადი“. ამავე პირმა სთარ-

გმნა ქართულიდამ რუსულ ენაზედ აღ. ყიფშიძის წიგნები „მთიულეთი“ და „კახეთის ამბოხება“ ორივეს დაბეჭდვას უპირებდა იგი, მაგრამ ეს მან ვეღარ მოასწრო და გადაიცვალა. ამ თარგმანთა გარეშე იგი იყო ერთგული მუშაკი ქართული მწიგნობრობის და ადრე ქართულ ჟურნალ გაზეთებშიც, სწერდა, ყოველივე ამასთან იყო კარგი კანონმდებელი, სადაც კი მსახურებდა იგი ყოველგან სტოვებდა ჩინებულს მახსოვრობას. ასეა მაგალითებრ თვით დღესაც, რომ მისი ჩინებული მართვა-გამგეობა დღესაც კარგად ახსოვთ ახალციხის მაზრაში მთელ ქართველობას და მასთან სხვა ტომის მცხოვრებთაც.

ჯერეთ 1877 წ. ომის ხსენება არცკი იყო, რომ ნიკოლოზ მესხივეს დიდი ყურადღება აქვნდა მიპყრობილი თვის სამართველოს ქალაქ ახალციხიდან ადგილობრივ ზემოებლთ ქართველ მაჰმადიანთ კუთხეებზედ. მაგალითებრ ასეთი იყო ჩილდირის ხეობა, ფოცხოვი, ქვაბლიანი და სხვა კუთხენიც. ნიკოლოზს დაახლოვებული კავშირი აქვნდა ზეგანში შერიფ ბეგთან, მისვლა მოსვლაც. ამათში მოლაპარაკებაც იყო ვაშართული, რომ თუ ომი დაწყობილიყო, მაშინ იგინი რუსებს უსისხლოდ უნდა ჩაბარებოდნენ. ომის დაწყების დროსაც ქართველ მაჰმადიანებზე დიდი, ფხიზელი შეხედულება აქვნდა ნიკოლოზ მესხივეს. ამან თავის მეცადინეობით დიდათ დაიახლოვა ქართველ მაჰმადიანები და მათ ხშირად დახმარებასაც აძლევდა. როგორც ეს მათ სცემდა პატივს, ისევე იგიონი ესიყვარულებოდნენ მას, ეს გარემოება უმაღლესმა მთავრობამაც იცოდა.

ამიტომ ორსავე მხარეს დიდი პასუხის გება და ტვირთი აწვა თავზედ, აქედამ მას დავალებას აძლევდა თვით იმ დროის მთავარ მართველი და ქართველ მაჰმადიანებიც რაღაც ფიქრი უნდა ბევრ რამე საიმედო ცნობებს სთხოვდნენ, მომავალ ცხოვრებაზედ კითხვებს აძლევდნენ, ესეც მათ ყოველთვის დარჩებდას და უშიშრობას აუწყებდა, მასთან იმედებდა, რომ თქვენ არამც და არამც არ აიყარნეთ და სხვაგან არ გადასახ-

ლეთო. ამ საქმისთვის მას მიუძღვის დიდი შრომა და ამაგი, დაუზარებელი ღვაწლი, სამწუხაროდ მისი შრომა ქართველ მაჰმადიანთ ჩილდირს და ნამეტურ ფოცხოვს არ იქმნა დაფასებული და ჯერეთ ომი არცკი იყო გათავებული, რომ ფოცხოველთ დაიწყეს გადასახლება, ამათ და სხვა ხეობის ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებას ნიკოლოზმა მწუხარების თვალით შეხედა, ცნობები იმ დროის მთავარ მართველსაც მოახსენა, აქ მისი მოხსენება ყურადღებით იქმნა მიღებული და მიეცა დავალება ნიკოლოზ მესხივეს, რომ მას ქართველ მაჰმადიანებში ემოქმედნა დიდათ და ამისათვის ფულიც-კი დაეხარჯა, რომ რაც შეიძლება მით ცოტანი გადასახლებულიყვნენ.

ნიკოლოზ მესხივემა დავალებას დიდის მოყვარეობით შეხედა და შეუდგა საქმის შესრულებას, მოახერხა ისიც რომ რამდენჯერმე ფოცხოვს და აქარას საიდუმლოდ ჩავიდა, იქ თავის ნაცნობებს საჩუქრები ჩაუტანა და თან დავალება მასზედ, რომ რაც შეიძლება ცოტანი გადასახლდნ თავიანთ ქვეყნიდამაო. ამ ქადაგებისათვის მას ჰყვანდნ კარგი ქართველ მაჰმადიანები, ისეთნი, რომელთაც თურმე ქართული კითხვაც კი იცოდნენ კარგად. ესენი დიდათ მოქმედებდნ აუყრელობლის სასარგებლოდ, მაგრამ ფოცხოვში მაინც ვერ იმოქმედეს, ფოცხოველნი დიდის ფანატიკობით აღმოხდნ, ჯერ ომი არ იყო გათავებული, რომ იგინი გადასახლებას მიეცნენ. ამის წინააღმდეგ ნიკოლოზმა მიიღო ყოველ ნაირი ღონისძიება და ეცადა ფოცხოველთ არ გადასახლებას, ამისათვის მან ფულებიც ხარჯა ბლომად, მასთან ქართულს ენაზედ პროკლამაციაც დაბეჭდა და გაუგზავნა თავის მეგობრებს, რომელნიც ქართველ მაჰმადიანებს უკიფხავდნ, და სადაც ქართული არ იცოდნენ, იმათ ოსმალურათ უთარგმნიდნ და ასმენდნ ნიკოლოზის დარიგებას მასზედ, რომ იგინი აღარ წასულიყვნენ, თავიანთ ქვეყანაში დაშთენილიყვნენ, რადგანაც რუსის მთავრობა მათ ყველაფერს თხოვნას შეუსრულებდა.

ფოცხოვრიდამ დიდი რიცხვი წავიდა ოსმალში, აქ თუ

ვინმე დარჩა და აღარ დაიძრა ეს იყო ნიკოლოზის შრომა და ამაგი, ამასობაში ომიც გათავდა, ამ გარემოებით ნიკოლოზს შეუსრულდა თავის ნატვრა, ქართველ მაჰმადიანთ ადგილების შემოერთებელი იქმნა რუსეთის საქართველოსთან. მხოლოდ ეს შემოერთება არ იქმნა ისეთის შედეგის მექანი, როგორც ჩვენ გვინატრებოდა. შემოერთებისუმაღლ მთავრობისაგან აქ ისეთი მოხელენი იქმნენ დანიშნულნი, რაისა გამო ფოცხოვში, ქვაბლიანს და აჭარას გადასახლება და ხალხის შლილობა ხელახლავ იქმნა დაწყობილ-განახლებული. ამ გარემოებამ ნიკოლოზი დიდათ დაანაღვლა, მან ეს ამბები მთავრობას მოახსენა, ამიტომ იგი სწრაფად დანიშნეს გამომძიებლად, მალე ჩავიდა შემოერთებულ ადგილებში, გადასახლების მიზეზები გამოიძია და აღმოსჩნდა ყოველივე რომ ამ გადასახლების მიზეზნი რუსის მოხელენი ყოფილიყვნენ, ამათი უსამართლო საქციელი, ყვირილი, ტუქსვა და ათასიც სხვანი, რაც ახალ ხალხს არ მოსწონდათ.

იმ დროის მთავარ მართველმა ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია, საჩქაროდ ფოცხოვში დაარსებულ იქმნა ოკრუგის გამგეობა. როგორც თვით ნიკოლოზმა მიაგმო, ეს ოკრუგის გამგეობა, მთელს რუსეთის იმპერიაში პირველი მაგალითი იყო. ამ ოკრუგის უფროსად დანიშნულ იქმნა ნიკოლოზ მესხიევი. რომელსაც დიდა მთავარი დიდათ ავალედა, რომ ეს ცდილიყო იქ, რათა მათგან აღარავინ აყრილიყო და გადასახლებულიყო. ნიკოლოზმა აქ გამგეობის დროს დიდათ იმეცადინა გადასახლების წინააღმდეგ, მისთვის ფულსაც ხარჯავდა, ეცადა დიდის დარიგებით. დროით შეაჩერა ფოცხოველთ გადასახლება, თუ ეს პირი არა, უამისოდ მალე მთელი კუთხე დაიცილებოდა თურმე ხალხით, დღეს თუ ფოცხოვში არის ვინმე ქართველთაგანი დაშთენილი ესენი არიან მაშინდელ დარჩენილთაგანი, რომელთა აქ დარჩენაზედ დიდი შრომა მიუძღვის ნიკოლოზ მესხიევს. ფოცხოვში დღეს თუ ვინმე ქართველ მაჰმადიანი თავის მამა-პაპეულს მიწიზედ სცხოვრობს ეს

არის ნიკოლოზ მესხიევის შრომა და ამაგი, რის ცნობებიც ჩვენ შევკრიბეთ.

ფოცხოვში, ამ პირველ ოკრუგის გამგეობის ასპარესზედ, ნიკოლოზის შრომა მრავალ ღირსებიანი არის, დავასახელებთ მხოლოდ ერთს. მაგალითებრ ნიკოლოზის ცდას გადასახლების წინააღმდეგ. თავის საბრძანებელს გარდა იგი სხვა კუთხის ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებასაც თვალ ყურს ადევნებდა, მაგალითებრ ამას დიდათ სწყინდა ზეგნელების აყრა და გადასახლება ოსმალეთში. ველიკი-კნიაზის ბრძანებით 1880 წ. იმოუგზაურა აჭარაში, სოფელ დანის პარულას ჩავიდა, იქ ქართველ მაჰმადიანები შეკრიბა, გამოჰკითხა გადასახლების ცნობები და მასთანვე მისცა პირობა, რომ თქვენ ოღონდ ნუ იყრებით, ნუ ჰკარგავთ თქვენს ძველს ადგილებს, ნუ იღუპავთ ოჯახსო. რასაც თხოულობთ ჩვენ ყოველივეს შეგისრულებთო. ამის პირობაც იყო დადებული მაშინ, რაც უმაღლეს მთავრობასაც მოხსენდა მისგან. ნიკოლოზმა მთავრობას თამამად მოახსენა ის ცნობა, რომ გადასახლების მიზეზებათ ჩვენი მოხელენიც ჩაითვლებიანო. ამიტომ მათში უსათუოდ ქართველები უნდა იქმნენ დანიშნულნი გამგეთ და მასთან მეტად კარგი, პატიოსანი პირნიცო.

ასეთი ცდა იყო ამ პირის მასზედ, რომ ქართველ მაჰმადიანები რაც შეიძლებოდა ცოტა გადასახლებულიყვნენ. ამ აზრის მომხრე პირებს მან ფულს გარდა მენდლებიც კი დაურიგა და სხვაც ბევრი რამ, მაგრამ მაინც ძირეულად ამ უბედურებას არა ეშველარა და გადასახლების ფიქრები არ მოიხსპო. თვით დღესაც კი არიან ამ გადასახლებით გაზვიადებულნი, მართალია გადასახლების წინააღმდეგის ქადაგებით ბევრი არა ვაკეთდარა, მაგრამ რა გაეწყობა, ჩვენ აქ ეს იმიტომ მოვიყვანედ, რომ ვიცოდეთ რამე ცნობები მასზედ, თუ ჩვენ ქართველთ შორის ვინ რა აზრის და შეხედულების იყო, ვინ რას აკეთებდა და როგორ სცდილობდა მასზედ, რომ საქართველოს ერს თავის მიწა-მამულიდამ რაც შეიძლება ცოტა

შვილები წასვლოდა უცხო ადგილებში თავის დასაღუპათ და ოჯახის მოსასპობათ. ასეთ აზრის კაცთა ჯგუფს ეკუთვნოდა ნიკოლოზ იაკენტეს ძე ალექსიევ-მესსიევიც.

ნიკოლოზ მესხიევმა როცა თავის ცნობები გადმოგცა, მაშინ სხვათა შორის გადმომცა შემდეგი ცნობებიც გადასახლებულთ შესახებ. ეს ცნობები მას ახალციხეში მსახურების დროს შეუკრებია მოხუცებულთაგან.

სოფ. რუსთავიდან 1813 წლებს, ოსმალში გადუსახლებიანთ 60 კომლი, მათ მაგიერ იქ ქურთები დაუსახლებიანთ.

სოფ. აწყურიდან გადასახლებულან 100 კომ.

სოფ. უდიდამ გადასახლებულან 50 კომ.

სოფ. ვალედამ გადასახლებულან 30 კომ.

სოფ. ზიკილიდამ გადასახლებულან 20 კომ.

სოფ. საყუნეთიდან გადასახლებულან 25 კომ.

სოფ. ქვალის ხევიდამ გადასახლებულან 10 კომ.

სოფ. ორფოლიდამ გადასახლებულან 15 კომ.

სოფ. ინდუსიდან გადასახლებულან 10 კომ.

სოფ. ზემო ლაბარიდამ გადასახლებულან 15 კომ.

სოფ. გიორგი წმინდიდამ გადასახლებ. 20 კომ.

სოფ. სვირიდან გადასახლებულან 10 კომ.

სოფ. ბოგიდამ გადასახლებულან 15 კომ.

სოფ. კლდიდამ გადასახლებულან 20 კომ.

სოფ. წნისიდან გადასახლებულან 15 კომ.

სოფ. ასპინძიდამ გადასახლებულან 50 კომ.

სოფ. ახალშეიდან გადასახლებულან 15 კომ.

სოფ. ხერთვისიდან გადასახლებულან 30 კომ.

ხერთვისის გადასახლება ძველათაც ყოფილა, ქართველთა მაგიერ აქ ქურთები დაუსახლებიანთ.

ამ სოფლებების გადასახლების ცნობები მოთხრობილია ახალციხის ქართველ კათოლიკეთ მოძღვართაგან, მათი გადასახლება მომხდარა 1810—1855 წლებამდე. ხოლო ეს ერთობ მკირე რიცხვი არის.

XVII საუკუნის გასვლამდე მესხეთს, ჯავახეთს, ფოცხოვს ჩილდირს ერთი მილიონი ქართველი იყო, მერე ამ რიცხვმა დიდათ იკლო. XIX საუკუნის დამდეგს ამ კუთხეში სულ 200 ათასი სული იქნებოდა.

200 სოფ. ახალციხის მაზრაში იყო.

200 სოფ. ახალქალაქის მაზრაში.

100 სოფ. ფოცხოვს თავის მიდამოებით

100 სოფ. ჩილდირს თვისის მიდამოებით.

ყველს ამ სოფლებში ძველთაგანვე სცხოვრებდნენ ქართველ მაჰმადიანები, მათ შორის ქართველ მართლმადიდებელთ და კათოლიკეთ ეკავათ 60 სოფელი. დანარჩენი სულ ქართველ მაჰმადიანების იყო. ესენი კი 1810 წლის შემდეგიდამ აქედამ ისე იყურებოდნენ და ოსმალში სახლდებოდნენ რაისა გამო დღეს მათი რიცხვის სოფლების აქ აღარც მესამედი არის. უმეტესი ნაწილი ხალხიც მოისპო გადასახლებით და მასთან სოფლებიც. სამწუხაროდ, ჩვენ ცნობები არა გვაქვს თუ მესხეთ ჯავახეთის 400 სოფლიდამ რამდენი ქართველ მაჰმადიანი გადასახლდა ოსმალეთს 1810 წ. 15, 1829 წ. და 1855 წლებს. საჭირო კია მათი ცოდნა. ეს გარემოება ახსნის იმის მიზეზებს თუ დღეს მესხეთსა და ჯავახეთში ქართველ ტომის კვალი რისაგან მოისპო.

ოსმალთადამ მოსულ ქართველ მაჰმადიანისაგან ნაამბობი:

გადასახლებულ გურჯების ოსმალეთში მწარედ მოიგონებენ ხოლმე ქობულეთელნი-ქობულეთს.

ჩაქველნი-ჩაქვას და მის სამოთხის მსგავს სოფ. მახინჯაურს და სხვათა კუთხეებს.

მაჭახლელნი ცრემლით სტირიან მაჭახლის დაკარგვაზედ, აქაურ მშვიდ და კარგ ჰაერის დათმობაზედ.

შავშელნი გლოვობენ შავშეთის შესანიშნავს მოსავალს, კარგს ჰაერზედ და ცხოვრებაზედ.

აჭარელნი მწარედ დარდობენ აჭარის დაკარგვაზედ და ემდურიან იმ პირთ ვინც ისინი გააბრიყვეს და მოშალეს აჭარის ცხოვრებიდამ და ოსმალეთში გადარგეს.

ლივანელნიც დანტრულნი არიან ჭოროხის ყურებას, მის მიდამოებს და დარდით აღარ იციან რა ქმნან და ვის დაემდურონ.

ყველა ამათ მწუხარებას საზღვარი არა აქვს, ყველა იგინი მარტოდ მის ნატვრაში და არიან, რომ თავიანთ ქვეყანისაგან დაკარგულნი მშვივრები სულ არ დაიკარგნენ.

მოხუცნი მოსტირიან თავიანთ ძველების მეზელუხებს.

ახალგაზრდანი მოსტირიან თავიანთ ნათესავებს.

სწუხან და ამბობენ, რომ მართალია ჩვენ დღეს ცოცხლები ვართ, მაგრამ ასეთის სიცოცხლით რა გამოდის-არაფერი, ჩვენი ნათესავებისათვის მკვდრები ვართ, მათი მოგონება ჩვენ დარდს გვიჩენს, ცეცხლს გვიკიდებს, მათის მოგონებით ჩვენ გვაგონდება ჩვენი ქვეყნებიც, სოფლები, მთები, ტყეები, ცივი წყაროები, კაი ცხოვრება და ჯანის სისალე.

ამ კილოთი და ასეთის საგოდებელის სიტყვებით ჩვენთვის ბევრს გულ მოკლულ ქობულეთელს და აჭარელს უამბნია ხოლმე და უეჭველია ბევრი კიდევაც ილაპარაკებს, დღესაც თუ კი მათ ვინმე ჩვენთაგანი შეხვდება და მიაშირად გამოჰკითხავს „მუჰაჯირთა“ ცხოვრების ცნობებს.

ეს ცნობები ნაამბობია 1893 წ. ოსმალოდამ აჭარაში მოვიდა ერთი ქართველ მაჰმადიანი, მუჰაჯირის შესახებ მან აი რა გვიამბო, რაც სიტყვით სიტყვა მოგყვავს. მუჰაჯირი მთლად ფუხარად შეიქმნა, გაღარიბდა, მუჰაჯირი ცუდათ დაიპნა, სიღარიბემ გააფუჭა თითქმის ყველანი, მუჰაჯირის უმეტესი ნაწილი მოკვდნენ, მოისპნენ, მით მორჩნენ სიფუხარე-სიღატაკეს. მუჰაჯირის ყველას დაავიწყდათ ერთმანეთი, ერთის საფლავი მეორემ აღარ იცის, ხშირად ერთმანეთის ცრემლიც ენატრებათ.

მუჰაჯირი-მუჰაჯირს რომ შეხვდება, მაშინ ყველა იგინი ერთმანეთის მწუხარებით ეუბნებიან სალამ მალე იქს და მერე ოხვრით იწყებენ ლაპარაკს თავიანთ ცხოვრებას და დაკარგვაზედ. ყველა მუჰაჯირი ნატრობს, ნეტა ისე არ მოგვკვდე, რომ ჩვენი ქვეყანა კიდევ აღარ ვნახოვო, მაგრამ ამას ვინ აღირსებს მას, არაჲინ.

მუჰაჯირები მთლად სოფლიერნი არიან, მათში არ არის დიდი კაცები, აღიები, ბეგები, ზენგინი კაცები. ვინც ჩვენი დიდი კაცები და ფაშები იყვნენ, იგინი სულ სტამბოლში სცხოვრობენ. ჩვენ კაცსკი იქ პატრონი არ ჰყავს, ყველა გაჭივრებულია, ყველა დარდიანათ არის, ყველას იქ ოსმალენი გურჯს ეუბნებიან. მიწებსაც ცოტას აძლევენ, სამუშაო ფულსაც სხვაც ყველაფერს ასე. ეს არის მუჰაჯირის ცხოვრება ოსმალში დღეს.

1893 წ.

გადასახლებულთა რიცხვის სხვა ცნობები.

სამწუხაროდ ჩვენ არ ვიცით, თუ ეს ამოდოლა გადასახლებულთ ქართველ მაჰმადიანები სადა ცხოვრობენ, სად რომელ კუთხის ქალაქებსა და დაბებსა და სოფლებში. ჩვენ ზემოდ მოვიყვანეთ რამდენიმე ცნობა იმ ქალაქების და დაბების სადაც ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრებენ, ესლა აქ განმეორებით მოვიყვანთ ერთ ცნობას, რომელიც ნაამბობია ერთის მუჰაჯირად წასულიისაგან, რომელიც კარგა ხნის შემდეგ მობრუნდა და იგი მე აქარაში ვნახე 1904 წ. ამან აი ეს ცნობები მომცა დიდის ფიცით და სინამდვილით. ამის სხვა ვარიანტი ზემოთ ორ ალგას არის დაბეჭდილი.

ხოფას სახლობს 600 კომლი
ირიზეს სახლობს 240 კომლი
ოფს სახლობს 200 კომლი
ფლატანას სახლობს 400 კომლი
თრპოლოს სახლობს 600 კომლი
ორდს სახლობს 1000 კომლი

ჩერშემბეს სახლობს 200 კომლი.
ბათარს სახლობს 1000 კომლი.
ბოლომანს სახლობს 200 კომლი.
არხავეს სახლობს 120 კომლი.
კრაპიზონს სახლობს 100 მოსახლე.
ბელღევანს სახლობს 150 მოსახლე.
გერესონს სახლობს 340 მოსახლე.
აბდალს სახლობს 120 მოსახლე.
ბაცას სახლობს 1000 მოსახლე.
თერმეს სახლობს 100 მოსახლე.
სინოპს სახლობს 130 მოსახლე.
სამსონს სახლობს 150 მოსახლე.

სულ 6850 მოსახლე, უმეტესი ნაწილი აქ სცხოვრებენ. ქობულეთელი, კახაბრელი და აჭარელი. წვრილ სოფლის ანგარიშს არ ვნუსხავთ, რადგანაც იქ ესენი ცოტანი სცხოვრებენ სხვებთან შერეული, ამიტომ მათი რიცხვის მე არ ვიცი, მაინც მათი რიცხვი იქნება 1000 მოსახლეო, მაშასადამე ამ გადასახლებულთა სიტყვით ოსმალეთში, შავი ზღვის ნაპირას მდებარე ქალაქებს და დაბებში ქართველთ რიცხვი უნდა სცხოვრობდეს ამდენი. ეს რიცხვი აქეთ უმეტესად ლაზების გეზობლობისთვის დასახლებულან რომ შუაგულ ოსმალეთში არ წავიდნენო. ყველა ამათ ჰპატრონობდა ალი ფაშა თავდგირიძე. ოსმან ფაშა და სხვანიო. იქ ჩვენებურებს ყველას თავისებური ტანთსაცმელი აცვია და ჩვენს ენაზედ ლაპარაკობენო.

ამ კაცის სიტყვიდამ შევიტყე რომ იგინი ქართულს ლაპარაკობდნენ, მაგრამ არიან ცხარე მუსულმანები, მოძულე გიაურების, საქართველოს ხსენება მათ ჭირივით სძულთ თურმე, თუმცა გურჯისტანს კი პატივით იხსენიებენ. ამ პირმა ბევრი რამ მიაშობ და სხვათა შორის ალი გურიელის გათათრების საქმეც, მერე გურულებისაგან მისი დახვერტა 1798 წ. ამისაგან მონათხრობი ამბები აჭარიდამ თფილისში გამოვეგზავნე, აქ ერთ რედაქციაში დაიკარგა იგი, აქ მოყვანილთ წასულთ

შესახებ მე სხვა ცნობების შავი არ მაქვნდა, ამიტომ იგი ველარ მოვიგონე. ვერ ავსუსხე. ნამეტურ ალი გურიელზედ გამოთქმული ლექსი, რომელიც ქართველ მაჰმადიანებს გამოუთქვამთ ძველად და რაც ამ მოსუღმა კაცმა ზებირად იცოდა.

ჩვენგან მიერ შეკრებილი ცნობების შემდეგ გავიდა კარგა ხანი და 1912 წ. „სახალხო გაზსთის“ 615 №-ში დაიბეჭდა წერილები კონსტანტიპოლიდამ გამოგზავნილი დავით ჩიქუანისაგან, რომელსაც, სტამბოლში მცხოვრებ ერთი ქართველ კათოლიკე ბერის დახმარებით, მარტოდ სტამბოლის მახლობლად, ისმითის სანჯაყში უპოვნიათ ქართველ გადასახლებულთ კვალი, სადაც მთელს სანჯაყში მათი რიცხვის ყოფილა 2524 კომლი. დავით ჩიქუანის წერილები ჩვენ დიდის მადლობით წავიკითხე ამაზედ სტამბოლში წერილიც მივსწერეთ და ქართველ კათოლიკეთ ბერებს შევეკითხეთ ამათ ცხოვრების შესახებ. მღვდელმა ს. ეფანე ვარდიძემ მომწერა, რომ ქართველ მაჰმადიანები თვის ცხოვრებაში ნივთიერათ, ნუ ქონებრივათ კარვად სცხოვრებენო, ეროვნულად კი ივინი სულ გათახსირებულნი არიანო. ამას ფიქრი და ეჭვი არ უნდა. აი ესეც ისმითის სანჯაყის ქართველთ სოფლებში მცხოვრებთ რიცხვი, რომელნიც „სახალხო გაზეთიდან“ უცვლელად მოგვყავს აქ.

საბაჯა, კომლი	160	ყაზანდერე	30
ჩუბუკლა	80	სერვეთიე	50
აჰმედიე	60	აღსალირი.	20
მაჰმედიე	60	დალინ-ლული	60
აბაზქეი	20	იენი-მელე	50
დერბენდი	50	შევეკეთიე	15
შირინ-სულხია	60	იჯადიე	20
შეისულიე	80	ნემეთიე	15
თათარ ქეი	40	ხესენიე	50
ბილაბა	30	შეილიკი	50
ჩეფნი	100	ჩურუქაბაი	30
თელინ-კუნდუ	40	შემურიე	30

ფერადიე	20	დიბეკტაში	90
ლაშმე	60	თეხეი	30
ასარ-ქეი	10	ილიმე	30
თამარ-ქეი	30	ირშადიე	30
ბორჩა (ჰამედიე)	130	მემნუნეი	50
უნეი	10	ნაიდიე	120
ჩერქეზ-ქეი	20	პაწა ჰადიმე	40
ლუფთიე	30	სენეი	50
სოფიე	25	სალამიე	50
ბაშქირე	30	ულვიე	50
ახმედიე	40	ური-ჩეხმე	30
ჩატალტაში	20	შეჰრეთი	45
ალანჩანი	40	შუქრიე	40
ბალკაია	34	ჰაჯი-მერჯან	60
ბიჩქიდერე	50		
გულდბი	50		

სულ: 2524 კომლი

კომლზე 8 სული რომ ვიანგარით
გამოვა 20,192 სული.

მ უ ჰ ა ჯ ი რ ი ს

ქალების გასყიდი ბაზარი ტრაპიზონს და კონსტანტინოპოლს.

ამ ბაზრებზედ იყიდებოდა ქართველთ ქალები, ლაზების, აფხაზების, ოსების და ნამეტურ ჩერქეზელების. აქ ჰყიდდნენ როგორც საქართველოდამ მოტაცებულთ, ისევე მებატონეთაგან გაყიდულთ და წაყვანილთ, ამათ გარდა აქვე ისყიდებოდნენ თვით თავიანთ ნებით გადასახლებულთ მუაჯირთა ქალებიც. ერთ ასეთ ამბავს გადმოგვცემენ ფრანგული გაზეთების ცნობები, საილამაც 1871 წ. ჟურ. „ცისკარში“ ივანე კერესელიძეც სწერს შემდეგს გადმოცემას.

XVIII საუკ. ბოლოს, ტრაპიზონში ყოფილა ერთი ფაშა, სახელდობრ სელიმი, რომელიც საქართველოდამ ქალების

წაყვანას და ოსმალეთში მხოლოდ თათრებზედ დასყიდვას დი-
დათ უწყობდა ხელს. ამავე დროს ყოფილა ერთი გამოჩენილი
ოსმალი, სახელდობრ სადულლახ ალა, იენიჩარად ყოფილი,
მერე ამას საქართველოში დაუწყვია მგზავრობა და ქალებით
ვაჭრობა ტრაპიზონს, კონსტანტინეპოლს და სხვა ქალაქებ-
შიაც. გასაყიდ ქალებს ეს ყოველთვის საქართველოში ჰყიდუ-
ლობდა, ესევე ატაცვინებდა ქართველებს მაშინ როცა სოფე-
ლი სოფელს დაეცემოდა ასაკლებად და ტყვეებს წაიყვანდნენ.
ამას გარდა როცა მებატონები ჰყიდდნენ თავის ყმების და მო-
ნების ქალებს.

ასეთ ცოცხალ საქონლის დასაყიდი მეიდნები და ბაზრე-
ბი დღემდეც დარჩენილან თურმე ტრაპიზონს და კონსტანტი-
ნოპოლს, მაგალითებრ კონსტანტინეპოლს დღესაც კი თურმე
ის ბაზარი იმ სახელით იწოდება, როგორც იგი იწოდებოდა
იმ დროს, როცა იქ ქართველთ შვილები ცხვრებივით ისყი-
დებოდნენ. ერთი ასეთ დიდი ბაზარი ყოფილა კონსტანტინე-
პოლს, ბაზისტანის მეიდნის ზემოთ, სადაც ერთ ალაგას სხვა-
თა შორის ფარჩეულობაც ისყიდება, აქ ერთ მყუდრო ალა-
გას ისყიდებოდა ქართველთა ქალებიც, სადაც ოსმალნი სავა-
ჭროდ მარტოდ მუსულმანებს უშვებდნენ და ქრისტიანების კი
არა.

ამ ბაზრში, ოთხ-კუთხივ დუქნები არის, ორ სამ კიბია-
ნის ასასვლელით, ამ კიბეზედ ვაჭრებს უსხდნენ ტყვენი, რო-
მელთაც ჰყიდნენ იგინი, აქ ლამაზი ქალის შოვნა ერთობ ძვი-
რი იყო თურმე. აქვე ისყიდებოდნენ მუჰაჯირთა ქალებიც.
ყოველივე ეს ამბები გამოუქვეყნებია ერთ ფრანცუზს დოქ-
ტორს **ვიბერტს**.

ა ზ ხ ა ზ თ ა შ მ ს ა ხ ე ჰ

1864 წ. ჰეტერბურგის რუსული გაზეთიდან

1860 წლის შემდეგ 1866 წლამდე, ოსმალში წავიდა
25 აფხაზი და არა **15** ათასი, როგორც **169** გვერდზედ მო-
ვიხსენებ ამ წლების გადასახლებულთ შესახებ.

ოსმალოთ გადასახლება იმეცადინეს და ყველა აფხაზს, ჩერქეზს და სხვათაჲც მუსულმან მთიელთ სტამბოლი ჩაუნერგეს, გულში, რომ თქვენ ყველანი სტამბოლს მიხვალთო. მთიელთაჲც ეხაროდათ ეს, რომ იგინი სტამბოლს მიდიოდნენ. ის კი არა ამათ სხვა და სხვა უხეირო ადგილებში ასახლებდნენ. აქ დაკარგეს მ'პვენერი მთიანი თავისუფალი ადგილები და იქ კი სტამბოლის მაგიერ ჯოჯოხეთის სიცხიანი ადგილები მიიღეს.

ამას გარდა, ამ ბედშავთ რა ეწვეათ 1863 წ. და 1864 წ. ტრაპიზონთან მისულებს, გაუჩნდათ ყვაილი, წითელა, ყელ-ჭირება, სახადი და ამითი იგინი იმოდენი დაიხოცნენ, რომ ნახევარი აღარ მისულა დაპირებულ სამოთხემდის. ყველა ასეთ სატკივრებს აჩენდა მათი ჭუჭყიანობა, რასაც იგინი განიცადენ თავიანთ სილატაკის გამო.

ამათ სილატაკემ იქამდის გაიხმაურა, რომ თვით რუსეთის მთავრობასაც კი შეეებრაღა იგინი და მათ გადასახლების დროს, ოჯახზედ 10 მან. დახმარებას აძლევდა, რაითაც მათ შეეძლოთ წასვლა. ეს მათ იმიტომ კი არ ეძლეოდათ, რომ ამით იგინი წასასვლელად წახალისებულიყვნენ, არამედ ეძლეოდათ ზნეობრივ დახმარებათ, რადგანაც მათი მამულები აქა რჩებოდა ოხრად და უპატრონოდ. მეორე იგინი თავიანთ ყოველივე ვენახეულობას, ბოსტანს და ყანეულობასაც ასე სტოვებდნენ და არ სპობდნენ, როგორც ამას ოსმალოს ხოჯები უქადაგებდნენ.

ოსმალოს მთავრობამ ამათ დახმარებათ მისცა გადასატანი, ანუ წასაყვანი სამხედრო გემი. აფხაზების და ჩერქეზების რიცხვს მრავლად ასახლებდნენ სურებიის და ბოლგარიის სამზღვრებისაკენაც; რადგანაც ოსმალოს მთავრობას ამ ხალხთ დიდი შიში აქვდა და აფხაზების და ჩერქეზების საომარის მხნეობით ფიქრობდა მათს ძლევას.

ამ კუთხეებშიც აფხაზები თითქმის მოსპობილ იქმნენ, დღეს აქეთ აფხაზთა და ჩერქესთა რიცხვის აღარაფერი სჩანს თითქმის. ამათი რიცხვის კი ასე ყოფილა: სულ 75 ათასი ყოფილა აფხაზების, ჩერქეზების და სხვა მთიელთა. ამათში 25

ათასი აფხაზი ყოფილა, 25 ათასი ჩერქეზი. 25 ათასი ც სხვა და ხხვა მთის ერნი. აქედამ 25 ათასი ყარსისა და ბათუმის ვილაეტებში დაუსახლებიათ, 25 ათასი არზერუმისკენ და 25 ათასი ც სერეების და ბოლოგარის სამზღვრებზედ, სადღეისოდ აქ მათის რიცხვის აღარაფერი არის, გაწყდა, მოისპო, ვინც დარჩნენ, ისინი ც გადაგვარდნენ, დღეს ოსმალურად ლაპარაკობენ.

როგორც აფხაზებს, ისევე ჩერქეზებს და ქართველებსაც ხელს უწყობდნენ დიდათ ის გარემოებაც, რომ ესენი ოსმალს ომში თავიანთ ნებით გადიოდნენ საომრად და იქ იგინი თითქმის სწყდებოდნენ. ოცში შინ ხუთიკაცი აღრა ბრუნდებოდა.

მუჰაჯირების წერალები მოწერილები ოსმალეთიდან 1888 – 90 წლებს.

I

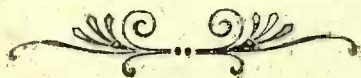
ჩვენს ხისიმთ და მოსაფერთ მრავალ წყალობას მოგახსენებთ. ღმერთის ნებით თქვენი საქმე კარგად იქმნეს, მემღრქეთი მოწყობილი იყოს, ვოლაის ნებაით თქვენც ყველანი კარგად ბრძანდებოდეთ. ჩვენ საქმეს თუ იკითხავთ? წავხდით, დევილუპეთ, ზენგინობა გვეგონა და სულ ყველანი ფუხარა გავხდით, დევილუპა დუნია. მუჰაჯირობა ცეცხლით აივსო, აქეთ ნულარავინ წამოვა ძმავ, თორემ ჩვენსავით დაილუპვის. მუჰაჯირი სტირის დღე-ღამ, წამოსვლა უნდათ, მაგრამ ფარა აღარ აქვსთ. მუჰაჯირის ამბავს ხოჯა ახმედ ეფენდი ვეტყვით. პური არ გვაქვს, ნუ წამოხვალთ აქეთ თორემ პურს ვერ იშოვით. მანდ იყავით, ნუ მოიშლებით. თათარი მანდაც კარგა იქმნება თავის ბინაზედ. ჩვენი დარდი ეს არის, რომ თქვენები აქეთ მუჰაჯირად არ წამოვიდნენ, თორემ დევილუპებით, სულ წახდება დუნია — ნუ მოიშლებით თქვენ ძველებზედ.

II

ძმაო რეჯებ, სელამით, ღმერთის ძალით მშვიდობით
ბრძანდებოდეთ. ღმერთის ნებით იყოს, რომ ჩვენ შინ დაგბ-
რუნდეთ, თორემ ფუხარა წახდა. ქალ-ბაღანას პური არ აქვს,
ტანთ არაფერი აცვიათ, ფარაც არ გვაქვს. გვიშველეთ რამით,
მთლა მუსულმანობა წახდა. მუჰაჯირი ნუ მოდის, დეილუპვის
მათი საქმე, ჩვენები ახლა სხვაგან წვევიდენ, იქაც ფარა არ
არის, ისევე მანდ იყავით, მანდ სჯობია, აქ მოკვდებით ყვე-
ლანი, ჩვენც სულ ვკვდებით შიმშილით და სიტიტვლით. ჩვე-
ნი ქვეყანა კარგი არის, ძვირი არის, აქეთ ნუ მოხვალთ, ჩვე-
ნი თხოვნა ეს არის.

III

შვილო მევლუდი! შენს თავს ვენაცვალე და შენს პა-
ტარა ხოსიას და უსუფას. შვილო! მათ უნახავ ნუ მომკლავ.
აქ მუჰაჯირთან არ დამტოვო, ცოტა ფარა მომაშველე და მე
მაშინათვე წამოვალ ვოლაი ღმერთის ძალით მანდ შენთვის
ვიქნები, დუნია წახდა, დეილუბა ჩვენი საქმე, მუჰაჯირი წახ-
და, აქეთ ნულარავინ წამოვა, თორემ მთლა წახდება მათი
პური. აქ ვერას იშოვნიან, ნუ წამოვლენ, ყველა გააფრთხი-
ლე, მანდ სიკვდილი სჯობია, ჩვენ ყველა მუჰაჯირს თვალი
ანდით გვიჭირამს სელამი ყველას, მანდ შიმშილით მოვკვდე
ის მირჩევნია, აქ არ დავრჩე. უბედურება ვნახეთ, დეილუბა
ჩვენი საქმე.

შ ე ვ ს ე ბ ა

სოფ. ზენდიდი (ქვემო აჭარა) გადასახლდა 60 კომ. დარჩა
20 კომლი.

სოფ. წენისი (ახალციხის მაზრა) 5 კომლი გადასახლებულან
ებლაც 1911 წ.

უ ნ დ ა მ ყ ო ს

ძართველები აზრიკაში—სცხოვრებენ ბერუთს და არა ბერიუთს.

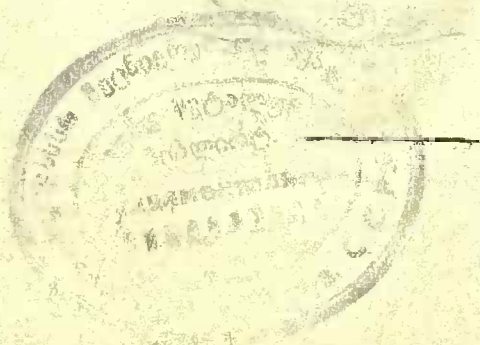
ძართველები სცხოვრებენ მისირს ქალაქ ათაბზარს, -ეგვიპეტს,
აფრიკას და ბევრსაც სხვა ადილებში, ყველგან იგინი იკარგებიან,
ენას ჰკარგავენ.

შ ე ც დ ო მ ა

აზნაუშელების გადასახლება 1863—64 წ. იყო 25 ათასი სუ-
ლის და არა 15 ათასი სულის, როგორც მოხსენებულია წიგნში.

ქართული ანბანი

ა, ბ, გ, დ, ე, ვ, ზ, ც, თ, ი, კ, ლ, მ, ნ, ჯ, ო, პ,
ჟ, რ, ს, ტ, უ, ფ, ქ, ლ, უ, ზ, ჩ, ც, ძ, წ, ჭ, ჰ, ჳ, ჴ, ჵ,

17/122

დაიგეგმა

ოსმალეთის ყოფილი საქართველო.

შთავსებული ზნის: აღწერა ოსმალთს, საქართველოს სოფლებს.
დღევანდელი რიცხვი ქართველ მაჰმადიანთ და მათი
ცხოვრების ცხოვრები.

ფასი ათი შაური.